

BURGERSCHAP

IN

BEWEGING

Handreiking nieuwe
kwalificatie-eisen
Burgerschap

START

1 ONTWERPGIDS 04

1.1 Een leerlijn ontwerpen 05

1.2 Burgerschaps-
onderwijs ontwerpen 11

1.3 Pedagogische en
didactische
uitgangspunten 13

2. UITWERKINGEN
THEMA'S 24

2.1 Thema A:
Vrijheid & gelijkheid 26

2.2 Thema B:
Individu & groep 42

2.3 Thema C:
Maatschappijvisies
& maatschappelijke
vraagstukken 76

2.4 Thema D:
Macht &
besluitvorming 94

3. VAN ADVIES-
RAPPORT TOT
HANDREIKING 121

3.1 Kernpunten uit
het adviesrapport 122

3.2 De totstandkoming
van de handreiking 127

INLEIDING

BURGERSCHAP EN HET BELANG HIERVAN

Burgerschapsonderwijs richt zich op de ontwikkeling van sociaal-maatschappelijke en politieke competenties van studenten. Het doel is mbo-studenten te versterken in hun rol als actieve en bewuste burgers binnen onze democratische rechtsstaat. Burgerschapsonderwijs helpt studenten begrijpen hoe zij zich als mens verhouden tot maatschappelijke vraagstukken in de samenleving, in hun toekomstige beroep en in de wereld om hen heen¹.

LEES MEER

1. ONTWERPGIDS

Dit hoofdstuk¹⁶ bestaat uit een stappenplan. Hierin worden handvatten geboden om leerdoelen, leerlijnen en de structuur van het onderwijs uit te werken, zodat docenten een duidelijke leidraad hebben bij het opzetten van hun burgerschapsonderwijs. Binnen dit onderdeel is ook aandacht voor didactische ondersteuning, zoals concrete werkvormen en suggesties voor de invulling van lessen burgerschap. Daarnaast wordt stilgestaan bij verschillende vormen van differentiatie, zodat docenten het onderwijs zo goed mogelijk kunnen laten aansluiten bij hun doelgroep.

1.1	Een leerlijn ontwerpen	05
1.2	Burgerschaps- onderwijs ontwerpen	11
1.3	Pedagogische en didactische uitgangspunten	13

1.1 Een leerlijn ontwerpen

In deze paragraaf beschrijven we hoe je voor je opleiding van de kwalificatie-eisen naar een leerlijn burgerschap komt. Met een leerlijn bedoelen we de manier waarop het vak burgerschap binnen een opleiding wordt opgebouwd en aangeboden. Want elke instelling en opleiding is anders. Het is de kunst daar als docent op in te spelen. Dat kan onder meer via het curriculum. Daarom behandelen we hier hoe je dat doet, welke varianten er zijn en wat de voor- en nadelen van een apart vak burgerschap of een combinatie van andere vakken zijn.

Waarom een leerlijn voor burgerschap?

In de afgelopen tien jaar zijn docenten burgerschap, onderwijsteams, opleidingsmanagers en bestuurders in wisselende mate aan de slag gegaan om de kwaliteit van het burgerschapsonderwijs te verbeteren. De kwalificatie-eisen luiden een nieuw tijdperk in waarin voor iedere opleiding een goede basis verplicht wordt gesteld. De beste reden om aan een leerlijn voor je opleiding te werken blijft je student. Die ontwikkelt diens burgerschapskennis, -vaardigheden en -houdingen aanzienlijk beter wanneer er tijdens de opleiding een goede doorlopende leerlijn is. Gek is dat niet: oefening baart immers kunst.

Wat is een doorlopende leerlijn?

Met 'doorlopende leerlijn' verwijzen wij naar de leerlijn binnen de opleiding, en niet naar een sectoroverstijgende leerlijn, zoals de overgang van het voortgezet onderwijs naar het mbo. Een doorlopende leerlijn binnen een opleiding zorgt ervoor dat er geen overlap of gaten zitten in het leren, wat bijdraagt aan een effectievere en meer gerichte ontwikkeling van de studenten. Een doorlopende leerlijn betekent dat je op een samenhangende en doelgerichte manier werkt aan burgerschapsleerdoelen. Dit houdt in dat de leerdoelen duidelijk zijn en logisch op elkaar voortbouwen. Met 'logisch' bedoelen we dat je soms eerst een leerdoel moet behalen voordat je verder kunt met het volgende. Bijvoorbeeld, je moet eerst begrijpen en vaststellen wat een feit is voordat je onderscheid kunt maken tussen feiten en meningen.

Hoe kan burgerschapsonderwijs aangeboden worden?

Onderzoek heeft laten zien dat burgerschapsonderwijs vier verschillende vormen kent, namelijk:

- Alleen in het vak burgerschap
- Primair in het vak burgerschap
+ in een of meerdere andere vakken
- Geïntegreerd in verschillende vakken, waarbij burgerschap niet op het rooster staat
- In projectonderwijs

Een van de belangrijkste aanbevelingen uit het onderzoeksrapport van Oberon over de kwaliteit van het burgerschapsonderwijs is om het vak structureel aan te bieden en een vaste plek op het rooster te geven. Hoewel deze aanpak het beste recht doet aan goed burgerschapsonderwijs, is het niet verplicht. Er kunnen bijvoorbeeld roostertechnische beperkingen zijn, of je hebt als school goede ervaringen met de integratie van burgerschap in andere vakken, zoals in de BBL-klassen. Om hier flexibel op in te kunnen spelen, spreken wij daarom over het ontwerpen van een leerlijn.

Inhoudelijk kun je ook verschillende keuzes maken, bijvoorbeeld door per periode een van de vier thema's waarin de kwalificatie-eisen gegroepeerd zijn centraal te stellen. Een voordeel is dat je dan de onderlinge samenhang in de kwalificatie-eisen behoudt, en studenten niet eerst een periode vooral kennis opdoen om pas weken of maanden later hun standpunten en handelingsmogelijkheden te verkennen. Je kunt het opdoen van de kennis en het verkennen van standpunten en handelingsmogelijkheden kort op elkaar laten volgen als je voor deze keuze gaat.

Er zijn ook alternatieve varianten denkbaar. Zo kun je ook kiezen voor een thema per periode, met opeenvolgende leerdoelen, maar die periode besluiten af te ronden met een projectweek waarin leerdoelen tezamen worden getoetst. Net zo goed kun je de onderlinge samenhang tussen kwalificatie-eisen van verschillende thema's zichtbaar maken.

Een meer afwijkende variant bestaat bijvoorbeeld uit het centraal stellen van maatschappelijke vraagstukken (onderdeel van thema C) en daar de verschillende kwalificatie-eisen aan koppelen, zodat studenten de leerdoelen leren toepassen op die vraagstukken. Als je bijvoorbeeld een thema als duurzaamheid centraal stelt in een van de onderwijsperiodes, dan zou je daar goed de combinatie met kwalificatie-eis B2 ('De student onderbouwt hoe overheden en gemeenschappen door gebruik van regels omgaan met spanningen tussen individuele en collectieve belangen') kunnen zoeken, bijvoorbeeld door uit te leggen hoe het individuele belang van een bedrijf om veel CO2 te mogen uitstoten ten koste kan gaan van het collectieve belang om klimaatverandering niet te verder te laten ontsporen. Een voordeel van deze variant is dat het onderwijs er contextrijker en betekenisvoller van kan worden.

Een leerlijn ontwerpen

We weten nu wat een leerlijn is. Dat betekent dat we bijna klaar zijn om een leerlijn te ontwikkelen. Voordat je start is het handig om drie dingen in het achterhoofd te houden.

Weet wat een burgerschapsleerdoel is

Blijf je bewust van wat wel en niet een burgerschapsdoel is. Je kunt daarvoor de doelen zoals omschreven in hoofdstuk 3.1 van deze handreiking gebruiken. Het meest voorkomende misverstand is dat een les over een maatschappelijk onderwerp al burgerschapsonderwijs is. Zoals kennis over klimaatverandering, of kennis over kernenergie. Die kennis is heel waardevol, maar op zichzelf is het nog geen burgerschap. Dat wordt het wanneer je er in een groep of (politieke) gemeenschap iets mee wil of moet, een discussie of conflict erover hebt, of tot een besluit wil komen. Dan moet je de voor- en nadelen met elkaar bespreken, de ethische en maatschappelijke consequenties wegen, je in het perspectief van een ander kunnen verplaatsen en een weg voorwaarts vinden.

We zien dat er veel over burgerschapsonderwijs gecommuniceerd wordt en dat het begrip niet altijd precies wordt uitgelegd. Dus het is niet gek wanneer er bij de collega's met wie je samenwerkt verschillende ideeën leven over wat burgerschap is. Het kan daarom geen kwaad de uitgangspunten van het adviesrapport zoals beschreven in hoofdstuk 3.1 en de kwalificatie-eisen met elkaar te bespreken.

Een doorlopende leerlijn ontwerpen kost tijd

Niets is zo frustrerend als na een lange reis denken dat je bijna op je vakantieadres bent, om er vervolgens achter te komen dat je nog honderden kilometers moet rijden in een auto zonder airco en werkend navigatiesysteem. Dit is vergelijkbaar met wat we vaak zien in opleidingen. Zo wordt, bijvoorbeeld, vaak onderschat dat het ontwikkelen van een

doorlopende leerlijn burgerschap tijd kost en expertise vereist. En bijna altijd kost het meer tijd dan oorspronkelijk werd ingeschat.

Ontwerpen, inventariseren en in de praktijk brengen: het lukt niet in een dag of vijf, en we zien het ook wel eens helemaal stokken. Dus als je individueel of als team de opdracht krijgt van je opleidingsmanager om hiermee aan de slag te gaan, is het handig om voldoende tijd en goede randvoorwaarden te regelen en om ruggensteun te vragen.

Ontwerp je leerlijn

Heb je de randvoorwaarden op orde? Dan ben je nu klaar om je leerlijn te ontwerpen. Dat gaat in stappen. Onze ervaring is dat het ontwikkelproces in de praktijk het beste gaat als je deze volgorde aanhoudt. Maar je kunt het natuurlijk ook net even anders doen, zoals je op een recept kan variëren als je een ingrediënt niet in huis hebt. Improviseren mag.

1. Begin met je visie

Als er een goede visie is geschreven op instellings- en opleidingsniveau, weet je wat moet en waar je als opleiding eigen accenten wil aanbrengen. Goede kennis van de kwalificatie-eisen is daar onderdeel van. Je kunt in deze fase inventariseren wat collega's al aan burgerschapsonderwijs doen. Als je dat handig aanpakt, kun je zo al aan draagvlak werken. Het inventariseren kan ook in een later stadium, als je preciezer weet welke leerdoelen in de leerlijn zitten. Heeft je instelling nog geen visie? Dan kun je je opleidingsmanager of bestuurder wijzen op de verenigingsafspraken van de MBO Raad¹⁷.

2. Teken je ideale leerlijn uit

Vervolgens schets je een ideale leerlijn. Dat doe je door te beginnen met de belangrijkste thema's. Voor het gemak gaan we hier uit van de thema's waarin de kwalificatie-eisen zijn geclusterd, maar dat kun je dus ook doen als je voor een andere indeling van je leerlijn kiest, bijvoorbeeld wanneer jouw instelling het belangrijk vindt om een extra thema toe te voegen.

Voor elk thema gebruik je de kwalificatie-eisen als basis om concrete leerdoelen te formuleren. Dat begint bijvoorbeeld met een heel basaal leerdoel – dat je kennis hebt over diversiteit in politieke voorkeuren binnen het thema Vrijheid en gelijkheid – tot meer geavanceerd, zoals

kunnen onderzoeken of en waarom standpunten binnen of buiten democratische en rechtsstatelijke principes vallen. Kies een logische volgorde waarin je de leerdoelen behandelt die aansluit bij wat studenten nodig hebben.

We raden je aan om bij het ontwerpen van de leerlijn van je opleiding te beginnen met de leerdoelen die over kennis en vaardigheden gaan, om vervolgens te kijken welke ervaringen, standpuntbepaling en handelingsmogelijkheden je zou willen toevoegen. Je kunt daarnaast ook nog bepaalde houdingen bij je studenten willen bevorderen, zoals respect voor diversiteit, tegen discriminatie zijn of democratische gezindheid. In het burgerschapsonderwijs leggen we vooral de nadruk op het ontwikkelen en meten van kennis en vaardigheden. Houding en gedrag zijn ook belangrijk, maar vallen meer onder de bredere burgerschapsopdracht, waarin de schoolcultuur en de school als minisamenleving een grote rol spelen. Met je collega's formuleren welke houdingen je graag bij studenten zou zien kan ook best uitdagend zijn. Het kan helpen om te beginnen met aansluiten bij de kwalificatie-eisen en in het verlengde daarvan doelen te formuleren.

Een concentrische leerlijn

Er zijn twee manieren om studenten in opeenvolgende lessen steeds wat meer uit te dagen: door de kennis of vaardigheid complexer te maken of door de toepassingscontext uitdagender te maken. Zo is discussiëren met medestudenten een stuk makkelijker over een concreet onderwerp dat niet echt raakt dan over een complex geopolitiek onderwerp waar iedereen heel verschillende sterke gevoelens bij heeft. In essentie doe je hetzelfde, namelijk discussiëren, maar toch vraagt dat controversiële onderwerp veel meer van studenten. Dat is dus een uitdagende toepassingscontext. Met beide manieren geef je je leerlijn als docent een concentrische structuur, ook wel een spiral curriculum genoemd. Dat wil zeggen dat kennis en vaardigheden ook in opeenvolgende blokken of leerjaren terugkomen en telkens worden verdiept en uitgebreid. Een voordeel van deze aanpak is dat je de kennis en vaardigheden vaker oefent, zodat ze beter beklijven. En je kunt ze toepassen op verschillende vraagstukken, waardoor je makkelijker de verbinding kunt maken met verschillende vakken: zo kent kritisch denken een logische verbinding met Nederlands (drogredenen herkennen bijvoorbeeld) en kun je omgaan met verschillende mensen ook in beroepsgerichte vakken of tijdens het leren in de beroepspraktijk toepassen.

Welke ruimte heb je als opleiding?

Als opleiding heb je de nodige vrijheid in hoe je je burgerschapsonderwijs inricht. Natuurlijk zijn de kwalificatie-eisen richtinggevend, maar je kunt zelf bepalen hoe je onderwijs geeft. Daarnaast kun je ook zelf de kwalificatie-eisen vertalen in concrete leerdoelen op een manier die past bij je instelling en je studenten. Tot slot kun je ook aanvullende leerdoelen formuleren en die toevoegen aan je doorlopende leerlijn. Je kunt bijvoorbeeld specifieke leerdoelen over houdingen toevoegen door bepaalde maatschappelijke thema's centraal te stellen of aandacht aan de beroepscontext te besteden.

3. Concrete leerdoelen formuleren

Als de leerdoelen op hoofdlijnen zijn geformuleerd, is het belangrijk stil te staan bij hoe bruikbaar ze zijn voor het ontwerpen van onderwijs. We zien vaak nogal abstracte leerdoelen, en ook de kwalificatie-eisen zijn meestal niet zo concreet als een lesdoel. Soms is dit een bewuste keuze – de abstractie van de kwalificatie-eisen biedt ruimte voor een opleidingsspecifieke invulling – maar wat de reden ook is, abstracte leerdoelen hebben ook nadelen. In de praktijk is het voor docenten namelijk veel moeilijker om een goede les te ontwerpen of te geven op basis van een abstract leerdoel dan op basis van concrete leerdoelen. Ook het beoordelen of studenten het leerdoel beheersen, is lastiger. Dit kan zelfs onbedoeld de werkdruk van collega's verhogen, omdat het niet precies duidelijk is wanneer een abstract leerdoel is behaald – en om zeker te zijn, nemen docenten vaak extra maatregelen.

Uitgevers spelen hierin soms ook een rol, omdat methodes die zij ontwikkelen breed inzetbaar moeten zijn voor verschillende opleidingen. Dit leidt vaak tot relatief uitgebreide lesmethodes, waarin onderwerpen staan die niet altijd even relevant zijn voor elke opleiding. Ook kunnen gevoelige of controversiële thema's minder aandacht krijgen, omdat ze mogelijk niet aansluiten bij de wensen of behoeften van sommige scholen. Dit kan in sommige gevallen onbedoeld extra werkdruk veroorzaken.

In plaats van een abstract leerdoel zoals 'studenten kunnen onderzoeken welke concrete mogelijkheden er zijn om als mens binnen en buiten het beroep invloed uit te oefenen op besluitvorming met aandacht voor gedeelde belangen, waarden en doelen', **beschrijf je specifiek wat studenten moeten weten of kunnen om invloed uit te oefenen**. Dit kan je helpen te ontdekken dat er veel manieren zijn om invloed uit te oefenen, variërend van iemand proberen te overtuigen in een discussie, tot zelf

iets ondernemen, tot een petitie of protest beginnen of de ondernemingsraad inschakelen. Misschien denk je dat er zoveel manieren zijn om invloed uit te oefenen, dat het te veel is om ze allemaal te behandelen. In dat geval selecteer je de beste vijf, of drie. Zo maak je je doorlopende leerlijn weer realistischer. Dit is belangrijk, want hoewel je van alles kunt verzinnen, wordt een leerlijn burgerschap pas echt waardevol als je deze ook daadwerkelijk in de praktijk brengt.

Een **praktische tip** om na te gaan of de leerlijn realistisch is, is om achter elk leerdoel te zetten in welke periode en bij welk vak het onderwezen gaat worden. Zo kun je al een eerste inschatting maken of je veel van je collega's vraagt of dat het juist goed haalbaar is. Daarnaast kun je met collega's kijken of ze vanuit de doelen uit de leerlijn ook meer lesgerichte leerdoelen kunnen formuleren. Als dat lukt, heb je je werk goed gedaan. Let op: in de leerlijn staan leerdoelen, maar er hoeven niet per se leeractiviteiten in te staan. Die kun je zelf toevoegen, maar je kunt het ook aan je collega's overlaten die het leerdoel in hun lessen integreren.

4. Vergelijk je ideale leerlijn met je inventarisatie

En het zal je opvallen dat je ideale leerlijn en je inventarisatie nog niet hetzelfde zijn. Dat geeft niet. Je kunt de praktijk idealer proberen te maken of de ideale leerlijn meer op de praktijk afstemmen. Of beide – dat is vaak het meest effectief. Markeer wat je al doet, welke onderdelen je zou willen verhuizen in het curriculum, wat je nog niet doet en welke thema's je belangrijk vindt, maar waarvan je nog niet weet waar je ze kunt plaatsen.

5. Aan de slag

Nu kun je opnieuw in gesprek met je collega's over de leerlijn. Zulke gesprekken helpen ook om te kijken of de plannen realistisch zijn. Vervolgens smeed je een plan voor implementatie, waarin staat in welke periode jullie de leerlijn gaan implementeren, welke ondersteuning collega's daarin kunnen ontvangen en van wie, en waar je mee begint en eindigt.

6. De leerlijn in de praktijk brengen

Voor de leerdoelen die nog niet in de praktijk worden gebracht, is het van belang dat collega's ze toevoegen aan hun vak. Soms gaat dat makkelijk, omdat je collega's sowieso al vinden dat de taak van het onderwijs is om studenten voor te bereiden op de samenleving. Soms is het ook zoeken en kost deze fase meer inspanning. Daarom kan steun van je opleidingsmanager waardevol zijn; het is goed om hierover in gesprek te gaan.

Praktische tips

In algemene zin kun je gemakkelijker draagvlak bij collega's krijgen als:

- Je ze bij de visie al eens om hun inbreng hebt gevraagd.
- Je heel concreet schetst wat je van ze vraagt: om welke leerdoelen in welk leerjaar gaat het?
- Ze ondersteund worden bij hoe ze dit kunnen aanpakken, zoals sessies waarin ze hun lessen kunnen ontwerpen of trainingen over hoe ze controversiële onderwerpen kunnen behandelen.
- Ze ook, als ze de lessen gaan geven, weten bij wie ze terecht kunnen als het anders loopt dan verwacht.
- Je weet wat hen drijft (Waarom ben je docent? Waarom sta je voor de klas? Wat hoop je studenten mee te geven?) en welke interesses ze hebben, in plaats van alleen vakinhoudelijk te kijken.

1.2 Burgerschaps- onderwijs ontwerpen

Nadat je hebt gewaardeerd wat er al gebeurt op je opleiding, zul je ook constateren dat er nog hiaten zijn. Bovendien kent burgerschapsonderwijs een eigen didactiek. Hoe je moreel beladen kwesties behandelt of vooroordelen bestrijdt kan het verschil maken tussen effectief en chaotisch onderwijs. We behandelen daarom kort een paar manieren waarop je het ontwerpen van burgerschapsonderwijs kan aanpakken. Daarbij spreken we soms van lessen, maar noteren we dat goed onderwijs uit lessen, projecten of lessenseries kan bestaan.

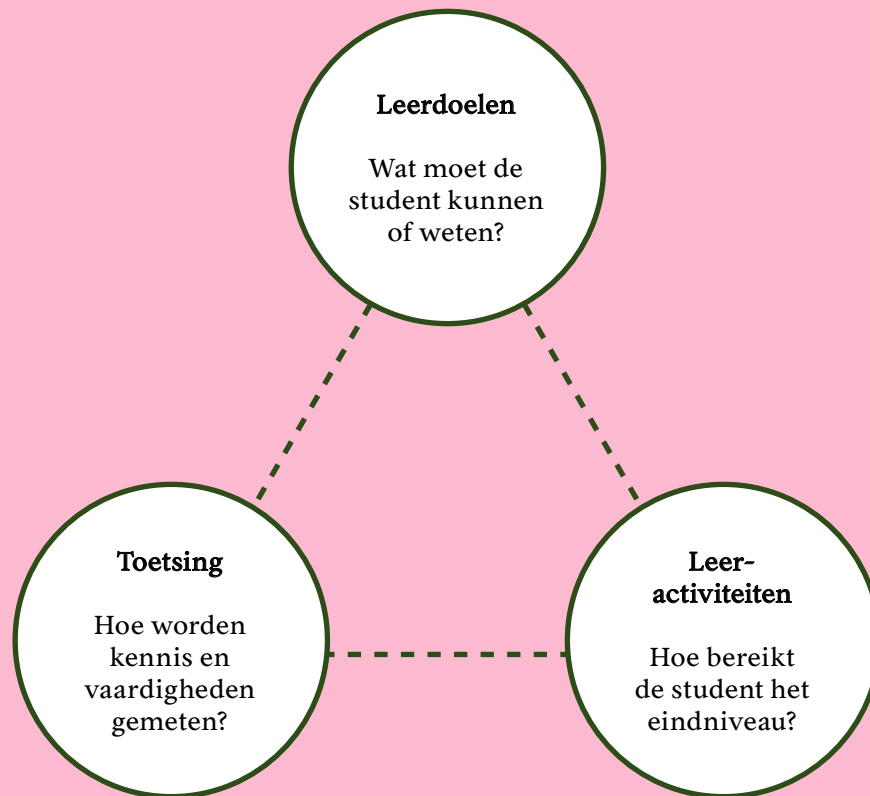
Constructieve afstemming

We hoorden eens het verhaal van een serie lessen binnen bewegingsonderwijs over hardlopen, die werd afgesloten met een theorietoets. Terwijl het doel was geweest om fysiek beter te leren hardlopen. Dat voelt gek, en toch gebeurt het wel eens: dat je tijdens het ontwerpen van je lessen vergeet om leerdoel en toetsing op elkaar af te stemmen. Constructive alignment of constructieve afstemming is een simpele en handige manier om de leerdoelen, leeractiviteiten en toetsing op elkaar af te stemmen¹⁸. Toetsing is daarbij een breed begrip: het gaat erom hoe je kunt zien of een student een leerdoel beheerst – en dat hoeft niet per se via een toets op papier of een cijfer te zijn.

Als je een les ontwerpt, wordt vanuit constructieve afstemming aangeraden om te beginnen met de vraag welke leerdoelen je wil bereiken. Maar soms verlies je die al brainstormend uit het oog. Dus onze tips zijn:

- Begin met het formuleren van leerdoelen.
- Check regelmatig goed of de leeractiviteiten ook echt helpen om leerdoelen te halen.
- Check welke toetsing past bij de leeractiviteiten.
- Check of je ook echt de leerdoelen toetst.
- Stel vervolgens zo nodig het ontwerp bij.

Je kunt constructieve afstemming zien als afstemming in de onderstaande driehoek: telkens zorg je voor een logische en doordachte verbinding tussen twee hoeken, zoals we ook in de tips hierboven doen.

Constructive alignment

Vaak bedenken we op basis van onze ervaring welke leeractiviteit goed past bij een leerdoel. Soms op basis van logica: om goed te leren discussiëren helpt het om vaak te gaan discussiëren. Daarnaast zijn er eerste, voorzichtige aanwijzingen welke manieren van onderwijs geven goed werken voor verschillende burgerschapsdoelen op basis van overwegend Amerikaans onderzoek²⁰. Onderzochte interventies gebaseerd op instructie en klassikale bespreking, simulaties en inspraak zoals een studentenraad, een maatschappelijk project, opdrachten over politiek-maatschappelijke vraagstukken en discussie in een groepje lijken positieve effecten te hebben op verschillende burgerschapsuitkomsten. Let op, het gaat hierbij veelal om programma's in de VS, waarbij gezorgd is voor een goede uitvoering. Die context kan ertoe doen, en het spreekt voor zich dat een hoge kwaliteit van uitvoering ertoe doet.

Hoe kun je van een thematische les een burgerschapsles maken?

Soms heb je een les over een belangrijk onderwerp, zoals gezondheid of financiën, en twijfel je of het een les burgerschap is. Weet dat je met een paar ingrepen van deze les een burgerschapsles kunt maken. Door enkele aanvullingen kun je ook werken aan burgerschapsdoelen.

Figuur 1: Model van Constructive Alignment ¹⁹

1.3 Pedagogische & didactische uitgangspunten

Als je bijvoorbeeld gezondheid behandelt en specifiek het belang van gezonde voeding bespreekt, kun je verschillende diëten behandelen of een documentaire laten zien van veganistische topsporters of juist van mensen die alleen maar vlees eten. Op dat moment is het nog geen les burgerschap; je behandelt namelijk vooral de inhoudelijke kennis van gezondheid. Je kunt er echter een les burgerschap van maken door voedsel als een maatschappelijk en politiek vraagstuk te benaderen. Je stelt bijvoorbeeld vragen als: is het eerlijk dat fabrikanten van ongezond voedsel, zoals chips, dit opzettelijk bijna verslavend lekker maken, terwijl ze weten dat het niet goed voor je is?

Of: zou gezond eten niet goedkoper en makkelijker beschikbaar moeten zijn dan ongezond eten? Je stelt vragen over wat eerlijk of wenselijk is en hoe we een situatie kunnen veranderen als we de huidige situatie niet eerlijk of wenselijk vinden.

Als het gaat om financiën kun je natuurlijk lesgeven over hoe je financieel zelfredzaam wordt en het belang van schulden vermijden. Maar als je er een les burgerschap van wilt maken, kun je vragen stellen zoals: waarom is het eigenlijk zo makkelijk om schulden aan te gaan? Wie verdient eraan? En waarom is het makkelijker geworden om online te gokken? Is dat wenselijk, en zo niet, hoe kunnen we daar iets aan doen? Zo laat je studenten hun standpunt bepalen en democratische handelingsmogelijkheden onderzoeken.

In deze alinea zetten we een aantal pedagogische en didactische uitgangspunten op een rij. Het is goed om te weten dat je helemaal vrij bent om zelf te bepalen hoe je onderwijs geeft. Je hoeft deze uitgangspunten dus niet te volgen. Sterker nog, het is vaak beter om zelf na te denken en een beargumenteerde keuze te maken toegespitst op je studenten. Daarom geven we telkens een korte onderbouwing, zodat je zelf kunt beoordelen of je die overtuigend en van toepassing op jouw doelgroep studenten vindt.

DIDACTISCHE KEUZES

Eén didactische keuze ligt al vast: je werkt aan verschillende types leerdoelen. Elk van de vier thema's is opgebouwd uit een aantal componenten [type doelzinnen], namelijk kennis, veranderbaarheid, ervaringen en standpunt en verkennen van handelingsmogelijkheden²¹. Hoewel het strikt genomen geen leerdoel is, speelt het opdoen van ervaringen ook een belangrijke rol in de nieuwe kwalificatie-eisen. Hieronder lichten we een aantal didactische principes toe die kunnen helpen bij het vormgeven van je burgerschapslessen.

Directe instructie

Onderwijsonderzoek laat vaak zien dat (expliciete) directe instructie een effectieve manier is om kennis en vaardigheden bij te brengen²². Dat lijkt in het bijzonder het geval te zijn voor studenten die nog niet veel kennis of vaardigheden hebben. Scholen boeken soms indrukwekkende resultaten met het invoeren van directe instructie²³. Ook voor de kennis- en vaardigheidsdoelen van je burgerschapsonderwijs kan directe instructie van waarde zijn.

Met directe instructie werk je stapsgewijs toe naar zelfstandige beheersing van een leerdoel door studenten. Een les die op directe instructie is gestoeld begint vaak met terugblik of oriëntatie, gevolgd door instructie, begeleidde inoefening (begeleid oefenen van nieuwe stof) of zelfstandige verwerking en eindigt met een evaluatie of terugkoppeling, waardoor studenten gericht feedback krijgen.

Directe instructie betekent niet dat er geen interactie plaats kan vinden in de les, of dat je de leefwereld van studenten niet kan betrekken. In een les waarin je studenten een burgerschapsvaardigheid aan wilt leren via directe

instructie kun je bijvoorbeeld studenten de vaardigheid laten toepassen op maatschappelijke onderwerpen die hen bezig houden.

Voorbeeld

Je start de les met een uitleg over artikel 1 van de Grondwet en de grenzen van vrijheid van meningsuiting, conform artikel 6 van dezelfde Grondwet (oriëntatie). Vervolgens laat je de klas enkele door jou vooraf geselecteerde tweets waarin harde meningen en/of mogelijk discriminerende uitspraken staan bestuderen (instructie). Klassikaal bespreek je: wat is toegestaan, wat niet en wat is grijs gebied (begeleide inoefening)? Je laat de studenten hun mening onderbouwen (zelfstandige verwerking). Door praktijkvoorbeelden uit de onlinewereld te toetsen aan de Grondwet, ontwikkelen de studenten zowel juridische als ethische inzichten (via evaluatie of terugkoppeling).

Ervaringsgericht onderwijs

De nieuwe kwalificatie-eisen vragen om ervaringen in je onderwijs te verwerken. Dat is overigens ook een wens van studenten, zoals bleek in het project MBO BurgerschapLab²⁴. Het aantrekkelijke aan ervaringen is dat ze soms grote indruk maken op studenten en ze er veel van kunnen leren. Er is ook een nadeel: het kan best zijn dat studenten er weinig van opsteken, of dat wat wordt geleerd sterk verschilt per student. Dat maakt ervaringen gebruiken voor burgerschapsonderwijs een uitdaging.

Er zijn aanwijzingen dat je invloed kan hebben op hoeveel studenten leren van ervaringen. En dat studenten van de ervaringen van andere studenten kunnen leren. Een ervaring kan bijvoorbeeld leerzamer zijn wanneer studenten al relevante voorkennis hebben. Onderzoek naar maatschappelijke stages suggereert dat dat vooral gebeurt wanneer ze tijdens en na afloop van een ervaring op een hoogwaardige manier reflecteren op die ervaringen.

Dat kan door als docent het proces te begeleiden, bijvoorbeeld door drie stappen te volgen: 1) het oproepen van eigen ervaringen aan de hand van een werkvorm; 2) het benoemen van verschillen en analyseren van overeenkomsten; en 3) het toewerken naar een conclusie, waarbij de verschillen en overeenkomsten bijvoorbeeld worden verklaard of op democratische principes zoals gekozen volksvertegenwoordiging, vrije en eerlijke verkiezingen, scheiding der machten, politieke gelijkheid, een grondwet, bescherming van burgerlijke vrijheden, een actief maatschappelijk middenveld en vrije media²⁵.

Voorbeeld

Je bezoekt met je klas het Rijksmuseum om te zien hoe macht en besluitvorming in het verleden vorm kregen. Studenten bekijken schilderijen van vorsten, regenten en koloniale leiders en bespreken: wie had de macht en hoe werd die afgebeeld? Welke stemmen en personen ontbreken in het museum? Door deze ervaring koppelen ze historische machtsverhoudingen aan hedendaagse vraagstukken over representatie en besluitvorming.

Na afloop van het bezoek reflecteer je met de studenten op de volgende punten:

1. *Oproepen van ervaringen*
Studenten benoemen hedendaagse voorbeelden van macht en besluitvorming.
2. *Analyseren van verschillen en overeenkomsten*
Hoe verhouden historische machtsstructuren zich tot vandaag? Wie heeft nu welke invloed?
3. *Toewerken naar een conclusie*
Studenten verklaren deze patronen en reflecteren op democratische principes: hoe kunnen we macht eerlijker verdelen?

Het behandelen van maatschappelijk controversiële onderwerpen

In de vier thema's van de nieuwe kwalificatie-eisen zit soms spanning. Zoals tussen een individueel en een collectief belang of tussen vrijheid en gelijkheid. Dat soort spanningen horen bij een democratische rechtsstaat, waarin je vrij bent om van mening of perspectief te verschillen.

Het zijn spanningen die ook in je klas of groep studenten merkbaar kunnen zijn, bijvoorbeeld wanneer studenten zich niet uitspreken of juist heftige uitspraken doen. Het didactiseren van maatschappelijk uitdagende onderwerpen gaat verder dan alleen goed reageren op een heftige uitspraak: het gaat erom deze onderwerpen zó te behandelen dat studenten er daadwerkelijk iets van opsteken. Dit betekent bijvoorbeeld leren om ook over zulke onderwerpen na te denken en te discussiëren. Wat dit van je vraagt als docent, welke gespreksaanpakken je kunt kiezen, welke afwegingen je kunt maken en hoe deze per docent en klas kunnen verschillen, wordt hier om redenen van bondigheid niet verder uitgewerkt²⁶.

Het is wél een keuze hoeveel en welke maatschappelijk controversiële onderwerpen je behandelt. Als je dat nalaat, rust je studenten niet volledig toe op een actieve rol in de samenleving: daar struikel je immers over de controversiële onderwerpen. Op social media, maar ook op de werkvloer en verjaardagen. Je kunt als docent of als opleiding ook beter worden in het behandelen van deze onderwerpen. Behulpzaam daarbij is:

- Het volgen van professionalisering specifiek gericht op het behandelen van controversiële onderwerpen en het formuleren van duidelijke leerdoelen voor het onderwijs dat je hiervoor ontwerpt of over geeft.
- Samen afspraken maken over wat opleidings- of instellingsbreed van studenten verwacht wordt, waardoor zij dat als een brede norm ervaren (in plaats van een docent-specifieke norm).
- Het geregeld oefenen met controversiële onderwerpen met studenten, zodat zij steeds beter worden in het behandelen van controversiële onderwerpen en met lastige situaties leren omgaan.
- Onderscheid maken tussen de persoon en de mening, en uit te leggen dat de vrijheid van meningsuiting een democratische functie heeft, in plaats van dat het een vrijbrief is om andere mensen te beledigen.
- Goed op te letten of je niet vooroordelen versterkt of aanwakkert, bijvoorbeeld door te starten met stellingen of filmfragmenten die stereotypingen onbedoeld versterken. Of die studenten als vertegenwoordiger van een hele groep vragen om iets uit te leggen of te verdedigen, terwijl dat zeer ongemakkelijk en onwenselijk voor een student kan zijn.

Voorbeeld

Tijdens een les over gelijkheid ontstaat een discussie over de loonkloof tussen mannen en vrouwen. Een student maakt de opmerking: “Maar vrouwen kiezen toch vaker voor parttime werk? Misschien verdienen ze minder omdat ze minder hard werken.”

Als docent reageer je didactisch en pedagogisch verantwoord door eerst de student ruimte te geven om zijn standpunt toe te lichten, zonder direct te corrigeren. Vervolgens vraag je aan de klas: “Hoe kunnen we onderzoeken of dit klopt? Welke factoren spelen nog meer een rol?” Je introduceert onderzoekscijfers over loondiscriminatie, sectorindeling en vooroordelen in promotiekansen op de werkvloer.

Verschillende perspectieven worden afgewogen: sommige studenten erkennen structurele ongelijkheid, anderen benadrukken individuele keuzevrijheid. Als docent bewaak je de discussie door studenten te helpen onderscheid te maken tussen **feiten en meningen** en door respectvolle interactie te stimuleren.

PEDAGOGISCHE KEUZES

Naast didactische keuzes kun je ook pedagogische keuzes maken. We behandelen hier drie uitgangspunten, maar er zijn er natuurlijk meer te bedenken.

Wees eerlijk over de wereld (het verschil tussen praktijk en ideaal)

Studenten zijn soms minder lang op de wereld dan jij dat bent, of hebben tot dan toe andere levenservaringen opgedaan. Daardoor kan het zijn dat ze nog minder gewend zijn aan bepaalde misstanden en daardoor ook vaak beter in het detecteren van hypocrisie. Dat kan tot een dilemma leiden. Want hoe geef je bijvoorbeeld geloofwaardig onderwijs over het belang van gelijke behandeling als veel van je studenten last hebben van stagediscriminatie? En ze erachter komen dat stagediscriminatie al decennia in verschillende onderzoeken wordt aangetoond?

Daarom is het van belang om eerlijk te zijn over de wereld. Om uit te leggen dat er een verschil kan zitten tussen een ideaal (zoals het ideaal van gelijke behandeling of non-discriminatie) en de praktijk (waar discriminatie nog steeds plaatsvindt). Dat sommige idealen bijna of helemaal gehaald zijn, maar andere idealen niet. Anders zullen studenten gaan geloven dat de les of het boek misschien wel in zijn geheel niet klopt, omdat de ervaringen van henzelf en van hun vrienden en familie zo anders zijn dan hun onderwijs lijkt te suggereren.

Voorbeeld

Tijdens een les over gelijke behandeling merkt een student op: “Discriminatie is toch verboden? Waarom gebeurt het dan nog steeds?” Je erkent de observatie en vraagt de klas: “Wie kent voorbeelden waarbij discriminatie is opgetreden, ondanks de wet?” Studenten noemen situaties zoals stagediscriminatie, ongelijke kansen op de arbeidsmarkt of etnisch profileren door de politie.

Je kunt uitleggen dat wetten een ideaal vastleggen, maar dat naleving en handhaving niet vanzelfsprekend zijn. Je kunt laten zien hoe beleid en maatschappelijke initiatieven discriminatie tegengaan, zoals anoniem solliciteren, diversiteitsquota en antidiscriminatievoorzieningen. Tegelijkertijd kun je benadrukken dat wetten alleen niet voldoende zijn en dat maatschappelijke normen en structuren helaas vaak langzaam ten positieve veranderen.

Leer studenten dat het gat tussen praktijk en ideaal overbrugd kan worden.

Daarnaast is het belangrijk dat studenten begrijpen dat je de wereld kunt veranderen. In de geschiedenis is het mensen keer op keer gelukt om het verschil tussen praktijk en ideaal te overbruggen, vaak in kleine stappen en soms met flinke tegenslagen. Maar het is vaak gelukt. Ook vandaag de dag zijn er individuen en groepen die zich inzetten om maatschappelijke idealen te verwezenlijken. Maatschappelijke verandering vindt zowel in grote als kleine stappen plaats. De leerdoelen over veranderbaarheid en handelingsperspectieven uit de nieuwe kwalificatie-eisen kunnen je daarbij ondersteunen.

Voorbeeld

Na een les over klimaatverandering bespreken studenten initiatieven zoals verduurzaming in hun eigen schoolkantine. Door concrete verbeteringen voor te stellen, ervaren ze dat hun acties impact hebben (tip: zoek vooraf samenwerking van het management en de kantinemedewerkers op). Dit versterkt hun geloof in verandering en hun vermogen om maatschappelijke kwesties aan te pakken, zelfs op kleine schaal.

Voor mbo-studenten is het extra belangrijk dat ze ervaren dat ook zij invloed kunnen uitoefenen, omdat uit onderzoek blijkt dat vooral zij soms weinig vertrouwen in hun eigen kunnen hebben²⁷. Dit begint bij docenten die een hoopvol, maar realistisch beeld schetsen van de wereld en het vermogen om deze te veranderen. Soms zit dit vertrouwen al in de student, maar soms moet je als docent je eigen cynisme opzij zetten om dat te stimuleren.

Denk na over deze positie van je studenten in de wereld

Tot slot is het belangrijk om na te denken over de positie van je studenten in de wereld, aangezien deze binnen een klas of groep sterk kan variëren. Elke student komt immers met een unieke achtergrond en verschillende ervaringen naar de opleiding. Sommige studenten hebben mogelijk minder zicht op de omstandigheden van anderen buiten hun eigen sociale omgeving. Dit kan bijvoorbeeld het geval zijn bij studenten die opgroeien in een omgeving met meer economische zekerheid, waardoor ze minder bekend zijn met de realiteit van mensen die in armoede leven. Hier kun je met je burgerschapsonderwijs op inspelen, bijvoorbeeld door ze in contact te brengen met verhalen of ervaringen van mensen in armoede.

Anderzijds kunnen er ook studenten zijn die zich door verschillende omstandigheden minder bevoorrecht voelen en bijvoorbeeld het gevoel hebben dat ze minder kansen hebben dan studenten die naar een hogeschool of universiteit gaan. Voor hen is het belangrijk dat je ze helpt inzien dat ze net zoveel waarde hebben, dat hun stem in maatschappelijke en politieke discussies er net zoveel toe doet als die van anderen, en dat ze weerbaar worden tegen oordelen of uitsluitingen op basis van achtergrond of afkomst.

Voorbeeld

In een klas met studenten met uiteenlopende achtergronden start je een les over maatschappelijke kansen. Je vraagt de studenten: “Welke factoren bepalen of iemand succesvol wordt?” Sommige studenten noemen talent en doorzettingsvermogen, anderen wijzen op ouders, afkomst of financiële situatie.

Je zet een werkvorm in: studenten schrijven een korte reflectie over obstakels of privileges die zij in hun leven ervaren. Vervolgens bespreken ze anoniem enkele ervaringen. De docent leest voor: “Mijn ouders konden mijn rijbewijs niet betalen, waardoor ik geen bijbaan als koerier kon krijgen.” Een ander vertelt: “Mijn ouders kennen mensen in de sector waarin ik wil werken, waardoor ik makkelijker een stageplek vond.”

Door deze verhalen ontstaat inzicht in hoe ongelijkheid werkt, zonder te vervallen in wij-zij-denken. Studenten realiseren zich dat niet iedereen met dezelfde kansen begint, maar ook dat succes niet alleen afhangt van individuele inzet.

DIFFERENTIËREN

Je zult ook keuzes moeten maken in hoe je gaat differentiëren als je aan het werk gaat met de nieuwe kwalificatie-eisen burgerschap. Nu is differentiatie in algemene zin vaak voor docenten een uitdaging om rekening te kunnen houden met verschillen tussen studenten, voor burgerschap wordt nog wel eens gezegd dat dit extra lastig is. Zo is er niet een referentiepunt over wat 'goed burgerschap' is, je hebt regelmatig te maken met volwassen studenten en de instroom van studenten varieert nogal in wat zij op school en van huis uit hebben meegekregen rondom democratie en samenleving.

Interne differentiatie

We spreken van interne differentiatie als je keuzes moet maken gericht op verschillen tussen studenten binnen de klas of opleiding. Je kunt overwegen om elke student passend te begeleiden en instructie te geven en passende leerdoelen op te stellen vanuit de kwalificatie-eisen burgerschap. Eigenlijk krijgt elke student daarmee diens individuele leerroute. Dit kan voordelen hebben omdat je waarschijnlijk recht doet aan de interesses en ontwikkelmogelijkheden van elke student, maar het is ook tijdsintensief en je benadrukt eigenlijk de verschillen tussen studenten.

Een andere manier is om de kwalificatie-eisen burgerschap uit te werken naar een aantal leer- of lesdoelen die voor de hele groep gelden en voor de deelnemende studenten hetzelfde zijn. Als je vervolgens voldoende tijd en aandacht weet in te ruimen om alle studenten te helpen om deze doelen te bereiken, draag je bij aan het verkleinen van de verschillen in de groep en aan gelijke kansen onder je studenten. Erg belangrijk hierbij is dat je die tijd en aandacht goed doordacht weet te verdelen door eerst goed zicht te

krijgen op de voorkennis en leerstrategieën van elke student uit je groep. Als je dit niet doet kan dit zelfs een negatief effect hebben op de leeropbrengsten en leerplezier van je studenten.

Welke manier nu het beste past bij het ontwerpen van burgerschapsonderwijs is moeilijk vast te stellen en context afhankelijk. Wel is het raadzaam om dit met de collega's die ook burgerschapsonderwijs ontwerpen en verzorgen te bespreken en hier één lijn in proberen te trekken. Wil je meer weten over hoe je interne differentiatie vorm kunt geven of inlezen over onderzoek hierover, dan kun je de NRO website raadplegen²⁸.

Externe differentiatie

Rondom de kwalificatie-eisen burgerschap merken we dat er veel vragen zijn over hoe je moet differentiëren tussen de verschillende niveaus of tussen groepen studenten. Dit geldt ook voor de kwestie hoe je dit moet doen rondom het verschil tussen BOL-, BBL-opleidingen en de LLO-doelgroep. Als we op deze manier kijken naar verschillen, dan spreken we van externe differentiatie.

Good practices van leeractiviteiten, toetsing en kwaliteit van middelen gebaseerd op de nieuwe kwalificatie-eisen zijn nog veel in ontwikkeling. In deze handreiking geven we daarom voorbeelden die aanzetten tot nadenken over hoe de uitwerking van een kwalificatie-eis toegepast kan worden op jouw doelgroep. Duidelijke aanwijzingen geven voor wat werkt en wat niet, is in deze fase nog lastig, omdat de nieuwe kwalificatie-eisen nog niet formeel zijn ingegaan. Dat betekent dat er nog geen onderzoek heeft kunnen plaatsvinden.

Wat kunnen we er wel over zeggen:

1. Kwalificatie-eisen zijn geen les- of leerdoelen op studentniveau. Het zijn abstract geformuleerde onderwijsdoelen die het wettelijk kader vormen. Ze zijn eigenlijk de bandbreedte waarbinnen docenten en methodemakers nog de vertaling naar concreet onderwijs moeten maken. En dit is belangrijk want juist die vertaling zorgt ervoor dat de ontworpen leeractiviteiten en toetsen aansluiten bij de studentenpopulatie, ook als het gaat om niveau. Je kunt daarmee de ruimte pakken om zelf die vertaalslag te maken, waar we handvatten voor hebben geboden in het ontwerpen van een leerlijn [hoofdstuk 1.1].
2. Als je goed kijkt naar de kwalificatie-eisen zul je geen standaarden, referentiekaders of niveaubepalingen vinden in de formuleringen. Dit is bewust. Vooral omdat je studenten niet kunt 'afrekenen' op houdingen, ingenomen perspectieven of standpunten of opgedane ervaringen. En dit zijn belangrijke elementen in burgerschapsonderwijs en in de kwalificatie-eisen. Daar is dan ook geen 'niveau' aan te verbinden. Je kunt je onderwijs dus beter richten op 'merkbaar' leergedrag dan op 'meetbaar' leergedrag. Meer concreet: je kunt van je studenten bijvoorbeeld vragen om te reflecteren op opgedane ervaringen, om een oordeel te geven of een mening, of om overtuigingen te delen en deze inspanning als docent vervolgens te waarderen, en niet het niveau ervan.
3. Met name in relatie tot de doelgroep volwassenen is het belangrijk te kijken naar eerdere leer- en werkervaring. Ook voor burgerschap geldt dat er ruimte is om op basis van de kwalificatie-eisen burgerschap relevante eerdere leer- en werkervaring te beoordelen voor een gedeeltelijke of volledige vrijstelling van burgerschap. Hiervoor gelden de algemene randvoorwaarden t.a.v. het vrijstellingenbeleid, zoals opgenomen in het Examen- en kwalificatiebesluit WEB, artikel 3b²⁹.

4. Hoewel de manier van formuleren dat misschien wel bij je oproept, wordt in de kwalificatie-eisen niet aangegeven op welk niveau de student iets moet beheersen. Als het gaat om de kenniselementen gebeurt dat pas door de eerder genoemde vertaling die je maakt als docent om aan te sluiten bij het niveau van je studenten. Als voorbeeld uit Thema D: Macht en Besluitvorming, kwalificatie-eis D.1 (Kennis):

'De student onderbouwt hoe vormen van (mede) zeggenschap en besluitvorming in verschillende situaties ontstaan. De student onderbouwt ook welke belangen in deze vormen te herkennen zijn en welke voor- en nadelen er zijn aan deze vormen.'³⁰

Er wordt hier niet aangegeven wat precies, hoeveel of hoe de studenten iets moeten kennen. Je kunt dit zelf ontwerpen naar leeractiviteiten en toetsmiddelen die aansluiten bij het niveau van je studenten. We kunnen ons voorstellen dat je in dit voorbeeld andere en minder voorbeeldgevallen vraagt van entree-studenten dan van mbo-4 studenten of dat ze andere dingen leren rondom het proces van besluitvorming.

Overigens kennen de formuleringen uit het adviesrapport ook steeds een 'het gaat hierbij om' en een 'te denken valt aan', deze kunnen je helpen om hier meer richting aan te geven.

Een meer volwassen doelgroep

Zowel in de BBL-doelgroep als in het onbekostigde diplomagerichte volwassenonderwijs kun je studenten treffen met meer levens- en praktijkervaring dan de gemiddelde 16-jarige BOL-student. Dat is natuurlijk niet altijd het geval, maar het is in het kader van differentiatie sowieso goed om stil te staan bij hoe je aansluit bij de levens- en praktijkervaring van jouw studenten. Wat is gegeven déze groep studenten van belang, en welke omstandigheden of gebeurtenissen in hun leven of samenleving kleuren de betekenis van burgerschap voor studenten?

De andere uitdaging die je in dit type onderwijs kunt treffen is de minder beschikbare tijd om het burgerschapsonderwijs vorm te geven. Studenten volgen hun opleiding grotendeels in de beroepscontext in de praktijk van een bedrijf en zijn dan minder uren op de onderwijsinstelling aanwezig om burgerschapsonderwijs te volgen. Hoe ga je daarmee om en hoe zorg je ervoor dat jouw burgerschapsonderwijs ook bij deze studenten goed aansluit?

Hieronder delen we een aantal algemene tips, met concrete voorbeelden:

1. Zorg dat je aansluit bij het werkplekleren van jouw studenten. Dit is immers de plek waar ze veel tijd doorbrengen, indrukken en ervaringen opdoen, bijvoorbeeld tijdens hun stage. Natuurlijk biedt het kwalificatiedossier vaak al voldoende aanknopingspunten voor de kwalificatie-eisen, maar hoe dichter je bij de praktijk van jouw studenten kunt aansluiten, hoe relevanter het burgerschapsonderwijs voor hen kan voelen.

Je kunt, bijvoorbeeld, studenten die in de bouwsector leren en werken, laten nadenken over de verandering van veiligheidsregels en voorschriften. Je kunt dit koppelen

aan zowel thema B Individu en Groep als thema C Maatschappijvisies en maatschappelijke vraagstukken. Vaak moeten studenten hun VCA-certificaat halen (of hebben zij die reeds behaald), dat laat zien dat zij veilig en gezond werken binnen het bedrijf. Laat studenten onderling, of met hun collega's nadenken over waar de toegenomen veiligheidsprocedures door ontstaan zijn. Zien zij vergelijkbare toegenomen aandacht voor veiligheid in andere levenssferen, zoals in de privécontext of bijvoorbeeld bij een vereniging waar zij lid van zijn? Hoe gaan ze in de praktijk om met situaties waarin anderen zich niet houden aan de veiligheidsvoorschriften? Wiens verantwoordelijkheid zou de handhaving daarvan moeten zijn? Dezelfde exercitie kun je met studenten uit de voedingsindustrie doen, bijvoorbeeld gerelateerd aan het HACCP-certificaat en de hygiëncode. Welke gevolgen heeft jouw handelen op de consument en wie waarborgt dat proces?

2. Benut de levens- en praktijkervaring die jouw studenten al hebben opgedaan door dit per thema te verbinden aan de component 'standpunt en verkennen handelingsmogelijkheden'. Je kunt jouw studenten als volwassene laten reflecteren op keuzes die ze (eerder) gemaakt hebben of ervaringen die ze hebben opgedaan, welke impact die hebben gehad op henzelf en hun omgeving. Je laat ze vervolgens nadenken over of ze met de (nieuw opgedane) kennis van nu dezelfde keuzes zouden maken of anders zouden handelen.

Je kunt dan bijvoorbeeld binnen thema A Vrijheid en gelijkheid starten met studenten te laten bespreken welke vormen van (sociale) uitsluiting zij in hun leven hebben meegemaakt. Hierbij kunnen zij terugdenken aan de eerdere onderwijsvormen die zij doorlopen hebben, hun deelnames aan verschillende hobbypraktijken en/of de vorming van hun vriendengroepen of gezinsvorming. Welke (voor)oordelen hadden zij vroeger, waar ze nu

anders over denken en welke ervaringen daartoe geleid hebben. Vervolgens kun je ze laten reflecteren op hun handelen in die situaties (hebben ze uitsluiting voorkomen, of juist aangewakkerd) en hoe ze nu zouden willen handelen als zo'n situatie zich weer voordoet. Of dat hetzelfde is gebeven of niet, laat je studenten onderbouwen waarom. In hoeverre past dat bij democratische waarden als vrijheid, solidariteit, gelijkwaardigheid en verdraagzaamheid?

3. *Combineer bovenstaande door studenten een opdracht te geven die ze kunnen uitvoeren buiten de onderwijsinstelling om, die aansluit bij hun ervaring.* Je kunt bijvoorbeeld aansluitend bij thema C Maatschappijvisies en maatschappelijke vraagstukken, studenten de omgang van hun werkplek met het milieu (bijvoorbeeld afval en recycling, milieuvervuiling, klimaat) laten onderzoeken. Studenten kunnen hun collega's, werkplekbegeleider en/of leidinggevende hierop bevragen. Wordt dit voor hun sector belangrijker in de toekomst?

Laat studenten dit vergelijken met de actuele ontwikkelingen rondom milieu wet- en regelgeving binnen hun vakgebied. Vervolgens kun je studenten dit laten vergelijken met hun eigen omgang met het milieu. Hoe duurzaam is hun woning ingericht? Zijn ze op de hoogte van regelingen waar ze in dat kader gebruik van kunnen maken en welke voordelen/nadelen brengt dit met zich mee? Laat studenten reflecteren op of deze regelingen voor iedereen even toegankelijk zijn en welke gevolgen dat heeft (hier vind je meteen een link 'terug' naar thema A Vrijheid en gelijkheid).

Om ervoor te zorgen dat het onderwerp voor studenten relevant is, kun je hen ook zelf keuzes daarin laten maken.

- 16 Dit hoofdstuk is mede gebaseerd op: Eidhof, B. (2024). Handboek Burgerschapsonderwijs. <https://bureaucommonground.nl/publicatie/handboek-burgerschapsonderwijs-3e-editie/>
- 17 Zie: <https://www.expertisepuntburgerschap.nl/middelbaar-beroepsonderwijs/de-vijf-verenigingsafspraken/>.
- 18 Biggs, J. (1996), 'Enhancing teaching through context-related teacher understandings and constructive alignment', Higher education, 32(3), 347–364.
- 19 Dit model is gebaseerd op: Biggs, J. B., & Tang, C. (2011). Teaching for quality learning at university: What the student does (3rd ed.). New York: McGraw-Hill Education (UK).
- 20 Lees er hier meer over: Teegelbeckers, J. Y., Nieuwelink, H. & Oostdam, R. J. (2023), 32(3), 347–364. 'School-based teaching for democracy: A systematic review of teaching methods in quantitative intervention studies', Educational Research Review, 39, 100511.
- 21 Zie Hoofdstuk 3.1 van de handreiking.
- 22 Stockard, J., Wood, T. W., Coughlin, C., & Rasplika Khoury, C. (2018). The effectiveness of direct instruction curricula: A meta-analysis of a half century of research. Review of Educational Research, 88(4), 479-507.
- 23 Hoewel het meeste onderzoek naar directe instructie in het primair en voortgezet onderwijs is gedaan, laat onderzoek ook in het mbo goede resultaten zien. Zie bijvoorbeeld Harms, T. & Kalsbeek, M. (2013). Leren begrijpend lezen en luisteren in mbo 2. GION / RUG.
- 24 Zie <https://kl.nl/projecten/mbo-burgerschaplabb-studenten-en-docenten-vernieuwen-zelf-burgerschapsonderwijs/>
- 25 Van Goethem, A. A. J. (2014), Me, myself, and my community. Antecedents, processes, and effects of adolescent volunteering (proefschrift).
- 26 Als je je in deze zaken wil verdiepen, is Radstake, H. (2024). Maatschappelijk uitdagende onderwerpen benutten voor burgerschapsonderwijs (Handboek Burgerschapsonderwijs voor het voorgezet onderwijs) een goed begin.
- 27 Inspectie van het Onderwijs – rapport Wel of niet naar de hogeschool? (2021) Uit het survey-gedeelte blijkt dat 60 % van de mbo-4-studenten die eigenlijk verder willen studeren, als belemmering noemt: “twijfel aan eigen kunnen”.
- 28 Zie <https://www.onderwijskennis.nl/kennisbank/differentieren-in-het-mbo-naar-verschillen-in-ontwikkeling-van-studenten>
- 29 Examen- en kwalificatiebesluit WEB, artikel 3b. https://wetten.overheid.nl/BWBR0027963/2023-01-01/#HoofdstukII_Paragraaf1_Artikel3b
- 30 Expertisecentrum Nederlands. (2024). Aanbevelingen voor herformulering kwalificatie-eisen burgerschapsonderwijs mbo. <https://www.expertisepuntburgerschap.nl/wp-content/uploads/2024/04/Herformulering-kwalificatie-eisen-burgerschap-mbo.pdf>

2. UITWERKINGEN THEMA'S

In dit hoofdstuk worden de thema's A tot en met D toegelicht. Elk thema bevat een introductie waarin het thema wordt uitgelegd. Vervolgens worden de doelzinnen weergegeven; deze zijn gebaseerd op het adviesrapport 'Burgerschap in een veranderende samenleving'³¹, de herformulering van de kwalificatie-eisen van het Expertisecentrum Nederlands³², en de aanpassingen naar aanleiding van de feedback van het College voor de Rechten van de Mens.

2.1	Thema A: Vrijheid & gelijkheid	26
2.2	Thema B: Individu & groep	42
2.3	Thema C: Maatschappijvisies & maatschappelijke vraagstukken	76
2.4	Thema D: Macht & besluitvorming	94

LEES MEER

Per doelzin worden daarna voorbeelduitwerkingen gegeven die als inspiratie en verduidelijking voor de praktijk dienen. Deze voorbeelden zijn divers van aard. Thema B (Individu en groep) kent qua uitwerking een enigszins afwijkend format vergeleken met de overige thema's. Enerzijds is ervoor gekozen om meerdere voorbeelden per doelzin uit te werken. Daarnaast is bij het uitwerken van een van deze voorbeelden ervoor gekozen om deze per afzonderlijk zinsdeel uit te werken (zie doelzin 4 en 5 over het Asieldossier). En ten slotte worden bij deze uitwerking de raakvlakken van Thema B met de overige thema's expliciet benoemd om het schakelen tussen verschillende thema's te vergemakkelijken.

Burgerschap wordt medebepaald door ervaringen die studenten hebben opgedaan en kunnen doen. Burgerschapsonderwijs kan studenten ruimte en kansen geven om ervaringen op te doen in de breedste zin van het woord. De school is bij uitstek een gemeenschap die kan dienen als oefenplaats om deze ervaringen op te doen. Je kunt hierbij denken aan deelname aan gesprekken, dialogen en debatten en aan activiteiten die raakvlakken hebben met meedoen, meedenken, medezeggenschap en vormen van inspraak. De thema's A t/m D bieden ook aanknopingspunten om maatschappelijke thema's, zoals kunst en cultuur, in het aanbod van activiteiten te verweven. Er is een groot aantal kunstenaars, musea en theatergezelschappen die met hun werk naadloos aansluiten en voortborduren op de burgerschapsthema's. Het is zeker het overwegen waard om culturele instellingen als mogelijke partners te zien in het Burgerschapsonderwijs. Een bezoek aan een museum, een levensbeschouwelijke instelling of een maatschappelijke organisatie kan een goede manier zijn om kleur en concrete invulling aan het burgerschapsonderwijs te geven. Ook oefeningen uit de praktische filosofie kunnen worden ingezet, waarmee studenten onder andere kunnen ervaren dat je maatschappelijke thema's kunt bevragen en dat het daarbij mogelijk is om je oordeel uit te stellen.

Burgerschapsonderwijs kan studenten verder stimuleren om, naast de beroepsgerichte stage, ervaring op te doen in de samenleving. Het Expertisepunt Burgerschap biedt op dit moment desgewenst voorbeelden van 'maatschappelijke activiteiten' (MDT³³) die inhoudelijk en financieel ondersteund worden door het ministerie van OCW.

2.1 Thema A: Vrijheid & gelijkheid

Dit thema gaat over het idee dat in elke samenlevingsvorm, zoals buurt, school, werkplek of (inter)nationale gemeenschap, spanningen ontstaan bij het omgaan met verschillen. Het is belangrijk een balans te vinden. Hoe wordt ruimte gemaakt voor verschillende perspectieven, wensen, opvattingen en handelwijzen, en wordt er ook gezorgd voor gelijke behandeling in gelijke gevallen én voor gelijke kansen van mensen om deel te nemen aan de samenleving?

LEES MEER

Doelzin 1:	Kennis	29
Doelzin 2:	Kennis	32
Doelzin 3:	Veranderbaarheid	35
Doelzin 4:	Ervaringen	37
Doelzin 5:	Standpunt & handelings- mogelijkheden	39

Studenten leren inzien dat het principe van gelijkwaardigheid aan de basis ligt van de democratische rechtsstaat. Dit principe vormt het fundament van wat we onder gelijkheid verstaan: dat iedereen even veel waard is en daarom aanspraak maakt op gelijke behandeling, gelijke kansen en een rechtvaardige sociale en economische positie. Als belangrijke democratische waarde geeft gelijkwaardigheid eenieder ruimte zichzelf te zijn met een eigen perspectief, met eigen waarden, wensen, opvattingen en handelwijzen. Ieder mens is immers gelijk in waardigheid en rechten. Mensen verschillen van elkaar en dat mag ook: diversiteit is een feit en pluraliteit is essentieel in een democratische samenleving.

Volgens het gelijkheidsbeginsel moeten gelijke gevallen gelijk behandeld worden en moeten ongelijke gevallen soms juist ongelijk behandeld worden om de gelijkwaardigheid van ieder mens te waarborgen. De eigenheid en specifieke kenmerken van ieder mens worden erkend vanuit de gedachte dat iedereen even veel waard is en recht heeft op dezelfde vrijheden.

In specifieke situaties zijn er dan wel afwegingen te maken. Immers, de vrijheid van de een kan de vrijheid van een ander inperken. In specifieke situaties is deze spanning te herkennen. Het is niet altijd even makkelijk om te streven naar dezelfde vrijheid voor iedereen en gelijke kansen te bieden om volwaardig deel te nemen aan de samenleving. Bij het maken van een afweging moet altijd rekening gehouden worden met het principe van gelijkwaardigheid en het gelijkheidsbeginsel. Oftewel: allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld.

De democratische rechtsstaat is een institutioneel kader dat zowel pluraliteit als gelijkwaardigheid probeert te garanderen: ieders rechten dienen beschermd te worden en afwegingen moeten zorgvuldig worden gemaakt. Anders ligt machtsmisbruik en willekeur op de loer.

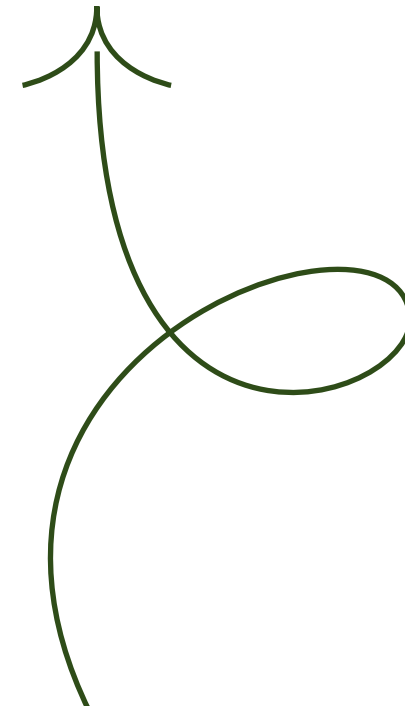
Het is goed om een onderscheid te maken tussen juridische en morele rechten. Juridische rechten staan geschreven in wetten, de grondwet of internationale verdragen. Denk aan stemrecht, vrijheid van meningsuiting of het recht op onderwijs. Wordt zo'n recht geschonden? Dan kan een burger naar de rechter stappen. Morele rechten zijn anders. Die zijn niet terug te vinden in wetboeken, maar veel mensen voelen wel dat iedereen ze zou moeten hebben. Het gaat om dingen als waardig behandeld worden, respect krijgen of eerlijke kansen hebben. Schending van morele rechten betekent niet automatisch dat burgers juridisch iets kunnen doen, maar de meeste mensen zullen het wel onrechtvaardig vinden. Het grote verschil zit hem hierin: juridische rechten zijn afdwingbaar, morele rechten niet altijd. Maar morele rechten kunnen wel de basis vormen voor nieuwe wetten. Een voorbeeld is het recht op een schone leefomgeving. Veel mensen vinden dat we dat morele recht hebben, en langzamerhand wordt dit ook steeds meer juridisch erkend in milieuwetten en het beschermen van de natuur en dieren. Soms botsen juridische en morele rechten ook. Wat juridisch toegestaan is, hoeft niet altijd moreel juist te zijn - en andersom.

Studenten leren dilemma's rond pluraliteit en het principe van gelijkwaardigheid herkennen in een samenleving met diverse opvattingen. Daarin wegen zij verschillende waarden en situatiekenmerken om uiteindelijk een eigen standpunt en positie in te nemen. Studenten leren ook dilemma's rond vrijheid en gelijkheid herkennen in een democratische samenleving met verschillende (groepen) mensen (diversiteit) die verschillende perspectieven, wensen, opvattingen en handelwijzen hebben (pluraliteit).

In elke context moeten individuen, groepen en samenlevingen voortdurend de balans vinden tussen ruimte voor verschil en pluraliteit enerzijds, en gelijke behandeling en kansen anderzijds. Omdat mensen verschillende achtergronden, overtuigingen en leefwijzen hebben, is het

essentieel om ruimte te bieden aan deze verschillen, maar tegelijk te waken over het uitgangspunt dat ieder mens gelijk is in waardigheid en rechten. Daar is inzet van burgers, groepen, organisaties en overheden voor nodig. Maatschappelijke ontwikkelingen hebben invloed op hoe naar deze balans gekeken wordt. Burgers en groepen beïnvloeden de instituties die de balans in stand houden.

Studenten verkennen diverse opvattingen en handelingsmogelijkheden voor situaties waarin pluraliteit en het principe van gelijkwaardigheid niet vanzelfsprekend zijn, bijvoorbeeld wanneer bepaalde groepen structureel minder kansen hebben of wanneer opvattingen van groepen botsen met de dominante norm. Door zich hierin te verdiepen, ontwikkelen zij handelingsbekwaamheid: het vermogen om bewust keuzes te maken, moreel af te wegen en actief bij te dragen aan een rechtvaardige samenleving.

Thema A: Vrijheid & gelijkheid

Doelzin 1: Kennis

De student onderbouwt enerzijds hoe personen en groepen van elkaar kunnen en mogen verschillen en anderzijds welke grenzen er zijn aan pluraliteit vanuit verschillende perspectieven (moreel, politiek, economisch, juridisch inclusief grondrechten en mensenrechten). Het uitgangspunt bij deze onderbouwing is het principe van gelijkwaardigheid.

Uitwerking

Het gaat hierbij om:

- dat er veel vormen van zichtbare en onzichtbare verschillen zijn, zoals gender, sociale klasse, etniciteit, levensbeschouwing, beroep, opleiding, politieke voorkeur/betrokkenheid, seksuele voorkeur en leeftijd;
- dat deze verschillen een rol spelen in onder meer beroep en samenleving;
- dat pluraliteit uitdrukt dat verschillen waardevol kunnen zijn;
- dat ruimte voor deze verschillen op gespannen voet kan staan met het principe van gelijkwaardigheid en het gelijkheidsbeginsel;
- dat om het principe van gelijkwaardigheid te waarborgen in beginsel gelijke gevallen gelijk moeten worden behandeld;
- dat het nodig kan zijn om mensen in ongelijke gevallen ongelijk te behandelen om de gelijkwaardigheid en mensenrechten van iedereen te garanderen;
- dat de vrijheid van de een ingeperkt kan worden ten gunste van de vrijheid van de ander;
- dat de democratische rechtsstaat een waarborg voor pluraliteit en gelijkwaardigheid is;

- hoe het principe van gelijkwaardigheid en ruimte voor verschillen door grondrechten, internationale verdragen en internationale organisaties gewaarborgd wordt;
- dat wetten, grondrechten en internationale verdragen ook begrenzingen op vrijheid betekenen.

Toelichting

Te denken valt hierbij aan:

- concrete en voor de student herkenbare illustraties van ruimte voor verschillen en meerstemmigheid (pluraliteit), maar ook van de begrenzing van vrijheden, die soms nodig is om het principe van gelijkwaardigheid of het gelijkheidsbeginsel te waarborgen;
- vrijheid van bijvoorbeeld: meningsuiting (censuurverbod), godsdienst en levensovertuiging, vereniging, vergadering en betoging, onderwijs;
- gelijkheid van bijvoorbeeld: godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, etniciteit, geslacht;
- integer en respectvol gedrag: bijvoorbeeld tussen verschillende genders, leeftijden, opleidingsniveaus, etniciteit;

- begrenzing van vrijheid, bijvoorbeeld in werkcontext (focus op bepaalde groepen, zonder andere groepen te weigeren), klimaat (keuzes voor oliegebruik en boskap die een volgende generatie geen gelijke kansen op natuur of dierenwelzijn biedt) en in het publiek domein (demonstreren waar en wanneer je wil, tijdstip of tijdsduur met hard volume/veel decibellen);
- het kunnen botsen van individuele en groepsvrijheden gerelateerd aan de waarde gelijkwaardigheid, bijvoorbeeld rond tradities en rituelen (hoeveel ruimte voor een toetsweek buiten de vastenmaand, hoeveel ruimte voor een Sinterklaasintocht met pieten, hoeveel ruimte voor een haan hoog in een paal tijdens Kallemooi);
- de rol van diversiteit die spanningen tussen vrijheid en gelijkheid kan versterken en waarbij in specifieke situaties moet worden afgewogen hoe de gelijkwaardigheid ondanks verschillen het best wordt nagestreefd. Denk aan verschillen qua sekse/gender (verschillen bij fysieke mogelijkheden in werk- of sportcontext), sociale klasse (verschillen in financiële mogelijkheden voor gezond gedrag), etniciteit (verschillen in etnisch-culturele achtergrond die onterecht meewegen en daardoor tot uiting komen als vooroordelen of discriminatie), geloof/religiositeit (verschillen in gebedsrituelen), beroep (verschillen in arbeidsomstandigheden), opleidingstype (verschillen in type achtergrondkennis), politieke voorkeur/betrokkenheid (verschillen in waardenpatronen), leeftijd (verschillen in gedeelde geschiedenis en/of vitaliteit).

A: Vrijheid & gelijkheid

1: Kennis

Voorbeelduitwerking:

Een student vraagt vrij van lessen vanwege een belangrijk feest dat hoort bij zijn/haar/hun geloof en cultuur. Deze feestelijke traditie is anders dan de meeste studenten in de klas kennen. De lessen en jaarplanning van de school zijn daar niet op ingericht. Wat betekent gelijk behandelen in deze situatie? Alle studenten volgen dezelfde lessen met elkaar en het rooster geldt voor iedereen, zonder uitzonderingen? Of is het belang van het vieren van de eigen religieuze feestdag vergelijkbaar met het belang van het vieren van Kerst? Moet het misschien mogelijk worden leerlingen te laten kiezen uit een bepaald aantal religieuze feestdagen, zodat ze 'op maat' vrij kunnen vragen? Welke oplossing kan worden gekozen om recht te doen aan verschillen en de vrijheid van godsdienst, maar ook rekening te houden met andere belangen, wensen, waarden en opvattingen, zoals het creëren van een gemeenschappelijk curriculum of de praktische uitvoerbaarheid?

Het feit dat door de jaren heen de christelijke feestdagen de basis zijn gaan vormen voor vrije dagen in het onderwijs kan leiden tot situaties waarin studenten met een andere religie ongelijk worden behandeld. Immers, op hun belangrijke feestdagen kunnen ze geen vrij krijgen. Omdat vrijheid van religie wordt beschouwd als een belangrijk collectief goed, is in de wet opgenomen dat scholen vrij mogen geven voor belangrijke religieuze feesten en tradities. Er wordt dan een tijdelijke vrijstelling van de leerplicht verleend. De overheid legt hiermee de keuze tussen vrijheid (vrij krijgen voor eigen feestdagen) aan de ene kant en

gelijkheid (zelfde curriculum voor iedereen) aan de andere kant bij de scholen neer. Dit stelt schoolbesturen voor een dilemma in concrete situaties. Waar stel je grenzen aan iemands vrijheid en hoe kun je zo'n beslissing vanuit het principe van gelijkwaardigheid en het gelijkheidsbeginsel verantwoorden?

Over de verplichte feestdagen en vrije dagen op scholen is niet voor niets discussie. Geeft het onderwijsteam de student toestemming om vrij van school te nemen voor de eigen feestdag? Wordt er zo recht gedaan aan de verschillen die er nu eenmaal in de klas zijn? Of wordt gekozen voor de normen van de school, die voor iedereen gelijk uitpakken? En welke argumenten worden dan gebruikt? En hoe verhoudt dit alles zich tot het principe van gelijkwaardigheid? De discussiepunten uit dit voorbeeld kunnen ook in een werksituatie plaatsvinden.

In de Nederlandse Grondwet geldt dat iedereen in gelijke gevallen gelijk dient te worden behandeld. Daarbinnen kunnen er grote verschillen zijn tussen mensen en hoe zij zich gedragen of welke opvattingen zij hebben, bijvoorbeeld door welke levensbeschouwing ze hebben, door hun gender of seksuele voorkeur, door de etnische groep waartoe ze behoren, door de mening die ze hebben en uitspreken. Mensen hebben al deze vrijheden; ze zijn zelfs opgenomen in onze Grondwet. Het is een belangrijk kenmerk van de rechtsstaat dat er gelijkwaardigheid is met en ruimte voor pluraliteit.

Koppeling met de kwalificatie-eis

Aan de hand van dit voorbeeld leren studenten dat er allerlei verschillen kunnen en mogen zijn tussen mensen (op het gebied van cultuur, levensbeschouwing, geaardheid, herkomst, tradities die ze in ere willen houden) en dat dat dilemma's met zich mee kan brengen op het gebied van gelijke behandeling.

Concreet sluit dit aan bij:

- *dat ruimte voor deze verschillen op gespannen voet kan staan met het principe van gelijkwaardigheid en het gelijkheidsbeginsel;*
- *dat om het principe van gelijkwaardigheid te waarborgen in beginsel gelijke gevallen gelijk moeten worden behandeld;*
- *dat het nodig kan zijn om mensen in ongelijke gevallen ongelijk te behandelen om de gelijkwaardigheid en mensenrechten van iedereen te garanderen;*
- *dat de democratische rechtsstaat een waarborg voor pluraliteit en gelijkwaardigheid is;*
- *dat wetten, grondrechten en internationale verdragen ook begrenzingen op vrijheid betekenen.*

Thema A: Vrijheid & gelijkheid

Doelzin 2: Kennis

De student onderbouwt hoe ervaren verschillen tussen mensen kunnen leiden tot situaties van in- en uitsluiting en onderbouwt hoe in- en uitsluiting van personen en groepen kunnen leiden tot ongelijkheid.

Uitwerking

Het gaat hierbij om:

- te herkennen hoe en te erkennen dat groepsvorming, identiteitsvorming, stereotypering, vooroordelen, wij-zij-denken en discriminatie een rol kunnen spelen bij insluiting en uitsluiting;
- dat insluiting en uitsluiting ook te beschouwen zijn als natuurlijke processen met een functie, namelijk het ervaren van sociale verbinding en solidariteit wat helpt om bijvoorbeeld het sociale zekerheidsstelsel, vormen van medezeggenschap en inspraakprocedures in stand te houden;
- te herkennen hoe en te erkennen dat verschillen soms bewust worden vergroot met het doel de eigen groep (ingroup) af te bakenen of juist de andere groep (outgroup) als minderwaardig neer te zetten;
- dat uitsluiting belemmerend werkt voor de participatiemogelijkheden van mensen;
- dat discriminatie en andere vormen van uitsluiting het principe van gelijkwaardigheid schenden en negatieve effecten hebben op de waardigheid en vermogens van mensen om hun leven te leiden;
- dat systematische discriminatie van een bepaalde groep tot sociale ongelijkheid leidt;

- eventuele vooroordelen of stereotypen die het denken en handelen beïnvloeden te herkennen en aan te pakken.

Toelichting

Te denken valt hierbij aan:

- concrete en voor de student herkenbare illustraties van mechanismen van insluiting en uitsluiting in relatie tot het uitgangspunt dat ieder mens gelijk is in waardigheid en rechten. Deze kunnen worden verbonden met situaties waarbij de menselijke behoefte bestaat om tot een groep te horen, de vormen die insluiting en uitsluiting kunnen aannemen (zoals fan van een sportclub, muziekstijl, uiterlijke kenmerken, leefstijl, politieke voorkeur, religie, culturele achtergrond) en de gevolgen hiervan (zoals onbekendheid met andere groepen, vooroordelen, discriminatie, angst voor een ander);
- geïnstitutionaliseerde in- en uitsluiting op basis van persoonskenmerken, zoals in selectiebeleid van scholen, (sport)clubs, kroegen;
- negatieve effecten van uitsluiting, zoals de invloed op zelfvertrouwen, gevoel van eigenwaarde, capaciteiten van mensen, een meer algemene cancel culture die wordt versterkt door uitsluiting op sociale media, etc.;

- negatieve effecten van uitsluiting en discriminatie op de kansen(on)gelijkheid in het onderwijs, op de arbeidsmarkt en de woningbouw en verminderde toegankelijkheid van voorzieningen zoals zorg en rechtsbescherming; hoe (ervaren) ongelijkheid voor politiek wantrouwen en apathie kan zorgen en hoe (ervaren) ongelijkheid kan zorgen voor de opkomst van nieuwe politieke bewegingen (denk aan boerenprotesten, Black Lives Matter, klimaatprotesten).

A: Vrijheid & gelijkheid

2: Kennis

Voorbeelduitwerking:

Om te beginnen nemen wij als voorbeeld een bakkerswinkel ergens in Nederland. In de winkel kunnen klanten met verschillende achtergronden en interesses komen, zoals mensen die bijvoorbeeld graag hardlopen of mensen uit verschillende culturen. Het is voor veel mensen prettig om zich te verbinden met anderen die vergelijkbare interesses of achtergronden delen. Sommige klanten zullen zichzelf identificeren met een bepaalde groep. Toch horen alle klanten ook samen tot één groep: namelijk tot de groep bestaande uit de klanten van de bakker.

Stel je voor dat de bakker twee keer een klant met een blauwe pet op de winkel ziet binnenkomen, die lang blijft kijken naar het brood, niets zegt en uiteindelijk uit de winkel loopt. Een derde keer gebeurt dat weer: iemand met een blauwe pet op komt binnen, blijft lang staan en loopt uiteindelijk weg. Daarna denkt de bakker dat mensen met een blauwe pet nooit brood kopen, maar wel lang in de winkel blijven hangen en misschien iets te verbergen hebben. Dat begint hem te irriteren. Iedere keer dat hij iemand van deze groep de winkel binnen ziet lopen doet hij (bewust of onbewust) minder vriendelijk tegen deze klanten. Op deze manier maakt hij het lastiger voor de man met de blauwe pet om iets bij hem te kopen. In dit voorbeeld wordt een uiterlijk kenmerk geassocieerd met bepaald gedrag, dat op een specifieke manier wordt geïnterpreteerd door de bakker. Met als gevolg dat de bakker iedereen met dat kenmerk bij voorbaat al niet zo graag in de winkel ziet.

Het voorbeeld nader uitgewerkt

Als de bakker (meerdere malen) onvriendelijk doet tegen mensen van een bepaalde groep, zou het goed kunnen dat deze klanten het niet fijn vinden om in de winkel te komen en bij voorbaat niet fijn vinden om naar de bakker te gaan. Dit schuurt met het eerdergenoemde principe van gelijkwaardigheid en gelijke behandeling. Namelijk omdat op grond van het non-discriminatiebeginsel iedereen welkom moet zijn in de bakkerswinkel. En dat zou ertoe moeten leiden dat iedereen op een respectvolle manier wordt bejegend. Ongeacht hoe ze eruitzien, welke religie zij aanhangen, hun seksuele geaardheid of waar zij vandaan komen. Maar door zijn negatieve gedrag naar een bepaalde groep, sluit de bakker bewust deze mensen uit van de mogelijkheid op een prettige en menswaardige ervaring bij het kopen van brood.

Op een dag, als iemand met blauwe pet de bakkerswinkel binnenkomt, merkt de bakker opnieuw hoe gefrustreerd hij zich ineens voelt. Hij besluit nu echter om in plaats van een vijandige houding aan te nemen, om op een rustige manier een gesprek aan te gaan. En op een open manier te luisteren naar wat deze klant zegt. De klant maakt hem met korte woorden en handen en voeten duidelijk dat hij hier nog niet zo lang woont, de taal niet machtig is en al die verschillende broden niet zo goed kent, maar dat niet durft te zeggen. De bakker begrijpt dat hij eerder op basis van een vooroordeel heeft gehandeld en helpt de klant nu door verschillende broodjes mee te geven en deze te laten proeven.

De bakker behandelde de klanten met blauwe pet in eerste instantie anders dan andere klanten en deed onvriendelijker tegen hen, omdat hij dacht dat alle mensen met een blauwe pet misschien wel iets te verbergen hadden. De bakker sloot hen daarmee (bewust of onbewust) uit. Door te luisteren naar het verhaal van een klant met blauwe pet, begrijpt hij bepaald gedrag beter en kan hij daar

rekening mee houden en ook de klanten met een blauwe pet vriendelijk en gelijkwaardig behandelen (insluiting bij de totale groep klanten). Dat is een wezenlijk onderdeel van het gelijkheidsbeginsel: ook zonder naar de man te luisteren heeft de bakker zich te houden aan het non-discriminatiebeginsel zoals vervat in artikel 1 van onze Grondwet.

Vertaald naar de samenleving kunnen wij het volgende vaststellen: wat voor de bakker geldt, kan overal in de gehele samenleving voorkomen. Groepen mensen kunnen gediscrimineerd en uitgesloten worden omdat ze tot een bepaalde groep behoren. Discriminatie heeft ingrijpende gevolgen voor mensen die het overkomt. Het is dan ook op grond van artikel 1 van de Grondwet verboden. De mensen met blauwe pet konden eigenlijk vanwege de negatieve houding van de bakker niet goed boodschappen doen. In de samenleving geldt ook: als je gediscrimineerd wordt, kun je eigenlijk niet goed meedoen: bijvoorbeeld op school of in de sportclub. Dat betekent dat uitsluiting mensen verhindert om op gelijkwaardige wijze mee te doen in de samenleving en zo ook minder kansen krijgen om in de samenleving te groeien. Uitsluiting kan leiden tot hevige stress, sociaal isolement en verminderde participatie, wat op de lange termijn een zeer negatief effect kan hebben op iemands gezondheid, welzijn en vitaliteit.

Het voorbeeld van mensen met een blauwe pet en de reactie van de bakker kan gebruikt worden om uit te leggen hoe deze vorm van discriminatie kan ontstaan. Het gebeurt ook op andere manieren. Een blauwe pet is een voorbeeld wat in het dagelijks leven niet veel voor zal komen. Maar discriminatie vanwege bijvoorbeeld huidskleur, nationaliteit, of leeftijd komt wel regelmatig voor, met vaak negatieve gevolgen. Ook op de werkplek kunnen studenten daarmee te maken krijgen. Tijdens hun werkervaring kunnen zij situaties tegenkomen waarin sprake is van insluiting of juist van uitsluiting. Studenten kunnen tijdens een les verschillende

voorbeelden noemen van insluiting en discriminatie. Een docent kan dat samen met hen bespreken (zie ook Thema B, onder uitwerking Doelzin 4).

Koppeling met de kwalificatie-eis

Aan de hand van dit voorbeeld leren studenten over in- en uitsluiting van personen en groepen. Studenten onderbouwen hoe verschillen tussen mensen (klanten met en zonder blauwe pet) en het uitgangspunt dat ieder mens gelijk is in waardigheid en rechten (iedereen is welkom bij de bakker) kunnen leiden tot situaties van insluiting (iedereen wordt als gelijkwaardige klanten behandeld) en uitsluiting (de groep met blauwe petten wordt anders behandeld dan andere klanten). Het werkt ook andersom: als een groep wordt uitgesloten, worden de verschillen tussen de groepen mogelijk groter en als een groep wordt ingesloten, worden verschillen tussen groepen mogelijk kleiner, als een groep het fijn vindt om ook bij de grote groep te horen.

Concreet sluit dit aan bij:

- *dat uitsluiting belemmerend werkt voor de participatiemogelijkheden van mensen;*
- *dat discriminatie en andere vormen van uitsluiting het principe van gelijkwaardigheid schenden en negatieve effecten hebben op de waardigheid en vermogens van mensen om hun leven te leiden;*
- *dat systematische discriminatie van een bepaalde groep tot sociale ongelijkheid leidt;*
- *eventuele vooroordelen of stereotypen die het denken en handelen beïnvloeden te herkennen en aan te pakken.*

Thema A: Vrijheid & gelijkheid

Doelzin 3: Veranderbaarheid

De student onderbouwt hoe maatschappelijke ontwikkelingen een rol spelen bij de spanning tussen vrijheid en gelijkheid. De student onderbouwt ook hoe personen en groepen invloed op deze maatschappelijke ontwikkelingen hebben of hebben gehad.

Uitwerking

Het gaat hierbij om:

- dat maatschappelijke ontwikkelingen (zoals historische, sociale, culturele, politieke, bestuurlijke, juridische, economische, demografische, technologische en ecologische) leiden tot nieuwe spanningen tussen vrijheid en gelijkheid en daarmee tot nieuwe vraagstukken in de samenleving en het beroepsleven;
- dat studenten verschillende typen ontwikkelingen kunnen verbinden aan het bestaan en voortbestaan van de spanning tussen vrijheid en gelijkheid;
- dat maatschappelijke ontwikkelingen geen natuurlijk gegeven zijn, maar zelf ook beïnvloed worden door mensen, organisaties of andersoortige groepen;
- dat deze ontwikkelingen van invloed zijn op de zoektocht naar een evenwicht tussen vrijheid en gelijkheid met inachtneming van het principe van gelijkwaardigheid;
- dat bij het vormgeven van het evenwicht in de spanning tussen vrijheid en gelijkheid, en tussen verschillende vrijheden, verschillende overwegingen een rol spelen zoals democratische besluitvorming en rechten.

Toelichting

Te denken valt hierbij aan:

- ontwikkelingen die invloed hebben op de spanning tussen enerzijds verschillend mogen zijn en pluraliteit (vrijheid) en anderzijds het redeneren en handelen vanuit het gelijkheidsbeginsel en het principe van gelijkwaardigheid, zoals bijvoorbeeld historische ontwikkelingen en gebeurtenissen (fascisme, nationaalsocialisme, communisme, koloniaal verleden, verzuiling en ontzuiling, individualisering, opkomst van sociale media en artificial intelligence), demografische ontwikkelingen (vergrijzing, toegenomen diversiteit in de samenleving door onder andere migratie), culturele ontwikkelingen (veranderingen in opvattingen en normen over bijvoorbeeld gender, levensbeschouwing, nationale identiteit, gelijkwaardigheid), economische ontwikkelingen (opkomst financieel kapitalisme, toenemen vermogensongelijkheid, mogelijkheden om te betalen met bitcoins);

- het maatschappelijke debat, waarbij enerzijds het principe van gelijkwaardigheid in maatschappelijke vraagstukken door activisme wordt geherdefinieerd (zoals bij het vraagstuk wie meer/minder bescherming behoeven om de klimaatverandering het hoofd te bieden, bij het vraagstuk hoe we het Sinterklaasfeest inclusiever vorm kunnen geven, bij mondiale vraagstukken waarbij de internationale gemeenschap moet besluiten wie meer bescherming en internationale steun nodig hebben) en anderzijds hoe het principe van gelijkwaardigheid in het geding kan komen door activisme (zoals bij affectieve polarisatie en identiteitspolitiek);
- de zoektocht naar een nieuw evenwicht tussen verschillende rechten om het principe van gelijkwaardigheid en het gelijkheidsbeginsel te beschermen;
- het onderzoeken van de rol van sleutelfiguren, sociale bewegingen en belangengroepen bij het bevorderen van veranderingen in wet- en regelgeving en sociale normen;
- de rol van burgerinitiatief, protestbewegingen en sociale conflicten om thema's te agenderen;
- burgerparticipatie-initiatieven zoals dialoogtafels in sociaal-cultureel diverse buurten.

A: Vrijheid & gelijkheid

3: Veranderbaarheid

Voorbeelduitwerking:

Toen Anouk 4 jaar oud was, maakte ze er geen geheim van: ze voelde zich een jongen. Door de jaren heen, tijdens de basisschool en middelbare school, ging Anouk door verschillende fasen van transitie. Op enig moment kregen familie en vrienden een bericht: Anouk ging voortaan door het leven als Niek.

Het voorbeeld nader uitgewerkt
Op de mbo-opleiding keek niemand op van de veranderingen. Zeker de mensen die Niek vanaf zijn vroege jeugd kenden, waren positief. Hij was immers al heel z'n leven open over het feit dat hij in het verkeerde lichaam geboren was.

Vanaf z'n 20e jaar ging Niek in medische transitie. Hij liet het geslacht dat in z'n geboorteakte stond via de Transgenderwet in verschillende documenten aanpassen. Dankzij die wet kan iedereen van 16 jaar en ouder in de Basisregistratie Personen (en daarmee op officiële papieren zoals een paspoort) het juridische geslacht laten veranderen. Toen hij ging werken ervaarde Niek ook in de organisatie, net als de rest van zijn omgeving, acceptatie van wie hij was.
Een aantal jaar later wilde hij een switch in zijn loopbaan maken. Hij liet zich bijscholen en veranderde van baan. Op dat moment kreeg hij ineens met weerstand tegen transgenders en pesterijen te maken.

In groepjes denken de studenten na over hoe het zou kunnen dat er zo verschillend gedacht wordt over en gereageerd op genderdiversiteit. Op basis van deze antwoorden bespreekt de docent samen met de studenten welke maatschappelijke

ontwikkelingen daar mogelijk aan ten grondslag liggen. Het denken van mensen over sekse- en genderdiversiteit is namelijk in beweging. Een uitwerking daarvan, is dat de transgenderwet bijvoorbeeld al een aantal keer is gewijzigd. Verdiepend kunnen studenten onderzoeken welke mensen of groepen er mede voor gezorgd hebben dat er nu anders over genderdiversiteit wordt gedacht dan 50 of 20 jaar geleden. Er kan bijvoorbeeld een presentatie door worden gehouden over bepaalde sleutelfiguren of belangengroepen.

Koppeling met de kwalificatie-eis

Aan de hand van dit voorbeeld leren studenten over hoe maatschappelijke ontwikkelingen een rol spelen bij de spanning tussen vrijheid en gelijkheid (in dit geval over hoe er over genderdiversiteit wordt gedacht). Studenten onderzoeken daarbij ook hoe personen en groepen invloed op deze maatschappelijke ontwikkelingen hebben of hebben gehad.

Concreet sluit dit aan bij:

- *het maatschappelijke debat, waarbij enerzijds het principe van gelijkwaardigheid in maatschappelijke vraagstukken door activisme wordt geherdefinieerd (zoals bij het vraagstuk wie meer/minder bescherming behoeven om de klimaatverandering het hoofd te bieden, bij het vraagstuk hoe we het Sinterklaasfeest inclusiever vorm kunnen geven, bij mondiale vraagstukken waarbij de internationale gemeenschap moet besluiten wie meer bescherming en internationale steun nodig hebben) en anderzijds hoe het principe van gelijkwaardigheid in het geding kan komen door activisme (zoals bij affectieve polarisatie en identiteitspolitiek);*
- *het onderzoeken van de rol van sleutelfiguren, sociale bewegingen en belangengroepen bij het bevorderen van veranderingen in wet- en regelgeving en sociale normen.*

Thema A: Vrijheid & gelijkheid

Doelzin 4: Ervaringen

De student verkent ervaringen - van zichzelf of anderen - waarin spanningen ontstonden tussen vrijheid en gelijkheid en waarin gelijkwaardigheid onder druk stond. De student voert activiteiten uit die deze spanningen bespreekbaar maken of die duidelijk maken waarom gelijkwaardigheid essentieel is. Daarbij wordt de link gelegd met wat er speelt in de samenleving en de beroepspraktijk.

Uitwerking

Het gaat hierbij om:

- deelnemen aan en reflecteren op praktijksituaties, projecten of discussies waarbij sprake is van spanningen tussen vrijheid en gelijkheid, binnen contexten als gezin, school, werk, vrije tijd, (digitale) media en overheid;
- (samen)werken aan oplossingen in situaties waarin spanningen tussen vrijheid en gelijkheid voorkomen, zowel op lokaal, nationaal als internationaal niveau;
- reflecteren op de eigen houding, waarden en overtuigingen met betrekking tot vrijheid en gelijkheid en de vraag in hoeverre het principe van gelijkwaardigheid leidend was bij het eigen bepalen van het eigen handelen;
- aangaan van dialogen om nieuwe inzichten en perspectieven te verwerven over de spanningen tussen vrijheid en gelijkheid, en het bespreken van de dilemma's en uitdagingen die hierbij kunnen ontstaan;
- vergelijken van de eigen ervaringen met spanningen tussen vrijheid en gelijkheid die op macro- of mesoniveau kunnen spelen in samenleving en beroep en het onderzoeken in hoeverre het principe van gelijkwaardigheid in deze situaties wel/niet leidend was;
- ontwikkelen van vaardigheden om effectief om te gaan met spanningen tussen vrijheid en gelijkheid,

zoals communicatie, empathie, probleemoplossing en samenwerking, en het toepassen van deze vaardigheden in diverse contexten om veranderingen in de samenleving te bevorderen.

Toelichting

Te denken valt hierbij aan:

- deelname aan een gesprek, dialoog of debat met uitgesproken opvattingen, waar de vrijheid van meningsuiting en respectvolle omgang met anderen kunnen schuren;
- selecteren of waarderen van een prestatie of persoon (zonder anderen te demotiveren) en het leggen van een verband met een prestatie maatschappij;
- het gevoel op basis van onuitgesproken argumenten te worden gepasseerd bij een stage of werkplek en het verband met discriminatie en mogelijke handelingsopties bespreken: wat een persoon of instelling hiertegen kan doen;
- organisatie van evenementen, workshops of bijeenkomsten waarin de thematiek van vrijheid en gelijkheid vanuit verschillende invalshoeken wordt verkend;
- het kunnen vinden van relevante instanties, denk bijvoorbeeld aan misbruik op sociale media of ongewenst gedrag op de werkvloer, en anderen daarbij

helpen;

- het initiëren en ondersteunen van initiatieven die gericht zijn op het bevorderen van gelijkwaardigheid, zowel op lokaal als (inter)nationaal niveau.

A: Vrijheid & gelijkheid

4: Ervaringen

Voorbeelduitwerking:

Er zijn mbo-instellingen die studenten en medewerkers een grote stem geven in belangrijke vraagstukken. In een zogeheten Student-Medewerkers-Beraad, komen zij samen tot afgewogen aanbevelingen, waarmee de bestuurders van de school serieus aan de slag gaan. Op deze manier willen deze scholen komen tot breed gedragen afspraken. Doel is ook om het 'democratisch zelfvertrouwen' van studenten en medewerkers te vergroten. Met deze initiatieven zijn deze scholen een oefenplaats voor burgerschap. Een school is namelijk bij uitstek een gemeenschap waar geoefend kan worden in het omgaan met pluraliteit en democratie.

Koppeling met de kwalificatie-eis

Aan de hand van dit voorbeeld verkennen studenten dat zij zelf actie kunnen ondernemen of ervaring kunnen opdoen met vrijheid en gelijkheid en spanningen daartussen. Studenten nemen met dit beraad actief deel aan de (school) samenleving en voeren daarmee dus activiteiten uit, die te maken hebben met vrijheid en gelijkheid en mogelijke spanningen daartussen. Voor scholen die deze vorm van inspraak organiseren, staat voorop dat deelnemers aan het beraad de waarden, belangen en perspectieven van zichzelf en van anderen beter leren begrijpen. Studenten leren in een dergelijk beraad naar elkaar te luisteren, respectvol in gesprek te gaan en verantwoordelijkheid te nemen voor hun eigen toekomst en die van anderen. Deze ervaring helpt hen om hun rol in de samenleving beter vorm te geven. Studenten leggen daardoor de relatie met gebeurtenissen in de samenleving en de beroepspraktijk.

Concreet sluit dit aan bij:

- *deelnemen aan en reflecteren op praktijksituaties, projecten of discussies waarbij sprake is van spanningen tussen vrijheid en gelijkheid, binnen contexten als gezin, school, werk, vrije tijd, (digitale) media en overheid;*
- *aangaan van dialogen om nieuwe inzichten en perspectieven te verwerven over de spanningen tussen vrijheid en gelijkheid, en het bespreken van de dilemma's en uitdagingen die hierbij kunnen ontstaan;*
- *organisatie van evenementen, workshops of bijeenkomsten waarin de thematiek van vrijheid en gelijkheid vanuit verschillende invalshoeken wordt verkend.*

Thema A: Vrijheid & gelijkheid

Doelzin 5: Standpunt & handelingsmogelijkheden

De student verkent eigen standpunten bij vraagstukken waarbij vrijheid en gelijkheid tussen personen en groepen op gespannen voet met elkaar staan en het principe van gelijkwaardigheid raken. De student ontwikkelt ook handelingsmogelijkheden bij deze vraagstukken. De student beschrijft hoe eigen standpunten en handelingsmogelijkheden zich verhouden tot democratische waarden en dilemma's.

Uitwerking

Het gaat hierbij om:

- verkennen van de perspectieven van anderen om beter te begrijpen hoe verschillende mensen en groepen de spanningen tussen vrijheid en gelijkheid ervaren;
- beargumenteren van eigen standpunten bij het zoeken naar evenwicht tussen vrijheid en gelijkheid;
- verkennen welke mogelijkheden er zijn om als mens, organisatie, andersoortige groep of samenleving bij te dragen aan gelijkwaardigheid;
- beargumenteren welke keuzes de student daarin zelf maakt;
- onderzoeken of en waarom standpunten en handelingsmogelijkheden vallen binnen democratische en rechtsstatelijke principes;
- reflecteren op de eigen achtergrond, waarden en overtuigingen en hoe deze invloed hebben op de eigen perspectieven en standpunten ten aanzien van vrijheid en gelijkheid.

Toelichting

Te denken valt hierbij aan:

- oefenen met het ontwikkelen en formuleren van eigen standpunten over manieren van omgaan met vrijheid en gelijkheid (bijvoorbeeld in hoeverre is positieve discriminatie wenselijk, hoeveel sociale huurwoningen moeten er zijn in een gemeente en hoe moeten deze worden verdeeld onder doelgroepen en qua locatie);
- afwegen van manieren hoe spanningen tussen vrijheid en gelijkheid in concrete situaties op te lossen (bijvoorbeeld differentiëren in premietarieven, wel of niet een numerus fixus instellen bij opleidingen, objectieve matching bij stage);
- herkennen van manieren om minderheidsopvattingen over het voetlicht te brengen (bijvoorbeeld het besluit van een school of werkgever om dialogen over onderwerpen zoals stilleruimte of vrije dagen te stimuleren);
- samen met anderen nadenken hoe verschillende kennisbronnen over een onderwerp te betrekken bij besluiten die raken aan vrijheid en gelijkheid;
- oriënteren op handelingsmogelijkheden in situaties waarin vrijheid om te verschillen en gelijkwaardigheid niet vanzelfsprekend zijn (bijvoorbeeld politieke besluiten, jongerenparticipatie op school, werknemersbelangen op stage);

- kunnen aangeven in hoeverre eigen standpunten en handelen, of aangedragen oplossingen voor de spanning tussen vrijheid en gelijkheid passen bij democratische waarden als vrijheid, solidariteit, gelijkwaardigheid en verdraagzaamheid.

A: Vrijheid & gelijkheid

5: Standpunt & handelingsmogelijkheden

Voorbeelduitwerking:

Sinds 1 januari 2024 biedt de Huisvestingswet nieuwe mogelijkheden om bepaalde mensen aan een huis te helpen. Een van de mogelijkheden is dat een gemeente voorrang kan geven aan mensen in 'vitale beroepen'. In de coronapandemie kwam er vernieuwde aandacht voor mensen met vitale beroepen. Schrikbeelden waarin docenten, agenten en zorgmedewerkers geen woning konden krijgen op de plek waar zij werkten, waren in die tijd volop in het nieuws. Dit werd onder andere als oorzaak genoemd voor de tekorten in deze sectoren. De Huisvestingswet is mede ingevoerd, omdat de schaarste op de woningmarkt voor bepaalde beroepen een ontwrichtend effect kan hebben op de lokale samenleving.

Het voorbeeld nader uitgewerkt

De Huisvestingswet bevat geen concretisering van het begrip 'vitale beroepsgroepen'. Daarom blijft de vraag: wat zijn vitale beroepen? In de wet wordt wel een aantal voorbeelden genoemd, zoals beroepen binnen het onderwijs en de zorg, maar ook politie, brandweer en, afhankelijk van de situatie, ook militairen. Lokaal zijn er soms ook beroepen te benoemen, die essentieel zijn binnen die specifieke gemeente of waar de lokale economie belang bij heeft, zoals bijvoorbeeld medewerkers uit de staalindustrie. Gemeenten zijn in principe vrij om de keuze van beroepen te bepalen, mits ze er een goede onderbouwing bij geven.

De onderbouwing bestaat uit twee stappen: ten eerste moet er aangetoond worden dat er een tekort is of dreigt te ontstaan voor deze beroepen. Vervolgens moet ook aangetoond worden dat er een tekort aan woningen voor deze vitale beroepen is. Deze regels gelden overigens alleen voor huur- en nieuwbouwoopwoningen. Voor andere koopwoningen is er geen mogelijkheid tot voorrangbeleid op basis van beroep. De economische kern van het probleem is schaarste: er zijn onvoldoende woningen en de afweging wie voorrang krijgt dwingt tot politieke en morele keuzes.

De docent kan de studenten in groepjes uit laten werken wat zij zien als een eerlijke verdeling van het aantal beschikbare sociale huurwoningen. Dat kan bijvoorbeeld met monopolyhuisjes als symbool voor een bepaald percentage van het aantal beschikbare sociale huurwoningen. In de discussie om tot een evenwichtige verdeling te komen gaat het om het beargumenteren van keuzes. En daarbij meegenomen: hoe verhoudt het geven van voorrang aan bepaalde beroepsgroepen zich tot democratische waarden als vrijheid, het principe van gelijkwaardigheid en solidariteit?

Koppeling met de kwalificatie-eis

Aan de hand van dit voorbeeld verkennen studenten eigen standpunten en handelingsmogelijkheden bij vraagstukken waarbij verschillen en het principe van gelijkwaardigheid tussen personen en groepen op gespannen voet met elkaar staan. Om hun handelingsmogelijkheden te vergroten en het eigen standpunt te verkennen, maken studenten kennis met bestaande voorrangregelingen op het gebied van de woningmarkt. Studenten onderzoeken hoe het geven van voorrang aan bepaalde beroepsgroepen zich verhoudt tot democratische waarden als vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit. Zo bespreken studenten bijvoorbeeld of het recht op gelijke behandeling in het geding komt, en

welke waarde zwaarder weegt in dit dilemma. Studenten ontwikkelen hun handelingsmogelijkheden (verder) of oefenen daarmee door bijvoorbeeld mogelijke oplossingen of alternatieven te formuleren voor het woningtekort, of na te denken over manieren waarop gemeenten kunnen onderbouwen wie voorrang zou moeten krijgen.

Dit sluit concreet aan bij:

- *oefenen met het ontwikkelen en formuleren van eigen standpunten over manieren van omgaan met vrijheid en gelijkheid (bijvoorbeeld in hoeverre is positieve discriminatie wenselijk, hoeveel sociale huurwoningen moeten er zijn in een gemeente en hoe moeten deze worden verdeeld onder doelgroepen en qua locatie);*
- *herkennen van manieren om minderheidsopvattingen over het voetlicht te brengen (bijvoorbeeld het besluit van een school of werkgever om dialogen over onderwerpen zoals stillteruimte of vrije dagen te stimuleren);*
- *afwegen van manieren hoe spanningen tussen vrijheid en gelijkheid in concrete situaties op te lossen (bijvoorbeeld differentiëren in premietarieven, wel of niet een numerus fixus instellen bij opleidingen, objectieve matching bij stage).*

2.2 Thema B: Individu & groep

Dit thema gaat over het idee dat in elke samenlevingsvorm, zoals buurt, school, werkplek of (inter)nationale gemeenschap, spanningen kunnen ontstaan bij het afwegen van individuele en collectieve belangen. Wat zijn nou precies belangen? Belangen hangen samen met waarden die een individu of groep eropna houdt en de doelen of voordelen die men wil realiseren.

Doelzin 1:	Kennis	46
Doelzin 2:	Kennis	52
Doelzin 3:	Veranderbaarheid	56
Doelzin 4:	Ervaringen	61
Doelzin 5:	Standpunt & handelings- mogelijkheden	69

LEES MEER

Belangen en belangenafwegingen

Belangen kennen wij in vele vormen en deze kunnen onderverdeeld worden in individuele, collectieve en algemene belangen. Collectieve belangen worden wel eens ten onrechte gelijkgesteld aan het algemeen belang. Echter, bij het algemeen belang gaat het om het algemeen belang van een samenleving als geheel. Bij een collectief belang gaat het om een specifiek belang of een bundeling van specifieke individuele belangen van een specifieke groep binnen de samenleving. Zoals bijvoorbeeld bij een huurdersvereniging, (verontruste) buurtbewoners of een branchevereniging. Niet alle individuele en collectieve belangen kunnen worden gerealiseerd. Daarom moeten er soms keuzes gemaakt worden welk belang in de gegeven omstandigheden het zwaarst weegt. En welk belang dus voorrang krijgt boven een ander belang. Denk bijvoorbeeld aan de schaarste op de woningmarkt en de wachttijden in de zorg.

Belangenafweging vindt plaats op verschillende niveaus: juridische afwegingen binnen bestaande rechten en wettelijke kaders, politieke afwegingen binnen democratische procedures en beleidsvorming, economische afwegingen bij schaarse middelen tot aan morele afwegingen waarbij de grondslagen van deze kaders zelf ter discussie kunnen staan. De overheid speelt hierbij een dubbele rol: het beschermen van individuele rechten én het maken van afwegingen tussen individuele en collectieve belangen. In het algemeen maatschappelijk belang en binnen het stelsel van mensenrechten en grondrechten³⁴.

Het burgerschapsthema B: Individu en groep gaat ook over hoe burgers zich qua denken en handelen tot elkaar en de samenleving verhouden, en de individuele en collectieve belangen die zij daarbij hebben. Een persoon is niet alleen een individu met eigen belangen, maar maakt ook deel uit van meerdere groepen, zoals een gezin, buurt,

school of samenleving, waarin collectieve belangen centraal staan. Individuen en groepen kunnen soms dezelfde belangen delen, maar ook uiteenlopende of zelfs tegenstrijdige belangen hebben. Tegelijk beïnvloeden zij elkaar voortdurend. Individuele vrijheid is bijvoorbeeld alleen mogelijk wanneer collectieve waarden zoals solidariteit, sociale samenhang en veiligheid voldoende worden beschermd. Als deze gezamenlijke voorwaarden ontbreken, komt vaak ook de individuele vrijheid in het gedrang. Studenten leren in dit thema daarom ook over verschillende typen belangen, over spanningen die kunnen ontstaan tussen individuele en collectieve belangen, en over het belang van het zorgvuldig afwegen van deze belangen. Ze verkennen hoe een evenwicht kan worden gevonden, en welke keuzes, afwegingen en verantwoordelijkheden daarbij een rol spelen. De eigen leefwereld van studenten vormt daarbij een vertrekpunt om de samenleving te leren begrijpen. Door ervaringen en situaties uit hun dagelijks leven te verbinden aan bredere maatschappelijke thema's ontwikkelen studenten het vermogen om individuele en collectieve belangen te herkennen, erkennen en zorgvuldig tegen elkaar af te wegen. En krijgen zij inzicht in hoe hun eigen opleiding en de beroepspraktijk hierin passen³⁵.

Belangen en rechten

De begrippen belangen en rechten worden vaak met elkaar verward. Niet alleen in het dagelijks taalgebruik, maar ook bij de afweging van behoeften en wensen van individuen of die van een groep, worden de begrippen rechten en belangen vaak door elkaar gebruikt terwijl ze een eigen betekenis en doel hebben. Een recht is (meestal) een in wettelijke vorm gegoten en juridisch afdwingbare handeling waar een ander individu of groep aanspraak op kan maken. Rechten kunnen dus worden gebruikt om belangen van individuen en groepen te behartigen. Namelijk door ervoor te zorgen dat de wetten (bindende juridische afspraken) waarin zij zijn gegoten,

worden nagekomen omdat men daar belang bij heeft. Zo kan men als belanghebbende bijvoorbeeld inspraak eisen tegen een voorgenomen besluit van een overheidsorgaan. Daarnaast kan men bezwaar indienen tegen de al genomen beslissing die zal leiden tot de komst van een vervuilende fabriek in de buurt. Het recht op inspraak zorgt ervoor dat de burger gehoord wordt en diens belangen meegenomen worden in de afweging van alle betrokken belangen. Met het recht op inspraak en het bezwaarrecht is het belang van de burgers middels een recht op inspraak en bezwaar richting respectievelijk voorgenomen- en al genomen besluiten van de overheid, wettelijk beschermd³⁷.

Solidariteit

Bij maatschappelijke en politieke vraagstukken moeten keuzes gemaakt worden waarbij verschillende waarden en belangen een rol spelen. Dat daarbij spanningen kunnen ontstaan is een natuurlijk en universeel verschijnsel. Spanningen leiden daarbij niet per definitie tot conflict, maar kunnen juist ook kansen bieden. Spanningen kunnen toenadering bevorderen en het startpunt zijn voor een positieve en constructieve uitwisseling van gedachten en gewoontes in de breedste zin van het woord. Het begrip solidariteit kan daar een belangrijke rol in spelen. Het is van belang dat studenten leren inzien dat een belangenafweging te maken heeft met solidariteit. Solidariteit heeft te maken met hoeveel mensen voor elkaar over hebben. Hoe sterker het gevoel van onderlinge saamhorigheid, hoe groter de solidariteit. Je kunt spreken over directe solidariteit. Dan hebben (groepen) burgers in een concrete situatie iets voor elkaar over, omdat ze zich om elkaar bekommeren en iets voor elkaar over hebben. Je spreekt over indirecte solidariteit als er iets wordt verwacht van een derde partij, vaak een overheidsinstantie, om zich in te spannen voor een of meerdere groepen mensen in de samenleving. Voorbeelden hiervan zijn het belastingstelsel, het uitkeringsstelsel³⁸.

en het stelsel van sociale zekerheid. Solidariteit is dus onlosmakelijk verbonden met verschillende en soms tegenstrijdige belangen. Beleidskeuzes zijn vaak een uitkomst van een belangenafweging en dus solidariteitsvraagstukken. Dit geldt evengoed ook in de persoonlijke levenssfeer (zoals werken als vrijwilliger bij de Voedselbank of mantelzorg voor een familielid) en voor afwegingen die soms worden gemaakt bij het nemen van besluiten in een bedrijf of organisatie³⁹.

Belangen, Rechten en Solidariteit

Zoals hiervoor aangegeven leren studenten binnen dit thema dilemma's rond belangen, rechten en solidariteitsvraagstukken herkennen. Daarin onderzoeken zij in concrete situaties welke individuele en collectieve belangen op gespannen voet met elkaar staan. In elke context moeten individuen, groepen en samenlevingen hier voortdurend de balans vinden, rekening houdend met bestaande rechten en regelgeving. Omdat het belangrijk is dat belanghebbenden uit kunnen gaan van een zorgvuldig gemaakte afweging, moet het uiteindelijke besluit of standpunt gemotiveerd worden⁴⁰. Welke waarde is er toegekend aan welk(e) belang(en) en waarom? Maatschappelijke ontwikkelingen hebben invloed op de verschuiving en de weging van belangen. Studenten kunnen er zelf voor kiezen om vanuit bepaalde belangen maatschappelijke visies te ontwikkelen en van daaruit belangen af te wegen. En met hun stem mogelijk ook maatschappelijke ontwikkelingen te beïnvloeden (zie ook Thema C). Studenten verkennen daarnaast ook diverse opvattingen en handelingssituaties voor situaties waarin solidariteit met bepaalde groepen mensen onder druk staat, bijvoorbeeld wanneer de belangen van bepaalde groepen mensen niet worden gehoord. Door zich hierin te verdiepen, ontwikkelen zij zelf ook het vermogen en de bekwaamheid om bewust praktische en morele keuzes te maken.

En daarnaast hebben zij zowel de keuze als de vrijheid om al dan niet actief bij te dragen aan een rechtvaardige samenleving (zie ook Thema A).

Belangenafwegingen, kritische denkvaardigheden en persoonlijke groei

Om tot weloverwogen keuzes te komen, is een zorgvuldige afweging van belangen noodzakelijk. Door de kritische denkvaardigheden van studenten te stimuleren, wordt het proces van persoonlijke groei ondersteund⁴¹. Hierdoor worden zij in staat gesteld om meer doordachte keuzes te maken. Studenten komen in hun leefwereld namelijk ook belangentegenstellingen tegen die invloed hebben op hun persoonlijke keuzes. Ook zij kunnen actief bijdragen aan de realisatie van hun eigen belang of het collectieve belang door hun stem te laten horen. Bijvoorbeeld via het demonstratierecht, inspraakorganen zoals de studentenraad, of door te stemmen bij verkiezingen. Op die manier oefenen zij hun burgerschap uit vanuit een gevoel van autonomie en medezeggenschap. En van hieruit kunnen zij vervolgens leren hoe individuele betrokkenheid kan bijdragen aan zowel zelfontplooiing als gezamenlijke besluitvorming ten behoeve van een collectief of algemeen belang (zie ook Thema D).

Tot slot, spanningen tussen belangen roepen soms heftige reacties op. Ook binnen het klaslokaal. 'Schurende' onderwerpen, die vaak lijken te leiden tot polarisatie, bieden echter ook kansen tot toenadering en wederzijds begrip. Van belang hierbij is wel dat de docent is toegerust met pedagogische en didactische tools die studenten de ruimte geven om dieper in te gaan op tegenstellingen en om raakvlakken te vinden in de standpunten van anderen. Zo leren zij om constructief om te gaan met uiteenlopende belangen en meningen in een diverse samenleving.

Thema B: Individu & groep

Doelzin 1: Kennis

De student onderbouwt hoe spanning kan ontstaan tussen individuele en collectieve belangen.

Uitwerking

Het gaat hierbij om:

- welke belangen aan de orde zijn (van mens, dieren, natuur) en dat deze belangen situatieafhankelijk zijn;
- dat mensen en groepen op verschillende manieren voor belangen op kunnen komen;
- welke visies, idealen, waarden (patronen) en besluitvorming (procedures) mogelijk aan deze belangen en belangenafweging ten grondslag liggen, dan wel daaruit voortvloeien;
- dat deze verschillende visies, idealen, waarden kunnen leiden tot debat over welke belangen moeten meewegen;
- dat er spanningen tussen belangen bestaan of kunnen ontstaan;
- dat de uitkomst van belangenafwegingen dilemma's met zich meebrengt en tot ongelijkheid kan leiden, en vaak niet door iedereen rechtvaardig gevonden wordt;
- dat er niet één collectief belang is, maar dat daar altijd discussie over is en strijd over kan zijn.

Toelichting

Te denken valt hierbij aan:

- concrete en voor de student herkenbare illustraties van belangentegenstellingen, die onder meer gaan over arbeid (bijvoorbeeld arbeidsvoorwaarden versus winst), milieu (bijvoorbeeld economie versus gezonde leefomgeving), maatschappelijke diversiteit (bijvoorbeeld woningbezitters versus nieuwkomers op woningmarkt of horenden versus slechthorenden op treinstations) of gezondheid (bijvoorbeeld toegankelijke zorg versus beheersing zorgkosten);
- dat belangen gaan over wie wat wil en krijgt, zoals geld, bezit, kennis, gezondheid, zeggenschap, ruimte of vrijheid;
- herkennen van spanning tussen belangen van mensen met mogelijke verschillende onderliggende visies, idealen en waarden (bijvoorbeeld met betrekking tot volksgezondheid, individuele vrijheid, rijkdom, gelijkwaardigheid, efficiëntie, bestaanszekerheid);
- beredeneren van hoe belangen situatieafhankelijk kunnen zijn (bijvoorbeeld belangen bij hoge huisprijzen bij de verkoop van een huis, maar geen belang bij deze hoge prijzen bij het kopen van een huis of wanneer de WOZ-belastingaanslag komt of belang bij goed materieel voor Defensie, maar ook belang bij lage belastingen, goede zorg en goed onderwijs);

- dat er ongelijkheid bestaat in de mogelijkheden van mensen om invloed te hebben op wat mensen belangrijk vinden (zoals je organiseren, actie voeren en protesteren), de verdeling van lusten en lasten (zoals NIMBY en freeriders), dat de verschillen in de middelen die mensen hebben belangrijk zijn (zoals wie je kent, wat je weet).

B: Individu & groep

1: Kennis

Voorbeelduitwerking 1:

Een fenomeen waarbij het interessant is om te kijken naar de belangen van verschillende actoren en de spanningen die daarbij een rol spelen, is sharenting. Bij sharenting creëren ouders of grootouders content voor sociale media waarbij de (klein)kinderen worden ingezet. De verwachting is dat hierdoor het aantal volgers of de verkoop van een product stijgt. Met andere woorden: er zijn commerciële belangen mee gemoeid.

Ouders en kinderen zijn ontegenzeggelijk onderling verbonden. In een ouder-kindrelatie zal het kind afhankelijk zijn van de ouder(s). Ook zijn kinderen nog niet in staat om goed te overzien wat wel en wat niet in hun belang is. In de situatie waarin kinderen worden ingezet om commerciële belangen van de ouders te dienen, dan kun je je afvragen in hoeverre kinderen, zelfs als ze hebben ingestemd met de online content, de vrijheid kunnen hebben om voor hun eigen belangen op te komen of deze überhaupt te herkennen.

Sharenting is een relatief nieuw fenomeen. Sinds 2015 waarschuwen onderzoekers en kinderrechtenorganisaties voor de digitale voetstap die ouders namens hun kinderen creëren. In deze situatie is het een interessante vraag wiens belangen belangrijker zijn en wat die belangen precies zijn.

Wanneer het om belangen gaat, kan worden gesteld dat kinderen een niet-onderhandelbaar belang hebben bij een veilige leefomgeving. Het delen van content over hen maakt

hen kwetsbaarder voor personen met kwade bedoelingen, zoals online predators, die kinderen door deze gedeelde informatie eenvoudiger kunnen benaderen of targeten. Daarnaast zijn er andere bezwaren tegen sharenting, zoals de mogelijke financiële uitbuiting van het kind en de psychologische belasting die het (opgroeïende) kind kan ervaren. Ook de onomkeerbaarheid van het online plaatsen van beeldmateriaal speelt hierbij een rol: wat eenmaal is gedeeld, blijft vaak langdurig beschikbaar, waardoor kinderen later, als volwassenen, nog steeds geen zeggenschap hebben over hun eigen beeltenis.

Tegelijkertijd valt te betogen dat ouders het beste met hun kind voor hebben en niets liever willen dan dat hun kind gezond en veilig opgroeit. Zij hebben het ouderlijk gezag en dragen verantwoordelijkheid voor het handelen van hun kind totdat het de volwassen leeftijd bereikt. Vanuit dat perspectief kan worden verdedigd dat ouders in staat zijn om goed in te schatten wat in het belang van hun kind is, ook als het gaat om het delen van online content. Bovendien zou men kunnen stellen dat de huidige wet- en regelgeving al voldoende waarborgen biedt voor de bescherming van kinderbelenen. Denk hierbij aan bestaande regels omtrent arbeid, onderwijs en kinderrechten. Binnen deze juridische kaders mogen ouders hun keuzes maken over het creëren en delen van online content over hun kinderen.

De huidige discussie over sharenting is relevant, omdat digitale content een relatief nieuw terrein is, waarvan de impact op kinderen vaak lastig te overzien is en waarbij de wettelijke kaders nog in ontwikkeling zijn. De vraag of, en in hoeverre, de overheid mag of moet ingrijpen, bijvoorbeeld ten aanzien van sociale mediaplatforms die content verspreiden of de verspreiding faciliteren, is daarom actueel. Evenzeer speelt de vraag in hoeverre deze platforms zelf verantwoordelijkheid dragen in deze kwestie.

Ook fundamentele vragen over hoe we kinderen beschouwen, zijn hierbij van belang. Zien we hen als kwetsbare wezens wiens belangen actief door anderen beschermd moeten worden? Dit idee ligt ten grondslag aan bestaande debatten over bijvoorbeeld leeftijdsgrenzen. Vanaf welke leeftijd is het wenselijk, of in het belang van het kind, om werkervaring op te doen? En vanaf wanneer zou een kind zelf moeten kunnen beslissen of het wel of niet aan online content wil meewerken?

De antwoorden op deze vragen zijn uiteindelijk sterk afhankelijk van de waarden die je belangrijk vindt, je visie op autonomie, opvoeding en bescherming, en je opvatting van een ideale samenleving.

Onderzoekers en kinderrechtenorganisaties laten van zich horen, omdat zij vinden dat sharenting strikter begrensd zou moeten worden. Zij stellen dat (groot)ouders momenteel te veel ruimte krijgen om hun kind in te zetten voor commerciële doeleinden, terwijl de belangen van het kind hierbij onvoldoende worden beschermd. Volgens deze partijen verdienen juist de rechten en belangen van het kind prioriteit in de afwegingen die worden gemaakt. Welke afweging uiteindelijk wordt gemaakt, is vaak een politieke keuze. Deze politieke dimensie staat centraal in de volgende kwalificatie-eis. In deze eerste doelzin staat het concept belang centraal, evenals het vermogen om belangen, en de spanningen daartussen, te herkennen in specifieke situaties en te koppelen aan individuen of groepen in de samenleving.

Het voorbeeld nader uitgewerkt

De spanningen die hier spelen zijn tussen het privacybelang van het kind (geen digitale voetstap) en het belang van ouders om in hun private sfeer van het gezin beslissingen te nemen, ook voor hun kinderen. Ouders hebben niet voor niets een juridische gezagspositie ten opzichte van het kind. Kinderen jonger dan 12 jaar vallen nog volledig onder het ouderlijk gezag en vanaf 16 jaar mogen kinderen op veel gebieden, zoals het aangaan van arbeidsovereenkomsten en de keuzevrijheid ten aanzien van medische zorg, geheel zelfstandig beslissingen nemen over hun eigen belangen. Bovenal speelt bij het fenomeen sharenting ook het belang van het kind in zijn algemeenheid een centrale rol. Dit best interest of child principe is vervat in artikel 3 van het VN Kinderrechtenverdrag en geldt zowel verticaal (ten opzichte van de overheid) als tussen burgers onderling alsook voor (groot)ouders en andere verwanten. In die zin heeft eenieder en dus ook (groot)ouders een humanitaire plicht om datgene te doen of na te laten dat het belang van het kind in zijn algemeenheid, direct of indirect kan schaden. Art. 3 van het VN Kinderrechtenverdrag omvat ook een opdracht aan overheden om een (pro)actieve rol te spelen in het beschermen van dit belang. Deze verplichting houdt onder andere in dat van zowel overheden als ouders/verzorgers verwacht wordt dat waar nodig preventieve maatregelen worden genomen indien dit belang van het kind onder druk dreigt te komen.

Koppeling met de kwalificatie-eis

Aan de hand van dit voorbeeld leren studenten hoe spanning kan ontstaan tussen belangen, waarbij een belang soms een groep mensen aangaat of zelfs alle burgers, zoals de bescherming van het kind (denk aan het belang om zonder digitale voetstap het volwassen leven te kunnen starten). Zeker als er sprake is van nieuwe technologieën of nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen dienen nieuwe belangenafwegingen zich aan. Belangen kunnen in specifieke situaties botsen (bijvoorbeeld bij het verspreiden van commerciële activiteiten door ouders/verzorgers via online platforms) en dan moeten afwegingen gemaakt worden. Het is vaak niet mogelijk rekening te houden met alle belangen. Zulke afwegingen kunnen worden gemaakt op verschillende niveaus, bijvoorbeeld op gezinsniveau, op het niveau van een bedrijf of organisatie, op het niveau van gemeenschappen en op het niveau van de landelijke overheid (denk aan de vraag of de AVG⁴²-regels wel of niet aangescherpt moeten worden om kinderen meer te beschermen, of aan de toegankelijkheid van juridische bijstand⁴³ voor kinderen die zich verzetten tegen gedwongen deelname aan het delen van content). In het laatste geval wordt het een politieke afweging, waarbij de politieke waarden en idealen automatisch een rol gaan spelen.

Concreet sluit dit aan bij:

- *welke belangen aan de orde zijn (van mens, dieren, natuur) en dat deze belangen situatieafhankelijk zijn;*
- *dat er spanningen tussen belangen bestaan of kunnen ontstaan;*
- *dat de uitkomst van belangenafwegingen dilemma's met zich meebrengt en tot ongelijkheid kan leiden, en vaak niet door iedereen rechtvaardig gevonden wordt;*
- *dat er niet één collectief belang is, maar dat daar altijd discussie over is en strijd over kan zijn.*

B: Individu & groep

1: Kennis

Voorbeelduitwerking 2:

De gemeente Coevorden wilde veertien alleenstaande, minderjarige meisjes (15-18 jaar) opvangen. De meisjes hadden een verblijfsvergunning ontvangen en waren dus statushouders. De buurt protesteerde: buurtbewoners staken auto's in brand, gooiden ruiten in en bekogelde de politie met eieren. De gemeente wilde de rust herstellen en besloot de plannen niet door te laten gaan. De veiligheid van de meisjes kon niet worden gegarandeerd, aldus de burgemeester. Hierdoor staan de veertien meisjes weer op de wachtlijst. De situatie roept zorgen op over de toegankelijkheid van opvangplekken voor kwetsbare jongeren door weerstand en verharding van het protest van omwonenden.

Het voorbeeld nader uitgewerkt

Het Nederlands asielbeleid is een maatschappelijk beladen onderwerp dat de politiek in Nederland in grote mate domineert. Zodanig zelfs dat het asielbeleid in aanzienlijke mate het gezicht van politieke partijen bepaalt, met name in de aanloop van verkiezingen, bij het vormen van regeringscoalities en het al dan niet laten vallen van een kabinet. Deze maatschappelijke beladenheid maakt dat individuele en collectieve belangen en rechten door elkaar heen gaan lopen.

Woningnood is in Nederland ook een acuut probleem en een heet politiek hangijzer. Asielbeleid en woningnood worden vaak en soms ten onrechte aan elkaar gelinkt. Zowel individuele als collectieve belangen zijn hierbij in het spel. Enerzijds is woningnood een actueel en acuut probleem in Nederland en kan het stelsel van voorrang voor sommige statushouders de lokale bewoners rechtstreeks in hun (collectief) woonbelang treffen. Anderzijds heeft iedere minderjarige asielzoeker een (individueel) belang bij het hebben van onderdak en zijn er meerdere oorzaken aan te wijzen voor de huidige woningnood die niets te maken hebben met asielzoekers. Daarnaast is Nederland op grond van internationale verdragen verplicht om de zorg voor minderjarige asielzoekers op zich te nemen. Met name als deze de beschermende aanwezigheid van hun ouders moeten ontberen. De Nederlandse overheid heeft dus de (juridische en morele) plicht om zowel de belangen als de rechten van alle in Nederland verblijvende minderjarige kinderen - dus ook statushouders - te beschermen.

Gerechtvaardigde belangen zijn belangen waar men in de regel een recht mag ontlenen. In het geval van de boze bewoners als belanghebbenden geldt dat alleen directe, concrete en actuele belangen kunnen worden getoetst en tegen elkaar worden afgewogen. Het geeft hen daarnaast ook geen recht op een 'asielzoekers-vrije' wijk. Spanning tussen belangen en de mate van onderlinge solidariteit zijn nauw met elkaar verbonden. In het geval van Coevorden was een aanzienlijk deel van de bewoners vooral solidair met 'de eigen mensen' en trok men zich weinig aan van het lot van de asielzoekende minderjarige meisjes. Solidariteit en gevoelens van rechtvaardigheid zijn eveneens nauw aan elkaar verwant. Voorrang geven aan de belangen van de ene groep gaat vaak ten koste van de belangen van de ander hetgeen als onrechtvaardig kan worden ervaren. De burgemeester -en in laatste instantie de rechter- zullen dus alleen de gerechtvaardigde belangen van de twee groepen woningzoekenden tegen elkaar af mogen wegen. Deze zal bij

de beslissing (of het vonnis) steeds moeten motiveren welke belangen zijn meegenomen in de afweging en hoe deze belangen zich tot elkaar verhouden.

Koppeling met de kwalificatie-eis - concreet sluit dit aan bij:

- *welke belangen aan de orde zijn (van mens, dieren, natuur) en dat deze belangen situatieafhankelijk zijn;*
- *dat mensen en groepen op verschillende manieren voor belangen op kunnen komen;*
- *welke visies, idealen, waarden(patronen) en besluitvorming(sprocedures) mogelijk aan deze belangen en belangenafweging ten grondslag liggen, dan wel daaruit voortvloeien;*
- *dat er spanningen tussen belangen bestaan of kunnen ontstaan;*
- *dat de uitkomst van belangenafwegingen dilemma's met zich meebrengt en tot ongelijkheid kan leiden, en vaak niet door iedereen rechtvaardig gevonden wordt;*
- *dat er niet één collectief belang is, maar dat daar altijd discussie over is en strijd over kan zijn.*

Thema B: Individu & groep

Doelzin 2: Kennis

De student onderbouwt hoe overheden en gemeenschappen door gebruik van regels omgaan met spanningen tussen individuele en collectieve belangen.

Uitwerking

Het gaat hierbij om:

- welke (typen) regels er bestaan en dat deze situatieafhankelijk zijn.
- dat regels aan verschillende bronnen worden ontleend en bepaalde belangen meer of minder (kunnen) vertegenwoordigen;
- dat bij belangenafwegingen verschillende kaders een rol spelen - juridische (zoals grond- en mensenrechten), morele, politieke en maatschappelijke - die niet altijd eenduidig zijn;
- dat overheden, organisaties (zoals bedrijven of maatschappelijke organisaties) en gemeenschappen (zoals religieuze gemeenschappen of verenigingen) solidariteit kunnen afdwingen of inperken;
- dat overheden, organisaties en gemeenschappen individuele en collectieve vrijheid kunnen stimuleren of belemmeren (positieve vrijheid);
- dat regels freerider-gedrag kunnen aanpakken;
- dat de verzorgingsstaat collectieve belangen organiseert;
- hoe de beperkte aanwezigheid van een supranationale overheid invloed heeft op het kunnen naleven van regels op bovennationaal niveau.

Toelichting

Te denken valt hierbij aan:

- concrete en voor de student herkenbare illustraties van soorten normen, zoals formele en wettelijke normen (bijvoorbeeld regels uit Wegenverkeerswet), informele normen (bijvoorbeeld zitplaats afstaan aan persoon die slecht ter been is) en domeinspecifieke normen (zoals juridische, culturele, economische of beroepsethische);
- de ontwikkeling van normen relateren aan tijd- en plaatsgebondenheid en aan belangen die daarmee meer of minder worden gediend;
- bronnen waaraan normen ontleend zijn, zoals gezinscultuur, schoolregels, beroepsnormen, werkcultuur, godsdienstige uitgangspunten of culturele gewoonten, overheidsbeleid, internationale verdragen;
- hoe normen (wel of niet) uiting geven aan solidariteit met bepaalde (groepen) mensen of met natuur en dieren, zoals regelgeving rondom statiegeld (bijvoorbeeld op plastic flessen), bijstandsuitkering koppelen aan minimumloon, verplichte dierenartsbezoeken in de bio-industrie, instellen van ketenverantwoordelijkheid voor bedrijven, maar ook het uiting geven aan minder/geen solidariteit door bijvoorbeeld het niet heffen van belasting op kerosine, strenge regels stellen aan neveninkomsten voor mensen met een bijstandsuitkering;

- dat normen gedrag kunnen ontmoedigen of bevorderen, zodat vrijheid groter of kleiner wordt, bijvoorbeeld het verbieden van roken in openbare ruimtes waardoor de vrijheid van mensen die roken kleiner wordt en die van mensen die niet willen meer roken groter, of het inperken van individuele vrijheden om de solidariteit te versterken, bijvoorbeeld door de verplichting tot inenting om mensen met een kwetsbare gezondheid te beschermen;
- dat de overheid met beleid afdwingt dat belasting betaald wordt voor sociale voorzieningen die een uiting zijn van solidariteit, of een gemeenschap die door sociale druk onderlinge steun afdwingt, zoals soep brengen naar een zieke buurman. En andersom: dat een overheid de nadruk legt op eigen verantwoordelijkheid waardoor overheidssteun niet meer vanzelfsprekend is, en dat binnen bepaalde gemeenschappen steun aan mensen 'die buiten de norm vallen' ontzegd wordt.

B: Individu & groep

2: Kennis

Voorbeelduitwerking 1:

Bij het fenomeen 'sharenting' staan diverse individuele- en collectieve belangen op gespannen voet. Welke belangen zwaarder wegen kan voor iedereen verschillen. Zeker bij nieuwe technologieën en de nieuwe mogelijkheden die daardoor ontstaan (bijvoorbeeld meer online platforms die mensen commercieel kunnen gebruiken of het kunnen maken van deep fakes) is het goed om met elkaar nieuwe afwegingen te maken. Wiens belangen staan op het spel? En moet hier actie op worden ondernomen? En zo ja, door wie? Zoals we zagen in het voorbeeld van sharenting is het de vraag of en hoe we de belangen van het kind ('best interest of child') beter kunnen beschermen. De spanning die kan ontstaan als maatschappelijke ontwikkelingen of situaties veranderen, vraagt om het herijken van bestaande regels en het heroverwegen van belangen.

Als we niet willen dat kinderen uitgebuit worden, dan moeten wij allereerst kijken naar de oplossing die de Nederlandse democratische rechtsstaat en de door Nederland ondertekende en geratificeerde internationale verdragen biedt. Kinderen onder de 13 jaar mogen in Nederland niet werken. Om te bepalen of er bij sharenting sprake is van inbreuk op de rechten van kinderen moeten wij ons eerst een aantal vragen stellen zoals: welke leeftijd hebben de kinderen in de online content? Is dat wat getoond wordt aan te merken als werk? Is de bestaande wetgeving al voldoende, of moet die worden aangepast om aan te sluiten op de wereld van de huidige sociale media en online platforms? Maar ook: in hoeverre biedt de huidige

AVG-regelgeving al een afdoende oplossing of voldoende mogelijkheden om kinderen bij de start van hun volwassen leven geen digitale voetstap mee te geven?

Het antwoord op de vraag in dit voorbeeld kan bijvoorbeeld zijn dat de privacybelangen van kinderen en het belang om 'kind te kunnen zijn' meer bescherming verdienen. Als de huidige regelgeving deze bescherming onvoldoende biedt, dan is sharenting een politiek vraagstuk geworden. Er zijn nieuwe regels of er is een aanscherping van de regels nodig. Het kan zijn dat tech-bedrijven dit vraagstuk zelf ook voelen en vanuit verantwoordelijkheidsgevoel de eigen regels aanscherpen, zodat online content meer gescreend wordt, zonder inmenging van overheden of Europese wetgeving. Op dit moment (2025) zijn meerdere nationale overheden bezig met de vraag of en in hoeverre eigen wet- en regelgeving gewijzigd moeten worden om de belangen van het kind beter te beschermen. Ook in Europa wordt gewerkt aan strengere wetgeving, met name om grote tech-bedrijven minder economische vrijheid te geven in de Europese Unie. Door regels op te stellen die voor alle (tech-)bedrijven of alle inwoners gaan gelden, wordt solidariteit met kinderen en hun belangen afgedwongen. Als het strafbaar wordt dat ouders een beeltenis van hun kinderen online gebruiken voor commerciële doeleinden, of als platforms illegaal bezig zijn als ze dergelijke content niet verwijderen, dan is de kans groot dat het probleem (sharenting) kleiner wordt, zeker als er tegelijkertijd ingezet wordt op het houden van toezicht op naleving van de regels.

Het meest waarschijnlijke scenario is dat groepen mensen en bedrijven met andere belangen ook van zich laten horen. Tech-bedrijven zullen lobbyen of andere manieren van invloed gebruiken om verplichtende regelgeving af te zwakken dan wel te voorkomen. Kinderrechtenorganisaties zullen juist van zich laten horen om afzwakking te voorkomen. De kinderombudsman heeft de minister gevraagd om 'kidfluencing en vlogfamilies' aan te pakken.

Online platforms zullen zeggen dat zij alleen content faciliteren, maar niet voor de inhoud verantwoordelijk gehouden kunnen worden. Degenen die gaan over de regels zullen de verschillende individuele en collectieve belangen moeten afwegen, en tegelijkertijd moeten ze door Nederland geratificeerde en dus verplichtende internationale verdragen goed in de gaten houden.

Het voorbeeld nader uitgewerkt

Aan de hand van dit voorbeeld over sharenting (waaronder kidfluencing en vlogfamilies) leren studenten hoe overheden en gemeenschappen via regels omgaan met spanningen tussen individuele en collectieve belangen. De belangenstrijd tussen verschillende groepen mensen kan worden beslecht door verplichtende regelgeving, waarbij de beslissers diverse belangen (binnen overkoepelende wet- en regelgeving) moeten afwegen. Waar regels worden gemaakt, worden ook keuzes gemaakt. Het lukt niet of bijna nooit om precies evenveel recht te doen aan alle belangen. Dus waar regels worden gemaakt en besluiten worden genomen, speelt (vaak) een belangenstrijd en moeten keuzes gemaakt worden. Tegelijkertijd kan het uiteindelijke besluit ook rust brengen, mits er voldoende aandacht is voor het communiceren en handhaven van de nieuwe besluiten.

Koppeling met de kwalificatie-eis - Concreet sluit dit aan bij:

- *dat regels aan verschillende bronnen worden ontleend en bepaalde belangen meer of minder (kunnen) vertegenwoordigen;*
- *dat bij belangenafwegingen verschillende kaders een rol spelen - juridische (zoals grond- en mensenrechten), morele, politieke en maatschappelijke - die niet altijd eenduidig zijn;*
- *dat overheden, organisaties (zoals bedrijven of maatschappelijke organisaties) en gemeenschappen (zoals religieuze gemeenschappen of verenigingen) solidariteit kunnen afdwingen of inperken;*
- *dat overheden, organisaties en gemeenschappen individuele en collectieve vrijheid kunnen stimuleren of belemmeren (positieve vrijheid).*

B: Individu & groep

2: Kennis

Voorbeelduitwerking 2:

De opvang van asielzoekers is in Nederland geregeld door de centrale overheid in een aantal wetten. De belangrijkste daarvan zijn (anno 2025) de Wet COA, de Spreidingswet en de Regeling Opvang Asielzoekers en de Regeling Verstrekkingen Asielzoekers. Lagere overheden zoals provincies en gemeenten hebben in beperkte mate beleidsvrijheid om tegen de uitvoering van beslissingen van de centrale overheid op basis van de Spreidingswet in te gaan. Op internationaal niveau is Nederland onder andere gebonden aan het VN Vluchtelingenverdrag dat met name voorziet in het respecteren van de rechten en de belangenbehartiging van asielzoekers en die van minderjarigen in het bijzonder (o.a. UNHCR Best Interest Procedural Guidelines 2021).

In het geval van de veertien minderjarige statushouders in Coevorden kan gesteld worden dat de individuele belangen van de meisjes bij een veilige opvang onterecht tegenover het collectieve belang van de buurt op een veilige leefomgeving werden geplaatst. Immers, het mogelijke, toekomstige collectieve belang van de buurt werd niet rechtstreeks bedreigd of belemmerd door het individuele, actuele belang van de meisjes.

Bij het toelichten van het besluit van de burgemeester werd de indruk gewekt dat deze was genomen na afweging van alle betrokken belangen. Echter, wie inzoomt op de besluitvorming kan tot de conclusie komen dat het besluit is genomen op basis van een valse tegenstelling – of, zo men wil, een vals dilemma. Het ging de bezorgde buurtbewoners

immers om de vrees voor een mogelijk en toekomstig gevaar. Volgens vaste rechtspraak is een toekomstig, denkbeeldig en speculatief gevaar geen direct belang waaraan kan worden getoetst⁴⁴.

Als we inzoomen op de belangen die relevant zijn in deze en soortgelijke situaties, dan is het reëel te kijken vanuit de sociaal-demografische bril. Voor individuele bewoners en gemeenten is het van belang dat het aantal statushouders in gemeenten in verhouding staat tot het aantal originele bewoners en de draagkracht van de gemeente. Wat 'in verhouding' betekent, ligt aan meerdere factoren. Zo spelen het aantal beschikbare woningen en voorzieningen in de gemeente een belangrijke rol. Als er weinig woningen beschikbaar zijn en er (te)veel mensen zijn met een juridische voorrangspositie bij de verdeling van sociale huurwoningen dan kunnen gevoelens van onderlinge solidariteit en rechtvaardigheid onder druk komen te staan. Gemeenten zullen ook moeten kijken naar het bredere collectieve belang en het principe van solidariteit. Immers, als geen enkele gemeente asielzoekers op wil nemen, dan zijn andere, verplichtende maatregelen nodig vanuit de centrale overheid.

Koppeling met de kwalificatie-eis - Concreet sluit dit aan bij:

- *dat overheden, organisaties (zoals bedrijven of maatschappelijke organisaties) en gemeenschappen (zoals religieuze gemeenschappen of verenigingen) solidariteit kunnen afdwingen of inperken;*
- *dat overheden, organisaties en gemeenschappen individuele en collectieve vrijheid kunnen stimuleren of belemmeren (positieve vrijheid);*
- *dat de verzorgingsstaat collectieve belangen organiseert;*
- *hoe de beperkte aanwezigheid van een supranationale overheid invloed heeft op het kunnen naleven van regels op bovennationaal niveau.*

Thema B: Individu & groep

Doelzin 3: Veranderbaarheid

De student onderbouwt hoe maatschappelijke ontwikkelingen een rol spelen in hoe het (tijdelijke) evenwicht tussen individuele en collectieve belangen wordt bepaald. De student onderbouwt ook hoe personen en groepen invloed op deze maatschappelijke ontwikkelingen hebben of hebben gehad.

Uitwerking

Het gaat hierbij om:

- dat verschillende ontwikkelingen (zoals historische, sociale, culturele, politieke, bestuurlijke, juridische, economische, demografische, technologische en ecologische) impact hebben op hoe individuele en collectieve belangen tegen elkaar worden afgewogen in de samenleving en de beroepspraktijk, zowel in juridische als morele zin;
- dat maatschappelijke ontwikkelingen geen natuurlijk gegeven zijn, maar zelf ook beïnvloed worden door mensen, organisaties, verenigingen of andere groepen die via verschillende wegen - democratische procedures, maatschappelijke discussie, en morele argumentatie - invloed uitoefenen op belangenafwegingen;
- dat burgers, belangengroepen, overheden, bedrijven meer of minder invloed kunnen uitoefenen op de afweging van belangen van individuen en groepen, rond waarden als bestaanszekerheid, vrijheid, gelijkheid, solidariteit en rechtszekerheid, waarbij zowel juridische, economische, politieke, sociale en morele overwegingen een rol spelen;
- dat internationale samenwerking en conflicten een rol spelen bij het vormgeven van het evenwicht tussen individuele en collectieve belangen op wereldschaal.

Toelichting

Te denken valt hierbij aan:

- ontwikkelingen die invloed hebben op de spanning tussen individuele en collectieve belangen, zoals bijvoorbeeld (historisch) impact van industriële revolutie op arbeidsverhouding en sociale klassen; (ecologisch) klimaatverandering en het belang van toekomstige generaties, dieren en natuur; (technologisch) digitalisering en de invloed daarvan op de arbeidsmarkt, privacy en het recht op informatie; (politiek) internationale regelgeving of instituties die bepaalde belangen wel of niet faciliteren (bijvoorbeeld hoe kinderrechten het belang van het kind centraal hebben gesteld of hoe een klimaatakkoord lidstaten verplicht zich in te spannen voor de belangen van de natuur); (demografisch) hoe veranderende leeftijdsopbouw leidt tot nieuwe discussies over pensioensregeling of bescherming van flexibele arbeid;
- het onderzoeken van de rol van sleutelfiguren, sociale bewegingen en belangengroepen bij het bevorderen van veranderingen in wet- en regelgeving en sociale normen bijvoorbeeld het onderzoeken van de bijdragen van Martin Luther King Jr. aan de Amerikaanse burgerrechtenbeweging, of de rol van suffragettes in het verkrijgen van het vrouwenkiesrecht;
- het reflecteren op persoonlijke ervaringen en levensverhalen van mensen die betrokken zijn geweest bij ontwikkelingen, om inzicht te krijgen in de manier

waarop individuen en groepen navigeren tussen hun eigen belangen en die van de bredere samenleving;

- inzien hoe burgers maatschappelijke thema's kunnen agenderen en hoe individueel gedrag effect kan hebben op collectieve belangen, bijvoorbeeld je aansluiten bij de vakbonden om belangen van werknemers kracht bij te zetten, of via sociale media vraagstukken onder de aandacht brengen.

B: Individu & groep

3: Veranderbaarheid

Voorbeelduitwerking 1:

We hebben bij doelzin 2 geconstateerd dat maatschappelijke ontwikkelingen kunnen leiden tot nieuwe of verschuivende belangen en daarmee ook tot nieuwe spanningen tussen (groepen) mensen of organisaties. Door digitalisering en de opkomst van online platforms komen er nieuwe spelers die kansen zien, maar staan ook (nieuwe) groepen mensen op die waarschuwen voor mogelijke bedreigingen. Bedrijven, organisaties, mensen en overheden hebben zich te verhouden tot de onlinewereld. Iedereen zal opnieuw naar bestaande regelgeving moeten kijken: is die nog afdoende om te kunnen reageren op de nieuwe werkelijkheid? Of moeten regels, rechten, plichten, wetgeving aangepast worden om mogelijke bedreigingen het hoofd te bieden?

Als er vroeger een foto of een video werd gemaakt van kinderen, dan werd die misschien met familie en vrienden gedeeld tijdens een middag foto's of video kijken. Door internet, AI en de sociale media is deze 'oude wereld' verdwenen. Door sociale media kunnen foto's en video's snel met kennissen, familie en vrienden worden gedeeld, maar ze kunnen ook breder worden gedeeld. Content kan zich razendsnel en wereldwijd verspreiden, vaak zonder toestemming van de betrokkenen. Wie eenmaal online verschijnt, verliest al snel de controle over het beeldmateriaal. Het blijkt in de praktijk moeilijk, zo niet onmogelijk, om effectief een beroep te doen op het portretrecht.

Het is niet alleen voor individuen moeilijk om controle te houden over hun persoonlijke data; ook nationale overheden worstelen met de vraag in hoeverre zij nog grip hebben op datastromen, of deze kunnen terugwinnen. Digitale content is per definitie transnationaal: een video kan worden gemaakt in het ene land, geüpload in een ander, en wereldwijd bekeken worden. Platforms zoals YouTube, Instagram en TikTok, en de grote technologiebedrijven die hierachter staan, zijn inmiddels zeer machtige spelers geworden, die hun commerciële belangen krachtig weten te verdedigen. Deze ontwikkeling roept fundamentele vragen op over wie nog daadwerkelijk invloed kan uitoefenen op de afweging van belangen, en waar beslissende regelgeving tot stand komt. Wanneer grote techbedrijven erin slagen om structureel rekening te laten houden met hun eigen belangen, wordt het voor nationale overheden des te urgenter om samen op te trekken. In dat licht klinkt de roep om stevige, grensoverschrijdende regelgeving vanuit de Europese Unie de afgelopen jaren steeds luider.

Bij het fenomeen sharenting ligt de focus vaak op de kwetsbaarheid van kinderen. De opkomst van sociale media en online platforms heeft deze kwetsbaarheid mogelijk vergroot. Tegelijkertijd zijn ook ouders zelf kwetsbaarder geworden. Sociale media bieden namelijk niet alleen een podium om content te delen, maar ook een kanaal voor publieke verontwaardiging en veroordeling. Wanneer mensen menen dat kinderen schade ondervinden door de handelingen van hun ouders, kan dit leiden tot een 'heksenjacht' waarbij de ouders publiekelijk worden aangepakt. In sommige gevallen worden zelfs persoonlijke gegevens van deze ouders, zoals adresgegevens, online verspreid. Dit fenomeen staat bekend als doxing. Doxing vergroot het risico op eigenrichting en ondermijnt daarmee een fundamenteel principe van de rechtsstaat: het geweldsmonopolie van de overheid.

Om deze reden is doxing sinds 2024 strafbaar gesteld. Met de invoering van artikel 285d in het Wetboek van Strafrecht wordt gepoogd een nieuw (tijdelijk) evenwicht te creëren, waarbij de bescherming van de privacy van (toekomstige) slachtoffers zwaarder weegt. De wet moet bijdragen aan het voorkomen van eigenrichting en aan het handhaven van de rechtsstatelijke orde.

Een tot nu toe onderbelichte kant van digitalisering en de toegenomen mogelijkheden om online content te creëren, is dat ook kinderen hier zelf actief gebruik van maken. Kinderen zijn geen bezit van hun ouders, maar volwaardige personen met eigen rechten en belangen. Zo hebben zij bijvoorbeeld recht op inspraak, zoals vastgelegd in artikel 5 van het VN-Kinderrechtenverdrag. Ouders dienen daarbij rekening te houden met de zich ontwikkelende vermogens van het kind. Juist in de online wereld worden deze 'ontwikkeld vermogens' voortdurend aangesproken en verder ontwikkeld. Dit vraagt om een voortdurend gesprek tussen ouders en kinderen over wat zij online wel of niet mogen en willen delen. Ouders, verzorgers en ook docenten spelen hierin een begeleidende en ondersteunende rol. Bovendien is het van belang dat wettelijke leeftijdsgrenzen, de zogenoemde 'leeftijdsladders', regelmatig worden herzien en geactualiseerd. Alleen zo kunnen ze blijven aansluiten bij de snel veranderende sociale, digitale en maatschappelijke context waarin kinderen opgroeien.

Het voorbeeld nader uitgewerkt

Aan de hand van dit voorbeeld over digitalisering en veranderende machtsverhoudingen leren studenten hoe (groepen) mensen, organisaties, bedrijven en overheden steeds blijven zoeken naar de (voorlopig) beste manier om om te gaan met spanningen tussen individuele en collectieve belangen. Er moet steeds een nieuw evenwicht gezocht worden in de vaak tegenstrijdige belangen. De

maatschappelijke ontwikkelingen, zoals het toenemende aanbod van online platforms en online content is niet alleen een feit waar we mee te maken krijgen. Ontwikkelingen zijn (vaak) óók te beïnvloeden, door ons eigen handelen en door wet- en regelgeving. Bij deze doelzin staat centraal dat gekeken wordt hoe (groepen) mensen omgaan met nieuwe kansen en bedreigingen die ontstaan door maatschappelijke ontwikkelingen en te analyseren wie hier welk(e) belang(en) heeft.

Koppeling met de kwalificatie-eis - concreet sluit dit aan bij:

- dat verschillende ontwikkelingen (zoals historische, sociale, culturele, politieke, bestuurlijke, juridische, economische, demografische, technologische en ecologische) impact hebben op hoe individuele en collectieve belangen tegen elkaar worden afgewogen in de samenleving en de beroepspraktijk, zowel in juridische als morele zin;
- dat maatschappelijke ontwikkelingen geen natuurlijk gegeven zijn, maar zelf ook beïnvloed worden door mensen, organisaties, verenigingen of andere groepen die via verschillende wegen - democratische procedures, maatschappelijke discussie, en morele argumentatie - invloed uitoefenen op belangenafwegingen;
- dat burgers, belangengroepen, overheden, bedrijven meer of minder invloed kunnen uitoefenen op de afweging van belangen van individuen en groepen, rond waarden als bestaanszekerheid, vrijheid, gelijkheid, solidariteit en rechtszekerheid, waarbij zowel juridische, economische, politieke, sociale en morele overwegingen een rol spelen;
- dat internationale samenwerking en conflicten een rol spelen bij het vormgeven van het evenwicht tussen individuele en collectieve belangen op wereldschaal.

B: Individu & groep

3: Veranderbaarheid

Voorbeelduitwerking 2:

Tussen de belangen van nieuwkomers bij het verkrijgen van een woning en de belangen van degenen die hier geboren zijn kan er spanning zitten. Voor burgers met de Nederlandse nationaliteit kan het individueel belang zitten in het beschikbaar zijn van voldoende betaalbare woningen. Daarnaast kan er een collectief belang bestaan in het bewaken van het oorspronkelijke karakter van de buurt. En dus de verhouding tussen het aantal woningen dat aan 'nieuwkomers' wordt toegewezen. Aan deze belangen kan echter niet rechtstreeks een recht op een betaalbare woning worden afgedwongen. Wel is in de Grondwet het sociale grondrecht opgenomen dat de overheid voor voldoende betaalbare woningen moet zorgen. Het sociale grondrecht levert dus wel een sociaal-demografische inspanningsverplichting aan de overheid op, maar niet een afdwingbaar recht op een woning. Het sociale grondrecht impliceert evenmin een recht op een verbod om een woning aan een nieuwkomer toe te wijzen.

De mate waarin burgers zich gehoord en erkend voelen, heeft directe invloed op de stemming in de samenleving. Er bestaat een voortdurende wisselwerking tussen enerzijds de rechten, belangen en vormen van solidariteit binnen de samenleving, en anderzijds de plichten en verantwoordelijkheden van de overheid richting haar burgers. In Nederland heeft deze dynamiek in de afgelopen jaren geleid tot het ontstaan van een sterke maatschappelijke stroming van kritische, verontruste en mondige burgers. Binnen deze groep leeft bij sommigen

een diep wantrouwen richting de centrale overheid. Zij ervaren dat hun stem onvoldoende wordt gehoord, en dat zowel individuele als collectieve belangen en rechten, zoals vastgelegd in bestaande wet- en regelgeving, niet of onvoldoende worden gerespecteerd. Dit leidt tot een gevoel van afnemende bestaanszekerheid en rechtszekerheid.

Deze ontwikkeling kan worden beschouwd als een maatschappelijke reactie op ervaren structurele tekortkomingen in het overheidsbeleid en de uitvoering daarvan. Het benadrukt het belang van een inclusieve democratie, waarin burgers zich serieus genomen voelen en waarin de balans tussen rechten en plichten steeds opnieuw tegen het licht wordt gehouden.

Burgers, en dus ook mbo-studenten, hebben in onze democratische rechtsstaat de mogelijkheid en de verantwoordelijkheid om actief bij te dragen aan het beïnvloeden van maatschappelijke tendensen of ontwikkelingen. Dit kan op uiteenlopende manieren: door bewust te kiezen voor deelname aan het maatschappelijke en politieke leven, door kritisch om te gaan met het eigen gebruik van sociale media, door weloverwogen een stem uit te brengen bij verkiezingen, of door actief (des)informatie, zoals fake news, te weerleggen of juist te verspreiden. Ook het besluit om je te verdiepen in een maatschappelijk vraagstuk, inclusief de achterliggende cijfers en belangen, is een vorm van betrokken burgerschap. Burgerschap is daarmee meer dan alleen een formele status van het bezit van de Nederlandse nationaliteit. Het verwijst ook naar de vaardigheid en bereidheid van mensen om geïnformeerde keuzes te maken over hoe zij hun betrokkenheid bij de samenleving vorm willen geven. Dat kan op kleine of grote schaal, direct of indirect, maar altijd in het besef dat individuele keuzes samen invloed hebben op de richting van maatschappelijke ontwikkelingen.

Koppeling met de kwalificatie-eis

In dit voorbeeld heeft desinformatie over 'stromen' asielzoekers en vrees voor mogelijk en toekomstig gevaar invloed gehad op de spanning tussen individuele en collectieve belangen en op het antwoord op de vraag hoe betaalbare woningen rechtvaardig kunnen worden verdeeld. De Nederlandse overheid heeft op grond van zowel nationale wetgeving als internationale verdragen, de juridische en morele plicht om zowel de belangen als de rechten van alle in Nederland verblijvende minderjarige kinderen, dus ook statushouders, te beschermen. De gebeurtenissen in Coevorden laten zien hoe afbrokkelende gevoelens van solidariteit de spanning tussen belangen negatief kunnen beïnvloeden en hoe daardoor de rechten van asielzoekende minderjarigen met een verblijfsstatus op een woning kunnen worden beperkt.

Concreet sluit dit aan bij:

- *dat verschillende ontwikkelingen (zoals historische, sociale, culturele, politieke, bestuurlijke, juridische, economische, demografische, technologische en ecologische) impact hebben op hoe individuele en collectieve belangen tegen elkaar worden afgewogen in de samenleving en de beroepspraktijk, zowel in juridische als morele zin;*
- *dat maatschappelijke ontwikkelingen geen natuurlijk gegeven zijn, maar zelf ook beïnvloed worden door mensen, organisaties, verenigingen of andere groepen die via verschillende wegen - democratische procedures, maatschappelijke discussie, en morele argumentatie - invloed uitoefenen op belangenafwegingen;*
- *dat burgers, belangengroepen, overheden, bedrijven meer of minder invloed kunnen uitoefenen op de afweging van belangen van individuen en groepen, rond waarden als bestaanszekerheid, vrijheid, gelijkheid, solidariteit en rechtszekerheid, waarbij zowel juridische, economische, politieke, sociale en morele overwegingen een rol spelen;*
- *dat internationale samenwerking en conflicten een rol spelen bij het vormgeven van het evenwicht tussen individuele en collectieve belangen op wereldschaal.*

Thema B: Individu & groep

Doelzin 4: Ervaringen

De student verkent ervaringen van zichzelf of van anderen met spanningen tussen individuele en collectieve belangen. De student voert activiteiten uit die te maken hebben met deze spanningen. De student legt daarbij de relatie met gebeurtenissen in de samenleving en de beroepspraktijk.

Uitwerking

Het gaat hierbij om:

- deelnemen aan en onderzoeken van situaties uit de samenleving en het beroepsleven waarin spanningen tussen individuele en collectieve belangen een rol spelen, waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen juridische, politieke, economische en morele dimensies van deze spanningen;
- (samen)werken in situaties waarin spanningen tussen individuele en collectieve belangen voorkomen, zowel op lokaal, nationaal als internationaal niveau;
- reflecteren op de eigen houding, waarden en overtuigingen met betrekking tot individuele en collectieve belangen en het verkennen van de invloed hiervan op besluitvormingsprocessen;
- verwerven van nieuwe inzichten over en perspectieven op de spanningen tussen individuele en collectieve belangen en de verschillende perspectieven hierop (juridisch, economisch, politiek, moreel) op macro- of mesoniveau;
- vergelijken van de eigen ervaringen met spanningen tussen individuele en collectieve belangen die op macro- of mesoniveau kunnen spelen in samenleving en beroep;

- ontwikkelen van vaardigheden in overtuigen, onderhandelen, beïnvloeden, besluiten en samenwerken om effectief te kunnen navigeren in situaties waar individuele en collectieve belangen een rol spelen.

Toelichting

Te denken valt hierbij aan:

- deelnemen aan gesprek, dialoog of debat waarin belangen schuren, zoals het individuele belang om een hoger salaris of promotie te krijgen en het collectieve belang van bedrijfscontinuïteit;
- opdoen van praktijkervaring binnen een samenwerkingsverband, bijvoorbeeld als lokale boer of als (kleine) ondernemer, om eigen belangen te verdedigen in de context van (inter)nationale handel;
- interviewen van een zorgverlener die moet omgaan met de spanning tussen individuele en collectieve belangen, denk aan het niet willen uitvoeren van een bepaalde handeling, maar ook vinden dat de cliënt recht heeft op zorg;
- bouwen van een ICT-applicatie of adviseren van een organisatie rond het dilemma efficiënte dienstverlening versus het individuele recht op privacy;

- (samen)werken in teamsituaties, zoals in sportverenigingen of bij groepsopdrachten, waarin individuele belangen kunnen worden geïntegreerd in het streven naar gemeenschappelijke doelen;
- onderzoeken van eigen waarden en overtuigingen in een eerder verkende spanning tussen individuele en collectieve belangen;
- kunnen duiden van de (eigen) ervaring door deze in verband te brengen met breder spelende vraagstukken rondom privacy, duurzaamheid of beroepsethische kwesties.

B: Individu & groep

4: Ervaringen

Voorbeelduitwerking 1:

Digitalisering en keuzes over online content spelen vaak ook een rol in de stage- of werkcontext. Denk aan een casus/situatie waarin een spanning zit tussen verschillende belangen en een afweging door de student (stagiair) gemaakt moet worden. Welk(e) belang(en) wordt/worden zwaarder gewogen en waarom? Denk bijvoorbeeld aan een situatie in de kinderopvang. Tijdens het buitenspelen maakt een collega-begeleider foto's van de kinderen voor een interne nieuwsbrief. Later merkt de student dat de collega één van die foto's ook op haar persoonlijke Instagram-account heeft gezet, met herkenbare gezichten van de kinderen. Hier speelt de relatie met de collega een rol. Vanuit die relatie is het niet prettig en misschien niet verstandig om iets te zeggen over de post op Instagram en/of het gebruik van foto's van kinderen in de interne nieuwsbrief. De student kan ook de rol van stagiair meewegen. Hier spelen vooral individuele belangen een rol. Tegelijkertijd spelen ook collectieve belangen mee. Hier wordt inbreuk gemaakt op het belang van ouders en kinderen om zelf te beslissen over hun (online) portret en privacy. Is dat belang voor dit doel gerechtvaardigd? Zo nee, waarom niet? Zo ja, waarom wel? En wat zeggen bestaande regels (AVG, beroepscode)?

Een mogelijke LOB-Burgerschapsopdracht kan zijn de student deze situatie te laten bespreken met de praktijkbegeleider en navraag te laten doen over de omgang met sociale media en foto's.

Een voorbeeld van doxing kan ook een casus zijn om te bespreken. Stel dat je aan het werk bent bij een klein computerbedrijf dat ook reparaties doet voor particulieren. Een vriend appt in je pauze: 'Kun je checken waar die gast woont die mij laatst online belachelijk maakte?' Je weet dat er klantgegevens in het systeem staan en je komt in de verleiding de gegevens te delen. Welke belangen spelen hier een rol? En welk collectief belang staat hier op het spel? Van welke groep(en) mensen? Wat is doxing en welke regels verbieden dit?

Studenten beantwoorden in kleine groepjes deze vragen en in een onderwijsleergesprek wordt gereflecteerd op onderliggende overtuigingen en waarden die een rol spelen in de afweging tussen deze belangen.

Koppeling met de kwalificatie-eis

Aan de hand van dit voorbeeld verkennen studenten dat zij zelf actie kunnen ondernemen of ervaringen kunnen opdoen met spanningen tussen individuele en collectieve belangen. Maatschappelijke thema's en spanningen zijn vaak ook in de beroepscontext te herkennen. Studenten onderzoeken met elkaar enkele situaties uit het beroepsleven en bespreken (indien mogelijk) een relevante (echte of imaginaire) casus op de stage of werkplek. Studenten leren hierdoor dat mensen meerdere perspectieven in kunnen brengen en het vergelijken van de eigen afweging met die van anderen. Dit kan helpen bij het (toekomstig) navigeren in dergelijke situaties waarin individuele en collectieve belangen een rol spelen. Deze ervaring helpt waarschijnlijk ook bij het samenwerken in situaties waarin dergelijke spanningen voorkomen.

Concreet sluit dit aan bij:

- *deelnemen aan en onderzoeken van situaties uit de samenleving en het beroepsleven waarin spanningen tussen individuele en collectieve belangen een rol spelen, waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen juridische, politieke, economische en morele dimensies van deze spanningen;*
- *(samen)werken in situaties waarin spanningen tussen individuele en collectieve belangen voorkomen, zowel op lokaal, nationaal als internationaal niveau;*
- *verwerven van nieuwe inzichten over en perspectieven op de spanningen tussen individuele en collectieve belangen en de verschillende perspectieven hierop (juridisch, economisch, politiek, moreel) op macro- of mesoniveau;*
- *ontwikkelen van vaardigheden in overtuigen, onderhandelen, beïnvloeden, besluiten en samenwerken om effectief te kunnen navigeren in situaties waar individuele en collectieve belangen een rol spelen.*

B: Individu & groep

4: Ervaringen

Voorbeelduitwerking 2:

De student verkent ervaringen van zichzelf of van anderen met spanningen tussen individuele en collectieve belangen. De student voert activiteiten uit die te maken hebben met deze spanningen. De student legt daarbij de relatie met gebeurtenissen in de samenleving en de beroepspraktijk.

Burgerlijk verzet en geweld tegen asielzoekerscentra en opvang voor statushouders staan niet op zich maar kunnen gezien worden als een symptoom van een breder maatschappelijk sentiment rondom asiel en immigratie. Het feit dat de gewelddadige demonstraties tegen (de komst van) AZC's en (de toewijzing van) woningen aan statushouders en de rechtstatelijke rechten en belangen van een minderheidsgroep onder druk hebben gezet doet niets af aan het recht van deze bezorgde burgers. Om zich uit te spreken en om voor hun eigen belangen op te komen, is dat hun democratisch recht. Ook de gelijkwaardigheid van hun belangen ten opzichte van die van anderen en het gewicht dat aan de belangen van deze groep moet worden toegekend past binnen de grondwettelijke garanties van een democratische rechtsstaat. Wat ook vastgesteld kan worden is dat (dreiging) met geweld is aangewend om het eigen belang te laten prevaleren, daar waar er in ons land democratische tools voorhanden zijn om de eigen individuele en collectieve belangen te behartigen. Deze groeiende maatschappelijke tendens van eigenrichting biedt meerdere mogelijkheden en invalshoeken om studenten te laten nadenken over de keuzes die zij kunnen maken om hun belangen te behartigen in een vrije democratische

samenleving. Maar dan zonder te vervallen in gedrag dat de democratische (grond)rechten van anderen beperkt of beschadigd. Om de studenten goed mee te kunnen nemen in deze keuzevrijheid, hoe spanningen tussen individuele en collectieve belangen te (h)erkennen en om begrippen als solidariteit en sociale cohesie te begrijpen, is het van belang om ze eerst bewust te maken van de complexiteit en het politieke en maatschappelijke spanningsveld rondom het Asiel dossier. Deze bewustwording van studenten omvat de keuzevrijheid die eenieder heeft met wie hij/zij zich solidair wil voelen. En in hoeverre hij/zij belang hecht aan sociale cohesie met en inclusiviteit van anderen.

Het voorbeeld nader uitgewerkt

De docent kan de student meenemen in een laagdrempelige analyse van hoe politiek en maatschappij elkaar beïnvloeden en spanningen tussen belangen kunnen oplopen. Het Asiel dossier raakt aan andere politieke dossiers die een prominente rol spelen in de manier waarop Nederland het afgelopen decennium is bestuurd. Het Asieldebat wordt mede onder invloed van partijpolitieke standpunten en ideologieën veelvuldig gelinkt aan vraagstukken over maatschappelijke en nationale veiligheid, de wooncrisis en de schaarste van arbeidsplekken, wachttijden in de zorg en sociale voorzieningen. Deze koppeling leidt ertoe dat er vanuit het asiel dossier een cluster aan maatschappelijke vraagstukken is gecreëerd waarbij spanningen tussen individuele en collectieve belangen op het gebied van primaire levensbehoeftes (wonen-werken-zorg-veiligheid) worden uitvergroot. Door deze clustering (als gevolg van bewuste politieke keuzes) kunnen verschillen tussen individuele en collectieve belangen verder worden uitvergroot tot (sociaal)normatieve vraagstukken met een sterk gepolitiseerd en vaak emotioneel beladen karakter⁴⁵. Deze uitvergroting van spanningen en de verschillen die wij waarnemen in onze

directe leefomgeving tot aan discussies in de Tweede Kamer toe, maken dat burgers en dus ook onze studenten enerzijds een verminderd gevoel van solidariteit met belangen van andere individuen en groepen kunnen ervaren. En anderzijds kunnen zij het idee krijgen dat de grip van zowel henzelf als van de overheid op deze maatschappelijke vraagstukken afneemt. Dit leidt tot onrust en bezorgdheid onder een deel van de bevolking en heeft steeds vaker tot gevolg dat het wantrouwen van deze burgers naar de overheid toeneemt⁴⁶. Maar ook dat solidariteit met de belangen van anderen zoals 'nieuwkomers' afneemt. Terugkerende thema's die het wantrouwen en de verminderde bereidheid tot solidariteit met asielzoekers en andere 'nieuwkomers' voeden zijn zowel percepties als feitelijke constatering over de onzichtbaarheid van de overheid en incompetentie van bestuurders, ongelijke behandeling (voortrekken van anderen/achtergesteld worden) en het niet gehoord worden⁴⁷ (zie ook thema D. Macht en besluitvorming onder doelzin 1). De groeiende maatschappelijke onrust en het toegenomen wantrouwen tegenover de overheid kunnen in voorkomende gevallen tot gevolg hebben dat daardoor spanningen tussen groepen minder beheersbaar worden (zie ook thema C. Maatschappijvisies en maatschappelijke vraagstukken). Daarnaast kunnen naast wantrouwen tegenover de overheid (verticale polarisatie), de eerste voortekenen voor polarisatie zich ook tussen jongeren onderling aandienen (horizontale polarisatie)⁴⁸. Deze processen van verwijdering en vervreemding van elkaar en de overheid kunnen leiden tot verder versterking van wij/zij denken waardoor maatschappelijke solidariteit en sociale cohesie -ook binnen het klaslokaal- onder druk kunnen komen te staan⁴⁹. Hierdoor worden er zowel potentiële en reële spanningen gecreëerd die het normatief gedrag van burgers (onze studenten) naar elkaar toe beïnvloeden. En die uiteindelijk zowel de bereidheid tot stemmen als het stemgedrag op zichzelf kunnen beïnvloeden⁵⁰. Hierbij moet in acht worden genomen dat vergeleken met andere vormen van onderwijs, binnen het mbo een lagere stemintentie

wordt gemeten, zowel nationaal als internationaal⁵¹. Ook het omgekeerde is natuurlijk mogelijk. Daar waar studenten geen behoefte hebben aan solidariteit en het vergroten van de sociale cohesie, kan meer kennis over de materie en het aanscherpen van de kritische denkvaardigheden leiden tot een verandering van inzicht. Hierdoor ontstaat door dit nieuwe inzicht waardering voor de (bijvoorbeeld economische) input van nieuwkomers, waardoor voorheen afwezige gevoelens van solidariteit en inclusiviteit kunnen worden aangewakkerd.

Het voorbeeld stapsgewijs nader uitgewerkt⁵²

De student verkent ervaringen van zichzelf of van anderen met spanningen tussen individuele en collectieve belangen.

Studenten kunnen onder begeleiding van de docent bij zichzelf te rade gaan in hoeverre dit proces van afbrokkeling van vertrouwen in de overheid en verminderde solidariteit naar nieuwe medeburgers betrekking heeft op hun eigen ervaringen en opvattingen. En of- en in hoeverre dit proces doorwerkt naar de beroepspraktijk. Bijvoorbeeld door een selectief aanname/afwijsbeleid of door sociale buitensluiting. Of juist door een inclusief aannamebeleid te hanteren en mee te helpen bij de realisatie van een zachte landing voor nieuwkomers bij toetreding tot de opleiding/organisatie. Ook bij relatief homogene groepen studenten zal de wijze waarop onze studenten spanningen ervaren uiteenlopend van aard en intensiteit zijn⁵³. En zo ook de manier waarop zij zich in de maatschappij verhouden tot dit onderwerp. Vervolgens is het zaak om samen met de student te onderzoeken welke van deze gevoelens terecht (dus op feiten gebaseerd) zijn. Van daaruit kunnen studenten verkennen welke belangen op basis van deze feitencheck terecht zijn⁵⁴. En vanuit deze verkenning kan uiteindelijk een herijking van de eigen standpunten

en (voorgenomen) handelingen plaatsvinden. En dus mogelijkwijs een shift in de mate van solidariteit die studenten voelen met de belangen van anderen. Begrippen zoals solidariteit en empathie kunnen in het licht van het tegengaan van polarisatie verder worden onderzocht en toegepast. Zowel binnen de eigen sociale omgeving als binnen de beroepspraktijk (zie hierna onder Doelzin 5) en al dan niet met schurende gesprekken als gevolg⁵⁵.

De student voert activiteiten uit die te maken hebben met deze spanningen.

Qua activiteiten kunnen studenten de opdracht krijgen hun persoonlijke ervaringen en afwegingen in de praktijk te toetsen. Bijvoorbeeld in de vorm van een korte maatschappelijke (snuffel)stage of als participierend veldonderzoeker om podcasts en vlogs te maken en/of interviews af te nemen aan direct betrokkenen. Waar de ene student zich misschien laat leiden door persoonlijke- en/of maatschappelijke gevoelens van onveiligheid als het gaat om asielzoekers(centra) en deelneemt aan anti-asiel demonstraties en online actiegroepen, is de andere student vrijwilliger in een opvangcentrum voor ongedocumenteerde asielzoekers en weigert hij/zij statuslozen als groep bij voorbaat te criminaliseren. En waar de ene groep studenten zich wellicht zorgen maken over hun eigen kansen op de woningmarkt ten opzichte van die van statushouders en daartegen proberen, doen de andere studenten deze maatschappelijk spanning wellicht af als politieke propaganda om mensen van buitenlandse afkomst te marginaliseren. Van belang is dat de studenten beseffen dat ze altijd de vrijheid hebben om hun eigen keuzes te maken. En dat hun eigen ervaringen en opvattingen net zoals de gevoelens en zorgen van ieder ander legitiem zijn. En dat daarmee ook ieders individueel- of collectief belang in beginsel gelijkwaardig is aan elkaar⁵⁶ (zie ook thema A. Vrijheid en Gelijkwaardigheid). En dat juist vanwege deze

keuzevrijheid en legitimiteit het van cruciaal belang is dat zij kennis leren opdoen en kritisch leren nadenken over feiten ten opzichte van fictie (zoals bijvoorbeeld de 'nareis op nareis' fabel) en ongefundeerde veronderstellingen waar zij bijvoorbeeld online en offline mee worden geconfronteerd.

De student legt daarbij de relatie met gebeurtenissen in de samenleving en de beroepspraktijk.

Dit voorbeeld leent zich bij uitstek voor sector overstijgend Burgerschapsonderwijs. De student denkt eerst na over de eigen opleiding en het beroepsperspectief⁵⁷. En van daaruit naar hoe de gebeurtenissen hem/haar zowel persoonlijk als binnen de context van de eigen beroepspraktijk en de beroepspraktijk van anderen raken. Enkele (deels overlappende) voorbeelden waarbij de student vanuit de eigen beroepspraktijk en met behulp van concrete leerdoelen inzicht krijgt in de samenhang van de eigen opleiding en praktijk met andere sectoren en beroepen zijn:

- Voor studenten van de **Juridische** opleiding kunnen factoren zoals (schending van) internationale verdragen, wetten en (grond)rechten naast rechterlijke toetsing en bestuurlijke bezwaarprocedures in kaart worden gebracht. Met name als het gaat om de vraag of- en in hoeverre rondom het Asieldossier de scheiding der machten als pijler van de democratische rechtsstaat, nog standhoudt. En of- en in hoeverre bij deze afweging tussen individuele en collectieve belangen, de hoogte van de kosten van opvang van nieuwkomers een doorslaggevende rol mag spelen (Leerdoel bijvoorbeeld: wereldburgerschap⁵⁸, rol van mensenrechten en verplichtingen vanuit overheid);
- Studenten van de opleiding **Bedrijfsadministratie** inzicht geven in wat erbij komt kijken om te berekenen wat de kosten van sociale woningbouw en een veiligere

infrastructuur zijn ten opzichte van de baten. Zoals bijvoorbeeld het vergroten van de leefbaarheid in de wijk en het ondersteunen van de lokale werkgelegenheid en economie (Leerdoel bijvoorbeeld: afweging van kosten en veiligheid);

- Studenten van de opleiding tot **Beveiliger** kunnen helpen om veiligheidsrisico's in kaart te brengen en (kosten) efficiënte veiligheidsplannen. Bijvoorbeeld door lokale bewoners (buurtvaders/moeders) uit de buurt op te leiden, als vrijwilliger in te zetten, dan wel bestaande veiligheidsplannen te herijken en indien nodig aan te passen (Leerdoel bijvoorbeeld: verhouding veiligheid en wijkinzet);
- Studenten uit de sector **Bouw en Techniek** kunnen bijvoorbeeld worden uitgenodigd om mee te denken over kosten qua veiligheidsinfrastructuur en het type woningen dat het meest duurzaam en kosten efficiënt is. Maar bijvoorbeeld ook of en in hoeverre de bouw van prefab zorgwoningen voor tijdelijke dan wel duurzame oplossingen qua woning schaarste zorgen (Leerdoel bijvoorbeeld: verhouding buurtveiligheid, bouwkosten en duurzaamheid);
- Studenten van **Zorgopleidingen** en **Pedagogisch** werk kunnen gestimuleerd worden om na te denken over eventuele aanvullende vereisten voor seniorenzorg- en kindvriendelijke faciliteiten om recht te doen aan de veranderde demografische samenstelling van de wijk (Leerdoel bijvoorbeeld: afstemming voorzieningen op veranderde demografie).
- Studenten **Social Work** kunnen worden gestimuleerd om een plan te ontwerpen om nieuwkomers in te laten stromen in een buurtvrijwilligerstraject in de zorg of naschoolse opvang. Om de integratie en acceptatie te ondersteunen. En om eventuele gevoelens van

ongemak en onveiligheid tussen oud buurtbewoners en nieuwkomers te doen afnemen. (Leerdoel bijvoorbeeld: optimaliseren buurtparticipatie en welzijn).

In het bovenstaande voorbeeld is gekozen voor een didactische methode waarbij kritische denkvaardigheden van studenten worden gestimuleerd⁵⁹. Een proces waarbij als gevolg van toegenomen kennis en bekwaamheid om die kennis te analyseren en daarop te reflecteren, twijfel over de eigen opvattingen kan fungeren als een brug tussen het proces van aanscherpen van de eigen kennis, kritische denkvaardigheden en het proces van innerlijke persoonlijke (menings)vorming. Het doel van deze persoonlijke vorming is het stimuleren van groei in de zin van vergroten en versterken van de zelfverantwoordelijkheid. Persoonlijke groei, vrij van invloed van opgedrongen denkbeelden van buitenaf (bildung⁶⁰). Ook kunnen studenten een duidelijk verband tussen leerdoelen en leeractiviteiten ervaren over maatschappelijke thema's die niet alleen raken aan het Asieldossier maar ook aan belangrijke facetten op hun dagelijkse leven⁶¹ zoals Woningnood, Veiligheidskwesties, Werkgelegenheid en Zorgschaarste. Thema's die zoals eerder benoemd deel uitmaken van een cluster van politieke en maatschappelijke vraagstukken met een soms emotioneel beladen karakter. Voor iedere opleiding kan deze thematische keuze anders uitvallen. En of deze sector overstijgende benadering in de vorm van excursies, op projectbasis of middels thema opgaves wordt ingevuld is ook geheel vrij van inhoudelijke restricties. De toegevoegde waarde van een sector overstijgende aanpak is dat studenten leren om zowel individueel- vanuit de eigen opleiding en beroepspraktijk als vanuit een collectieve gedachte samen met andere beroepsbeoefenaars een maatschappelijk probleem op te analyseren en er oplossingen voor te bedenken. Zo ervaren ze middels praktijkervaring wat de impact is die zij zelf kunnen uitoefenen bij realiseren van een leefomgeving waar zij zich comfortabel bij voelen. En ook wat hun eigen bijdrage

kan zijn bij wat zij volgens hun eigen normen en waarden en binnen de grenzen van de democratische rechtsstaat beschouwen als een rechtvaardige (mini)samenleving⁵².

Koppeling met de kwalificatie-eis

Het voorbeeld stimuleert studenten na te denken over ervaringen en situaties waarin ze spanningen ervaren tussen persoonlijke belangen en waarden zoals het woongenot en de waarde van de eigen woning en gezamenlijke belangen en waarden zoals leefbaarheid van de buurt, veiligheid en de toegang tot sociale voorzieningen. Studenten ondernemen activiteiten (zowel binnenshuis als buitenshuis) zoals buurtinterviews, enquêtes of rollenspellen die te maken hebben met de spanningen tussen verschillende belangen. Er wordt waar mogelijk een rechtstreekse relatie gelegd met gebeurtenissen in de eigen buurt, de samenleving en de beroepspraktijk.

Concreet sluit dit aan bij:

- *deelnemen aan en onderzoeken van situaties uit de samenleving en het beroepsleven waarin spanningen tussen individuele en collectieve belangen een rol spelen, waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen juridische, politieke, economische en morele dimensies van deze spanningen;*
- *(samen)werken in situaties waarin spanningen tussen individuele en collectieve belangen voorkomen, zowel op lokaal, nationaal als internationaal niveau;*
- *reflecteren op de eigen houding, waarden en overtuigingen met betrekking tot individuele en collectieve belangen en het verkennen van de invloed hiervan op besluitvormingsprocessen;*
- *verwerven van nieuwe inzichten over en perspectieven op de spanningen tussen individuele en collectieve belangen en de verschillende perspectieven hierop (juridisch, economisch, politiek, moreel) op macro- of mesoniveau;*
- *ontwikkelen van vaardigheden in overtuigen, onderhandelen, beïnvloeden, besluiten en samenwerken om effectief te kunnen navigeren in situaties waar individuele en collectieve belangen een rol spelen.*

Thema B: Individu & groep

Doelzin 5: Standpunt & handelingsmogelijkheden

De student verkent eigen standpunten bij vraagstukken waarbij individuele en collectieve belangen op gespannen voet met elkaar staan. De student ontwikkelt handelingsmogelijkheden bij deze vraagstukken. De student beschrijft hoe eigen standpunten en handelingsmogelijkheden zich verhouden tot democratische waarden en dilemma's.

Uitwerking

Het gaat hierbij om:

- verkennen van de perspectieven van anderen om beter te begrijpen hoe mensen en groepen de spanningen tussen individuele en collectieve belangen ervaren vanuit verschillende invalshoeken (juridisch, economisch, politiek, moreel);
- beargumenteren van eigen standpunten bij het afwegen van individuele en collectieve belangen;
- onderzoeken van behoeften achter belangen(afwegingen) en de mate waarin deze leiden tot overeenkomstige of tegengestelde standpunten, en hoe deze zich verhouden tot morele overwegingen;
- verkennen van de mogelijkheden om als individu, organisatie, andersoortige groep, of als samenleving bij te dragen aan solidariteitsvraagstukken;
- beargumenteren welke keuzes de student daarin zelf maakt;
- onderzoeken of en waarom standpunten en handelingsmogelijkheden vallen binnen democratische en rechtsstatelijke principes;
- reflecteren op de eigen achtergrond, waarden en overtuigingen en hoe deze invloed hebben op de eigen behoeften en belangenafwegingen.

Toelichting

Te denken valt hierbij aan:

- oefenen met verschillende strategieën om (belangen)conflicten te hanteren, zoals socratische gespreksvoering, representatie, onderhandelen of mediatie;
- beoordelen van situaties uit de actualiteit waarin individuele en collectieve belangen conflicteren, zoals de discussie rondom privacy versus nationale veiligheid of de balans tussen economische groei en milieubescherming;
- het perspectief van anderen innemen door het gebruik van verschillende strategieën zoals cultuureducatie (film, theater), rollenspellen om inzicht te krijgen in belangen van anderen en onderliggende behoeften;
- inzien dat collectieve belangen, zoals betaalbaar openbaar vervoer voor studenten of maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO) ten behoeve van mensenrechten, gepaard gaan met solidariteitsvraagstukken;
- afwegen in hoeverre collectieve belangen belangrijker kunnen zijn dan individuele belangen (denk aan de moed te hebben om klokkenluider te zijn, beslissingen te nemen in oorlogssituaties) en vice versa (bijvoorbeeld in de vraag in hoeverre zwartwerken te billijken is, of de afweging tussen in het weekend naar de eerste hulp gaan of wachten tot het spreekuur van de eigen huisarts op maandag);

- samen met anderen nadenken over hoe je bij vraagstukken, waar mogelijk conflicterende (individuele en collectieve) belangen een rol spelen, verschillende kennisbronnen over een onderwerp kunt betrekken;
- kunnen aangeven in hoeverre een gemaakte belangenafweging recht doet aan democratische waarden, bijvoorbeeld individuele vrijheid, solidariteit, gelijkwaardigheid of verdraagzaamheid.

B: Individu & groep

5: Standpunt & handelingsmogelijkheden

Voorbeelduitwerking 1:

Bij een fenomeen als sharenting of doxing spelen verschillende belangen een rol. Soms zit je in een situatie waarin je je afvraagt met wie je solidair wil of kunt zijn. In de situatie waarin je in je werkpauze wordt geappt door een vriend die vraagt om de gegevens van een klant (zie voorbeeld bij doelzin 4) dan ervaar je waarschijnlijk een spanning. Je wilt je vriendschap niet onder druk zetten, maar je weet ook dat er grotere belangen een rol spelen. Je kunt niet instaan voor de mogelijke gevolgen die het doorspelen van gegevens kan hebben. De betreffende klant, jouw bedrijf en ten slotte ook jijzelf krijgen hier waarschijnlijk last van. Er staan grotere collectieve belangen op het spel. Het is belangrijk dat je bij het vormen van een standpunt niet alleen de belangen verkent en afweegt, maar dat je ook nadenkt over je eigen positie. Hoe wil je handelen? En in hoeverre is dit handelen in overeenstemming met basiswaarden van de democratische rechtsstaat? Wat reken je tot je eigen (morele) verantwoordelijkheid en de keuzes die je maakt?

Terug naar het voorbeeld van sharenting. Op dit moment is er volop politieke en maatschappelijke discussie over de vraag hoe we in Nederland willen omgaan met online content waarin (groot)ouders hun (klein)kinderen laten figureren met een commercieel doel. Waar de één stellig van mening is dat dit onacceptabel is, en daar ook consequenties aan verbindt, bijvoorbeeld door bewust niet

te kijken naar zulke video's of zich niet te abonneren op dit soort kanalen, kiest een ander ervoor om wél te kijken. Het is immers (nog) niet verboden, en zolang dat zo is, mag je als individu vrij klikken op de content die je aanspreekt. De bredere vraag die hierbij speelt, is in hoeverre mensen bereid zijn hun eigen gedrag aan te passen uit solidariteit met de belangen van anderen, of dat nu andere mensen, dieren of de natuur betreft. Die afweging is grotendeels persoonlijk en wordt beïnvloed door verschillende factoren. Zo spelen de waarden die je van huis uit hebt meegekregen een rol, evenals de inschatting van de kosten en baten: hoeveel moeite kost het om je gedrag aan te passen, en wat levert het je op? Ook de mate waarin je op de hoogte bent van de mogelijke gevolgen, in dit geval de impact van sharenting op het kind, weegt mee. Daarnaast speelt het geloof in de eigen invloed, ook wel self-efficacy genoemd, een belangrijke rol: denk je dat jouw keuzes daadwerkelijk verschil kunnen maken? Tot slot kan ook de behoefte om onderdeel te zijn van een bredere gemeenschap, die bepaalde normen en waarden deelt, bepalend zijn voor hoe je je opstelt in dit soort kwesties.

Voorbeeld nader toegelicht

Om studenten te laten reflecteren op hun eigen online gedrag en te laten oefenen met het verkennen van handelingsalternatieven, kun je de werkvorm Denken-Delen-Uitwisselen gebruiken. Laten we een (fictieve) situatie kiezen passend bij de leefwereld of beroepscontext van jouw doelgroep. Bijvoorbeeld: een Instagram Story van een stagiair in de kinderopvang die trots een foto post met kinderen op de achtergrond.

- **Denken:**
Laat studenten voor zichzelf opschrijven: 1) Zou je dit posten en waarom wel/niet? 2) Welke risico's zie je?
- **Delen:**
Studenten overleggen in tweetallen: 1) Welke belangen spelen hier (bijvoorbeeld: persoonlijk, kinderen, ouders, werkgever, samenleving)? 2) Welke alternatieven zijn er (bijvoorbeeld: foto maken zonder kinderen, toestemming vragen, privé delen)?
- **Uitwisselen:**
Bespreek de handelingsmogelijkheden en koppel terug naar democratische waarden, zoals vrijheid van meningsuiting en recht op privacy.

Koppeling met de kwalificatie-eis

Deze voorbeelduitwerking laat zien hoe een student geconfronteerd kan worden met een dilemma waarin persoonlijke belangen (bijvoorbeeld: behouden van relaties, nastreven van ambities) en collectieve belangen (bijvoorbeeld: belangen van de werkgever, van kinderen of van een gemeenschap) kunnen schuren of botsen. In dit soort situaties wordt de student gevraagd te reflecteren op de eigen (morele) verantwoordelijkheden richting de gemeenschap of richting specifieke anderen. Studenten verkennen standpunten in vergelijkbare situaties en leren die onderbouwen. Het gaat dan om het beargumenteren van de belangenafweging en wat het zwaarst weegt voor de keuze.

Door studenten een casus te geven of zelf met een voorbeeld te laten komen waarbij individuele en collectieve belangen op gespannen voet met elkaar staan, denken ze na over het eigen standpunt en kunnen verschillende opties voor handelen worden onderzocht. Hierdoor ontwikkelen

studenten verschillende handelingsmogelijkheden. Daarnaast reflecteren ze op hoe deze keuzes samenhangen met democratische waarden zoals solidariteit, vrijheid (bijvoorbeeld de vrijheid van meningsuiting of zelfbeschikking), verdraagzaamheid of gelijkheid.

Concreet sluit dit aan bij:

- *beargumenteren van eigen standpunten bij het afwegen van individuele en collectieve belangen;*
- *verkennen van de mogelijkheden om als individu, organisatie, andersoortige groep, of als samenleving bij te dragen aan solidariteitsvraagstukken;*
- *beargumenteren welke keuzes de student daarin zelf maakt;*
- *onderzoeken of en waarom standpunten en handelingsmogelijkheden vallen binnen democratische en rechtsstatelijke principes;*
- *reflecteren op de eigen achtergrond, waarden en overtuigingen en hoe deze invloed hebben op de eigen behoeften en belangenafwegingen.*

B: Individu & groep

5: Standpunt & handelingsmogelijkheden

Voorbeelduitwerking 2:

De student verkent eigen standpunten bij vraagstukken waarbij individuele en collectieve belangen op gespannen voet met elkaar staan. De student ontwikkelt handelingsmogelijkheden bij deze vraagstukken. De student beschrijft hoe eigen standpunten en handelingsmogelijkheden zich verhouden tot democratische waarden en dilemma's.

Hiervoor hebben wij kunnen constateren dat groepen in de samenleving het democratisch proces kunnen verstoren en soms met succes kunnen ontwortelen. Dit wil geenszins zeggen dat de belangen van deze groepen op zich niet legitiem zijn. De student kan nu verder worden uitgedaagd om na te denken over de vraag hoe de demonstranten als belanghebbenden binnen de grenzen van de democratische rechtsstaat hun stem c.q. collectieve belang kunnen doen gelden (zie ook thema D: Macht en besluitvorming)⁶³. En of/ in hoeverre hij/zij solidariteit kan opbrengen bij het afwegen van individuele en collectieve belangen. Zonder (dreiging met) geweld tegenover andersdenkenden en op zodanige manier dat de rechten en belangen van minderheidsgroepen (zoals in het geval van al dan niet minderjarige asielzoekers en statushouders) niet worden geschaad. Zodat uiteindelijk, anders dan zoals nu geschiedde, actuele en acute behoeftes aan veiligheid van een minderheid niet opzij worden gezet voor zorgen over toekomstige veiligheid van een meerderheid.

Het voorbeeld stapsgewijs nader uitgewerkt⁶⁴

De student verkent eigen standpunten bij vraagstukken waarbij individuele en collectieve belangen op gespannen voet met elkaar staan.

De studenten zijn bij deze zoektocht gebaat bij ondersteuning en inzicht in hoe onze democratische rechtsstaat is ingericht, en welke (grond)wettelijke mogelijkheden burgers hebben om op legitieme en vreedzame wijze erkenning te krijgen voor de belangen en rechten van alle betrokkenen. Binnen de kaders van de democratische rechtsstaat zijn er diverse manieren waarop burgers actief kunnen deelnemen aan het democratisch proces en aan medezeggenschap.

Voorbeelden hiervan zijn het gebruik van het in de Grondwet vastgelegde petitieright, deelname aan inspraakmogelijkheden via bijvoorbeeld huurdersbelangenverenigingen, verenigingen van huiseigenaren, buurttraden en adviescolleges op het gebied van buurtveiligheid. Ook juridisch zijn er waarborgen voor inspraak: deze zijn vastgelegd in wet- en regelgeving, onder andere in de vorm van inspraak- en bezwaarprocedures. Indien nodig kan hierop een beroepsprocedure volgen bij de sector bestuursrecht van de arrondissementsrechtbank.

Kennis van deze democratische instrumenten en bewustwording van het recht om zelf vorm te geven aan de manier waarop je gehoord wilt worden, stellen studenten in staat om binnen hun (beroeps)praktijk hun eigen belangen op een constructieve manier te agenderen. Uiteraard geldt hierbij dat deze agendering dient te gebeuren binnen de grenzen en uitgangspunten van de rechtsstaat. Dit inzicht is op meerdere vlakken waardevol. Ten eerste vergroot het de kans dat studenten gaan inzien dat het behartigen van het eigen belang niet noodzakelijk ten koste hoeft te gaan van

het belang van een ander. Daarnaast blijft het fundamentele uitgangspunt overeind staan dat alle individuen de vrijheid hebben om hun, eigen belangen, individueel of collectief, op legitieme wijze te vertegenwoordigen of te laten vertegenwoordigen. Bijvoorbeeld doordat de eigen burgerschapscompetenties zijn toegenomen en/of door actief stemgedrag⁶⁵ (zie ook thema A).

De student ontwikkelt handelingsmogelijkheden bij deze vraagstukken waarbij individuele en collectieve belangen op gespannen voet met elkaar staan.

Los van het vergroten van vrijheid en het respecteren van de gelijkwaardigheid van alle betrokkenen, biedt dit inzicht ook concrete handvatten voor het gebruik van democratische instrumenten. Het gaat daarbij om het besef dat studenten het recht hebben om te stemmen, zich uit te spreken en op te komen voor hun eigen belangen, zonder dat dit automatisch ten koste hoeft te gaan van anderen of dat uitsluiting van bepaalde groepen het doel is. Tegelijkertijd ontstaat er ruimte voor meer maatschappelijke solidariteit met minderheidsgroepen, zónder de eigen (individuele of collectieve) belangen te verloochenen. Dit wordt bijvoorbeeld zichtbaar wanneer studenten het valse dilemma doorzien tussen óf kans maken op een woning, óf het toelaten van asielzoekers in de wijk. Door dit dilemma te ontleden, leren zij dat de spanning tussen woningvraag en -aanbod op zichzelf staat, en niet noodzakelijkerwijs veroorzaakt wordt door de komst van specifieke groepen zoals asielzoekers (zie ook thema C). Uiteindelijk leren studenten dat hun handelingsmogelijkheden en de keuzes die zij daarin maken bijdragen aan het versterken van hun autonomie over de eigen leefwereld. Zij ontdekken dat door gebruik te maken van democratische tools — zoals inspraak, participatie en het aankaarten van belangen — op een rechtvaardige manier recht kan worden gedaan aan de belangen van álle buurtbewoners,

inclusief het actuele belang van asielzoekers. Dit gebeurt binnen de grenzen van de democratische rechtsstaat, en op een manier die voorkomt dat deze belangen op ondemocratische wijze worden beperkt of genegeerd (zie ook thema D). Op deze manier worden centrale doelen van het burgerschapsonderwijs ondersteund: het bevorderen van kritische denkvaardigheden, participatie, autonomie én solidariteit, met elkaar én met de ander — zonder dat het ene ideaal ten koste hoeft te gaan van het andere⁶⁶.

De student beschrijft hoe eigen standpunten en handelingsmogelijkheden zich verhouden tot democratische waarden en dilemma's.

Deze verkenning doen de studenten aan de hand van drie verschillende perspectieven die in elke willekeurige volgorde kunnen worden ingenomen.

Eigen standpunt eerst

De studenten gaan eerst op basis van de eigen standpunten na of er sprake is van een tegenstelling van belangen, welke democratische waarden zoals vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit de student daarin (h) erkent en welke morele en/of valse dilemma's zich daarbij voordoen. De student maakt deze inzichtelijk welke belangen hij/zij zwaarder vindt wegen dan anderen en beargumenteerd zijn/haar/hun keuze.

Verschillende standpunten eerst

De studenten staan vervolgens voor de taak om steeds wisselende standpunten in te nemen en de belangen van alle betrokkenen tegen elkaar af te wegen. Het gaat hierbij om drie perspectieven: het standpunt waarbij het behartigen van de belangen van de (oude) buurtbewoners centraal staat (a), het standpunt dat de belangen van de nieuwkomers, zoals asielzoekers, vooropstelt (b), en ten slotte het standpunt dat probeert de belangen

van beide groepen met elkaar te verbinden (c). De studenten verkennen of het tegenover elkaar plaatsen van de standpunten van buurtbewoners enerzijds en asielzoekers anderzijds (optie a ten opzichte van optie b) voldoende is om recht te doen aan de belangen van beide groepen (optie c). Ze onderzoeken ook of er aanvullende handelingen of interventies nodig zijn, zoals het organiseren van inspraakavonden, het indienen van petitie's, het instellen van buurtwachten of het beschikbaar stellen van extra sociale huurwoningen, om tot een aanvaardbaar evenwicht te komen in de belangenafweging. Daarnaast reflecteren de studenten op de dilemma's die ontstaan wanneer er, bijvoorbeeld door schaarste, harde keuzes gemaakt moeten worden. Zij geven aan welke spanningen zij ervaren en hoe deze zich verhouden tot democratische waarden zoals vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit, en tot democratische waarborgen zoals het recht op inspraak, het petitierecht⁶⁷ en het respecteren van grondrechten tussen burgers onderling (horizontale werking).

Solidariteit eerst

De studenten verkennen in hoeverre het begrip solidariteit voor hen een rol kan spelen bij het afwegen van de belangen van verschillende groepen, en bij het maken van de keuzes die daarbij komen kijken. Denk bijvoorbeeld aan kwesties zoals het instellen van quota voor het aantal asielzoekers in een buurt, het afdwingen van bestuurlijke garanties op het gebied van veiligheid en wijktoezicht, of het maken van afspraken over de realisatie van extra sociale voorzieningen in de wijk. Daarnaast onderzoeken de studenten hoe begrippen als (horizontale) polarisatie en de horizontale werking van grondrechten met elkaar samenhangen. Ze reflecteren op de relatie tussen deze begrippen en democratische kernwaarden zoals gelijkwaardigheid en solidariteit tussen burgers onderling. Zo krijgen ze zicht op de manier waarop abstracte principes in de praktijk kunnen

botsen, overlappen of juist elkaar versterken. Afsluitend laten de studenten zien of horen welke rol zij, als individu of als lid van een groep of collectief, kunnen spelen in het zoeken naar een evenwicht tussen solidariteit met anderen en respect voor elkaars rechten. Daarbij onderzoeken ze of dit evenwicht overeenkomt met hun eigen normen en democratische waarden, of dat er sprake is van een (moreel) dilemma. Het kan ook blijken dat hun eigen normen en waarden, of hun solidariteit met de 'eigen' groep, wringt met het tonen van solidariteit met anderen. In uiterste gevallen kan dit zelfs leiden tot het niet respecteren van de grondrechten van anderen.

Juist in zulke situaties ligt er een belangrijke taak voor docenten Burgerschap: het begeleiden van schurende gesprekken op een constructieve manier, met als doel polarisatie te verkleinen, begrip te vergroten en studenten te ondersteunen in het ontwikkelen van een democratische houding die ruimte biedt aan verschil én verbondenheid.

Koppeling met de kwalificatie-eis

Dit voorbeeld laat zien hoe studenten in hun persoonlijke omgeving of de beroepspraktijk te maken kunnen krijgen met echte en valse dilemma's waarin individuele belangen, collectieve belangen en solidariteit op gespannen voet met elkaar (kunnen) staan of lijken te staan. De studenten leren om hun eigen persoonlijke waarden en voorkeuren te herkennen en van daaruit te beargumenteren welke belangen zij zwaarder vinden wegen dan de andere. De studenten (h)erkennen ook van zichzelf en of en in hoeverre zij zich solidair willen voelen met de belangen van anderen.

Door studenten zelf te laten kiezen of zij hun eigen waarden- of solidariteit voorop stellen, leren zij om vanuit de eigen belevingswereld een maatschappelijk fenomeen te

bekijken en vervolgens hun eigen maatschappijvisie daarop te projecteren. Door studenten aan te sporen om ook andere standpunten in te nemen worden zij gestimuleerd om na te denken over de keuzen voor hun eigen standpunten en waarom deze keuzen de voorkeur hebben. Het aanleren van deze vaardigheid kan studenten helpen om nieuwe inzichten en handelingsmogelijkheden te ontwikkelen zoals bijvoorbeeld zich (nog meer of minder) inzetten voor de buurt, (wel of niet) helpen bij opvang nieuwkomers of een combinatie van beide in het eigen of het algemeen belang. Tot slot leren de studenten vanuit hun individuele keuzevrijheid reflecteren op hun maatschappijvisies en hoe dit zich verhoudt tot de maatschappelijke ontwikkelingen die samenhangen met het asiëldossier. Daarnaast onderzoeken zij hoe processen van macht en besluitvorming hun persoonlijke keuzes en individuele en collectieve belangen beïnvloeden.

Concreet sluit dit aan bij:

- *verkennen van de perspectieven van anderen om beter te begrijpen hoe mensen en groepen de spanningen tussen individuele en collectieve belangen ervaren vanuit verschillende invalshoeken (juridisch, economisch, politiek, moreel);*
- *beargumenteren van eigen standpunten bij het afwegen van individuele en collectieve belangen;*
- *verkennen van de mogelijkheden om als individu, organisatie, andersoortige groep, of als samenleving bij te dragen aan solidariteitsvraagstukken;*
- *beargumenteren welke keuzes de student daarin zelf maakt;*
- *reflecteren op de eigen achtergrond, waarden en overtuigingen en hoe deze invloed hebben op de eigen behoeften en belangenafwegingen.*

2.3 Thema C: Maatschappij- visies en maatschappelijke vraagstukken

Dit thema gaat over de manieren waarop mensen naar de wereld kijken en dat deze visies mogen verschillen: pluriformiteit is essentieel. Welke vraagstukken aandacht krijgen, wat er wordt besloten of hoe 'de koek wordt verdeeld' is niet een neutraal gegeven, maar vaak een resultaat van bepaalde maatschappijvisies.

Doelzin 1:	Kennis	79
Doelzin 2:	Kennis	82
Doelzin 3:	Veranderbaarheid	85
Doelzin 4:	Ervaringen	88
Doelzin 5:	Standpunt & handelings- mogelijkheden	91

LEES MEER

Mensen kijken verschillend naar de samenleving en maken daardoor ook verschillende keuzes als het gaat om spanningen die in de andere thema's aan bod komen, zoals het omgaan met verschillen, het afwegen van verschillende soorten en niveau van belangen en het nemen van besluiten. Maatschappelijke problemen lossen zich niet vanzelf op. Burgers, groepen, organisaties en overheden proberen samen oplossingen te vinden en de samenleving vorm te geven, bijvoorbeeld via acties, wetten of beleid.

Studenten verkennen maatschappijvisies, mogelijke acties en beleidsmogelijkheden, zodat ze toegerust zijn om op hun eigen manier al dan niet invloed uit te oefenen op het inrichten van de samenleving.

Pluriformiteit verwijst naar het naast elkaar bestaan van verschillende overtuigingen, culturen, levenswijzen, ideeën en sociale groepen binnen een samenleving, inclusief de juridische erkenning daarvan. Je perspectief, hoe je naar de wereld kijkt en welk standpunt je inneemt, wordt mede gevormd door achtergrond en ervaringen. Mensen bekijken onderwerpen vaak vanuit verschillende invalshoeken, wat leidt tot uiteenlopende conclusies en visies.

Een maatschappelijk vraagstuk ontstaat wanneer een relatief grote groep mensen een bepaalde situatie als ongewenst ervaart. De meningen over hoe deze situatie moet worden opgelost, lopen vaak uiteen. Door deze verschillen te verkennen, leren studenten begrijpen hoe maatschappelijke vraagstukken ontstaan en waarom oplossingen een weerspiegeling zijn van verschillende waarden en belangen.

Een belangrijke vraag hierbij is: hoe ziet een goede samenleving eruit? Welke structuren zijn nodig om samenleven goed te laten verlopen? Denk aan economische, politieke, juridische, sociale, morele en culturele systemen die samen de maatschappelijke orde vormen.

De manier waarop mensen hierover denken, noemen we maatschappijvisies. Afhankelijk van hun visie maken mensen andere keuzes bij spanningen rond vrijheid en gelijkheid (thema A), belangenafwegingen (thema B) en besluitvorming (thema D).

Studenten leren verschillende maatschappijvisies kennen om hun eigen waarden, belangen en standpunten beter te begrijpen en te verhelderen.

Waarden zijn fundamentele overtuigingen over wat goed, wenselijk of nastrevenswaardig is. Je hebt verschillende soorten waarden, zoals persoonlijke waarden (wat individuen belangrijk vinden), gemeenschapswaarden (wat groepen belangrijk vinden) en democratische waarden (principes die democratische samenlevingen ondersteunen).

Ze worden beïnvloed door bijvoorbeeld opvoeding, onderwijs, religie, media en cultuur. Normen zijn de bijbehorende gedragsregels die deze waarden beschermen. Bijvoorbeeld: bij de waarde respect hoort dat je iemand laat uitspreken voordat je zelf begint te praten. Wetten zijn afdwingbare en formele normen. Bijvoorbeeld in het rechtssysteem: bij de waarde gelijkwaardigheid hoort het gelijkheidsbeginsel: de norm dat in de wet is vastgelegd dat we mensen niet ongelijk behandelen op basis van irrelevante kenmerken. Omdat mensen verschillende waarden hebben of ze anders wegen, ontstaan er spanningen bij maatschappelijke vraagstukken. Wat vinden we belangrijk? Welke waarde weegt het zwaarst? Zulke keuzes liggen aan de basis van politieke ideologieën en maatschappijvisies.

Waarden beïnvloeden hoe mensen naar de samenleving kijken en welke oplossingen zij goed of rechtvaardig vinden. Door verschillende maatschappijvisies te verkennen, leren studenten begrijpen hoe overtuigingen verschillen én reflecteren zij kritisch op hun eigen waarden. Zo ontdekken ze hoe visies op mens en samenleving invloed hebben op

beleid, debat en dagelijks leven – en hoe zij daar zelf actief toe kunnen bijdragen.

Het oplossen van maatschappelijke vraagstukken gaat niet vanzelf. Burgers, groepen, organisaties en overheden beogen bij te dragen aan het vormgeven van de samenleving en een aanpak van maatschappelijke vraagstukken door actie, regelgeving en beleid. Het oplossen van maatschappelijke vraagstukken vraagt om samenwerking tussen burgers, maatschappelijke organisaties, bedrijven en overheden. Elke groep speelt een unieke rol: van het signaleren van problemen tot het bedenken en uitvoeren van oplossingen. Studenten ontdekken dat zij, zowel als burger als in hun toekomstige beroep, actief kunnen bijdragen aan de samenleving door samen te werken met anderen. Een concreet voorbeeld is hoe een gemeente samenwerkt met woningcorporaties en jongerenorganisaties om het tekort aan betaalbare woningen aan te pakken. Een mogelijke oplossing vanuit een maatschappijvisie is het ontwikkelen van flexibele en duurzame woonconcepten, zoals tiny houses.

Door te leren over zulke samenwerkingen, begrijpen studenten hoe zij zelf een actieve rol kunnen spelen in het aanpakken van maatschappelijke uitdagingen en het bouwen aan een betere toekomst. Studenten verkennen maatschappijvisies, mogelijke acties en beleidsmogelijkheden, zodat ze toegerust zijn om op hun eigen manier al dan niet invloed uit te oefenen op het inrichten van de samenleving.

Door maatschappelijke vraagstukken te onderzoeken, worden studenten zich bewust van problemen die zij als ongewenst ervaren. Ze ontdekken dat ze invloed kunnen uitoefenen door bijvoorbeeld overleg, advies, petities, demonstraties, sociaal verantwoord ondernemen of deelname aan maatschappelijke initiatieven.

Het verkennen van maatschappijvisies, het onderzoeken van maatschappelijke vraagstukken en het innemen van een positie ten opzichte van anderen helpt studenten om hun eigen waarden en standpunten te ontwikkelen. Dit geeft richting aan de keuzes die zij maken in hun dagelijks leven, thuis, op school, op straat en op het werk.

Thema C: Maatschappijvisies & maatschappelijke vraagstukken

Doelzin 1: Kennis

De student onderbouwt hoe vanuit verschillende maatschappijvisies gekeken kan worden naar maatschappelijke vraagstukken en bijbehorende ideeën voor oplossingen.

Uitwerking

Het gaat hierbij om:

- wat dominante maatschappijvisies zijn en wat de kern van deze visies is;
- dat waarden en normen vanuit deze visies en onderliggende mensbeelden uiteen kunnen lopen, waardoor debat en conflict kan ontstaan over oplossingsrichtingen;
- hoe deze visies herkenbaar zijn in de dagelijkse praktijk (wetgeving, beroep, beleid, politieke opvattingen, leefstijl van bepaalde groepen);
- welke thema's door deze visies onderbelicht blijven en welke thema's door deze visies meer en minder nadruk krijgen.

Toelichting

Te denken valt hierbij aan:

- concrete en voor de student herkenbare illustraties van maatschappelijke vraagstukken die gaan over bijvoorbeeld arbeid (bijvoorbeeld inkomensverdeling, toegang tot sociale voorzieningen, goede arbeidsomstandigheden), milieu (bijvoorbeeld afval en recycling, milieuvervuiling, klimaat), maatschappelijke diversiteit (bijvoorbeeld emancipatie van achterblijvende groepen, sociale uitsluiting en discriminatie) of gezondheid (bijvoorbeeld gezond leven, medisch-ethische kwesties);
- hoe maatschappijvisies (bijvoorbeeld politieke ideologieën als socialisme, liberalisme, confessionalisme; levensbeschouwelijke opvattingen als humanisme, christendom, islam, boeddhisme, et cetera.) tegen deze voorbeeldgevallen aankijken, en waarom en welke oplossingen vanuit deze visies naar voren komen (bijvoorbeeld meer individuele of collectieve verantwoordelijkheid van mensen, meer of minder overheidsingrijpen);
- of en hoe deze visies voorkomen in de dagelijkse praktijk van beleid (bijvoorbeeld of de overheid uitkeringsgerechtigden middelen geeft), wetgeving (bijvoorbeeld of de wet voldoende of kwalitatieve klimaatmaatregelen bevat), politieke opvattingen (bijvoorbeeld hoe confessionele partijen denken over homo-emancipatie) en leefstijl (bijvoorbeeld wie bepaalt over gezondheids- en medisch-ethische kwesties).

c: Maatschappijvisies & maatschappelijke vraagstukken

1: Kennis

Voorbeelduitwerking:

Robotisering en automatisering veranderen in een rap tempo de arbeidsmarkt. In sectoren zoals logistiek, productie, zorg en administratie worden steeds meer taken overgenomen door robots, algoritmes en AI. Een maatschappelijk vraagstuk, want het bevordert niet alleen economische efficiëntie en technologische vooruitgang, maar het heeft ook gevolgen voor werkgelegenheid, sociale (on)gelijkheid en de verdeling van welvaart in de samenleving.

Het voorbeeld nader uitgewerkt

Om studenten bewust te maken van dit maatschappelijke vraagstuk en hen te helpen inzicht te krijgen in de verschillende maatschappijvisies met bijbehorende oplossingen, kunnen verschillende interventies worden ingezet. Laat studenten eerst kennis maken met het thema door bijvoorbeeld een introductievideo of actuele artikelen, die gaan over robotisering en automatisering in de beroepssector van de betreffende opleiding. Studenten kunnen bij elkaar ophalen hoe dit vraagstuk op dit moment al impact in hun BPV-bedrijf.

Het is van belang dat de verschillende maatschappijvisies op dit vraagstuk worden uitgelicht. Welke rol heeft de overheid in robotisering en vanuit welke kanten kan dit vraagstuk benaderd worden? Een ecologische benadering vanuit de blik op duurzaamheid/energieverbruik; een liberale visie waarbij de markt stuurt op vrijheid en winstmaximalisatie en waarbij individuen verantwoordelijk zijn voor hun eigen aanpassingsvermogen; een sociaaldemocratische visie waarbij de overheid moet zorgen voor begeleiding en bescherming van werknemers; een conservatieve visie waarin de sociale structuren en traditionele werkmodellen behouden moeten blijven.

Studenten kunnen hierover instructie krijgen, maar kunnen ook zelf onderzoeken hoe de verschillende visies dit maatschappelijk probleem kleuren. Bijvoorbeeld met groepsopdrachten of presentaties. Hierbij kan het helpen om een onderzoeksvraag mee te geven zoals bijvoorbeeld: 'Wat zijn de maatschappelijke gevolgen van robotisering/ AI en hoe zou de overheid hiermee om moeten gaan volgens verschillende maatschappijvisies?'

Stimuleer ook de vraag wat automatisering betekent voor hun toekomstige werkzekerheid, ontwikkelmogelijkheden en inkomen. Worden er banen geschrapt, of ontstaan er juist nieuwe rollen waarvoor meer scholing nodig is? Wat betekent dit voor hun economische bestaanszekerheid en de druk om zich continu aan te passen aan technologische veranderingen?

Een verdiepende vraag zou kunnen zijn dat studenten zelf een beleidsvoorstel kunnen formuleren voor een (fictief) bedrijf/overheid over hoe om te gaan met de impact van deze technologische vooruitgang.

Koppeling met de kwalificatie-eis

Deze opbouw zorgt ervoor dat studenten stapsgewijs inzicht krijgen in hoe verschillende maatschappijvisies invloed hebben op de inzet van robotisering en de gevolgen voor de arbeidsmarkt. Door te werken met actuele voorbeelden, ervaringsuitwisseling en theoretische kaders, ontwikkelen ze een diepgaand begrip van de waarden en overtuigingen die aan beleidskeuzes ten grondslag liggen. De verdiepingsslag biedt studenten die hier behoefte aan hebben extra uitdaging en verdieping.

Concreet sluit dit aan bij:

- *dat waarden en normen vanuit deze visies en onderliggende mensbeelden uiteen kunnen lopen, waardoor debat en conflict kan ontstaan over oplossingsrichtingen; hoe deze visies herkenbaar zijn in de dagelijkse praktijk (wetgeving, beroep, beleid, politieke opvattingen, leefstijl van bepaalde groepen);*
- *concrete en voor de student herkenbare illustraties van maatschappelijke vraagstukken die gaan over bijvoorbeeld arbeid (bijvoorbeeld inkomensverdeling, toegang tot sociale voorzieningen, goede arbeidsomstandigheden), milieu (bijvoorbeeld afval en recycling, milieuvervuiling, klimaat), maatschappelijke diversiteit (bijvoorbeeld emancipatie van achterblijvende groepen, sociale uitsluiting en discriminatie) of gezondheid (bijvoorbeeld gezond leven, medisch-ethische kwesties).*

Thema C: Maatschappijvisies & maatschappelijke vraagstukken

Doelzin 2: Kennis

De student onderbouwt hoe activiteiten, beleid en regelgeving bedoeld zijn om te helpen bij (deel)oplossingen van maatschappelijke vraagstukken.

Uitwerking

Het gaat hierbij om:

- hoe maatschappelijke vraagstukken herkend worden in de dagelijkse (beroeps)praktijk;
- door wie, waar en hoe maatschappelijke vraagstukken worden geagendeerd;
- hoe beleid, regelgeving en acties gekozen worden om geagendeerde vraagstukken proberen op te lossen;
- hoe de inhoud van regelgeving, beleid en acties beoogt bij te dragen aan een (deel)oplossing voor een maatschappelijk vraagstuk;
- hoe beoogd beleid, beoogde regelgeving en acties, maar ook de neveneffecten ervan, in de praktijk herkenbaar zijn.

Toelichting

Te denken valt hierbij aan:

- concrete en voor de student herkenbare illustraties van actie, wetgeving en beleid gericht op oplossingen van maatschappelijke vraagstukken, die gaan over bijvoorbeeld arbeid (inkomensverdeling, toegang tot sociale voorzieningen, goede arbeidsomstandigheden), milieu (afval en recycling, milieuvervuiling, klimaat), maatschappelijke diversiteit (emancipatie van achterblijvende groepen, sociale uitsluiting en discriminatie) of gezondheid (gezond leven, medisch[1] ethische kwesties);
- acties gericht op beïnvloeding van maatschappelijke initiatieven of (voorgenomen) beleid en regelgeving, zoals overleg, advies, demonstratie, petitie, internetacties, maatschappelijk verantwoord ondernemen en challenges (zoals de world solar challenge);
- hoe in hoofdlijnen de inhoud van (internationale) wetgeving of (internationaal) beleid in deze voorbeeldgevallen werkt ten behoeve van beoogde oplossingen zoals bijvoorbeeld het tegengaan van discriminatie, eerlijke verdeling van inkomens, bestaanszekerheid, gezonde bevolking of het tegengaan van milieuproblemen;
- mogelijke (neven)effecten zoals het bereiken van genoemde oplossingen, maar ook regeldruk, ongelijke behandeling van groepen in de samenleving (denk aan de toeslagenaffaire), meer of minder controle (en

daarmee meer of minder vrijheid).

c: Maatschappijvisies & maatschappelijke vraagstukken

2: Kennis

Voorbeelduitwerking:

De overheid en bedrijven staan voor de uitdaging om robotisering en automatisering zo te reguleren dat zowel de economische voordelen als de sociale en ecologische gevolgen in balans blijven. In Nederland worden verschillende beleidsmaatregelen overwogen om werknemers te beschermen tegen de negatieve gevolgen van robotisering, zoals omscholingsprogramma's, investeringen in sectoren met toekomstbestendige banen en regelgeving die bedrijven stimuleert om verantwoorde keuzes te maken bij automatisering. Dit roept echter vragen op: Wie draagt de verantwoordelijkheid voor een eerlijke arbeidsmarkt in een tijdperk van robotisering? Hoe kan beleid bijdragen aan zowel economische vooruitgang, sociale rechtvaardigheid, maar ook welzijn, gezondheid en milieu? Hoe hebben robotisering en automatisering invloed op medisch-ethische vraagstukken en op besluitvormingsprocessen?

Het voorbeeld nader uitgewerkt

Robotisering verandert de manier van werken in veel beroepen. Beleidskeuzes hebben invloed op het werkveld van studenten. Om inzicht te geven in hoe beleid en regelgeving worden ingezet om maatschappelijke vraagstukken aan te pakken, kan worden gestart met

een opdracht waarbij studenten zelf op zoek gaan naar actuele beleidsmaatregelen rondom robotisering. Daarbij is het van belang dat zij verschillende bronnen aangereikt krijgen. Denk hierbij aan krantenartikelen, eenvoudige samenvattingen van beleidsmaatregelen zoals nieuwsartikelen over overheidssubsidies voor omscholing of interviews/filmpjes met werknemers die zich hebben aangepast aan technologische veranderingen.

In kleine groepjes wordt besproken hoe deze beleidsmaatregelen bedoeld zijn en welke knelpunten of voordelen zij zien vanuit verschillende perspectieven. Ook kunnen studenten in groepjes onderzoeken hoe de overheid, vakbonden, bedrijven en burgers tegen robotisering aankijken en welke beleidsmaatregelen zij ondersteunen of bekritisieren. Dit helpt studenten te begrijpen hoe maatschappelijke vraagstukken worden geagendeerd en door wie beleid wordt beïnvloed. Om vervolgens hun bevindingen te presenteren aan de klas.

Koppeling met de kwalificatie-eisen

Door deze casus en bijbehorende opdrachten krijgen studenten inzicht in hoe beleid en regelgeving bijdragen aan het oplossen van maatschappelijke vraagstukken. Ze leren herkennen welke maatregelen worden genomen om robotisering te reguleren en hoe verschillende belanghebbenden hier invloed op hebben. Door actief na te denken over beleidsvoorstellen en zich in te leven in verschillende perspectieven, ontwikkelen zij een kritisch en analytisch denkvermogen.

Concreet sluit dit aan bij:

- *hoe maatschappelijke vraagstukken herkend worden in de dagelijkse (beroeps)praktijk;*
- *hoe de inhoud van regelgeving, beleid en acties beoogt bij te dragen aan een (deel)oplossing voor een maatschappelijk vraagstuk;*
- *hoe beoogd beleid, beoogde regelgeving en acties, maar ook de neveneffecten ervan, in de praktijk herkenbaar zijn.*

Thema C: Maatschappijvisies & maatschappelijke vraagstukken

Doelzin 3: Veranderbaarheid

De student onderbouwt hoe maatschappelijke ontwikkelingen een rol spelen in hoe maatschappijvisies en maatschappelijke ordeningen vorm krijgen. De student onderbouwt ook hoe personen en groepen invloed op deze maatschappelijke ontwikkelingen hebben of hebben gehad.

Uitwerking

Het gaat hierbij om:

- dat studenten verschillende typen ontwikkelingen (zoals historische, sociale, culturele, politieke, bestuurlijke, juridische, economische, demografische, technologische en ecologische) kunnen verbinden aan de ontwikkeling van maatschappijvisies en maatschappelijke ordeningen;
- dat maatschappelijke ontwikkelingen geen natuurlijk gegeven zijn, maar zelf ook beïnvloed worden door mensen, organisaties of andersoortige groepen;
- dat studenten diverse (in)formele maatschappelijke ordeningen herkennen;
- hoe maatschappelijke ontwikkelingen gevolgen hebben voor maatschappelijke ordeningen in contexten zoals gezin, school, werk, (digitale) media, religie, overheid of internationale instituties.

Toelichting

Te denken valt hierbij aan:

- ontwikkelingen zoals (historische) gevolgen van de industrialisatie op het klimaatprobleem; (juridisch) vrouwenrechten; (technologisch) effecten van medische technologie op omgaan met levensende; (demografisch) effecten van leeftijdsopbouw op sociale zekerheid; (sociaal) veranderende kijk op rolverdeling tussen man en vrouw; (economisch) eigen inzet, inzet van vakbond, inzet sociale bewegingen voor arbeidsomstandigheden;
- gevolgen van ontwikkelingen voor de inrichting van instituties zoals bijvoorbeeld: (sociaal) de wijze waarop het standaardgezin vorm krijgt; (technologisch) gevolgen van digitalisering op werkinhoud; (politiek-bestuurlijk) effecten van regelgeving voor sociale media;
- manieren waarop de samenleving geordend kan worden, zoals via informele normen, afspraken, sancties, formele normen en handhaving, evenals de beperkingen van de mogelijkheid om de samenleving te ordenen (bijvoorbeeld in geval van onbedoelde gevolgen);
- de relatie tussen veranderende verhouding tussen markt-overheid en de impact daarvan op maatschappijvisies, en vice versa;

- de impact van veranderingen in het medialandschap: culturele uitingen, omgangsvormen, waarden en daarmee maatschappijvisies;
- manieren waarop individuen als de student en groepen in de samenleving zelf aan deze ontwikkelingen (kunnen) bijdragen, bijvoorbeeld door middel van (politiek-bestuurlijk) medezeggenschap uitvoeren, stemmen; (sociaal) eigen visie op (on)gelijkheid tussen mensen formuleren, een bepaalde leefstijl aannemen; (technologisch) maatregelen nemen voor (eigen) sociale mediagebruik.

c: Maatschappijvisies & maatschappelijke vraagstukken

3: Veranderbaarheid

Voorbeelduitwerking:

Een betaalbare woning, zowel koop als huur, is voor veel starters lastig te verkrijgen. Lange wachtlijsten voor sociale huurwoningen, onbetaalbare vrije sector huurwoningen en stijgende koopprijzen maken wonen tot een complex maatschappelijk vraagstuk.

Het voorbeeld nader uitgewerkt

Docenten kunnen studenten het vraagstuk laten verkennen door in subgroepen moodboards te maken met afbeeldingen uit tijdschriften en kranten. Hiermee kunnen ze hun ideale woonplek illustreren. Dit helpt niet alleen om persoonlijke voorkeuren te verbeelden, maar ook om maatschappelijke thema's en waarden die zij belangrijk vinden te verkennen.

De reflectieve dialoog in de klas kan starten met de volgende vragen: Wat is belangrijk aan een woning en aan de omgeving? Welke voorzieningen zijn essentieel? Is de afstand tot voorzieningen belangrijk? Wat betekent het om te wonen in een ideale omgeving?

Om deze stap te verdiepen, kun je studenten vragen om terug te kijken naar wat 50-100 jaar geleden belangrijk was. Dit biedt inzicht in maatschappelijke ordeningen en veranderingen in waarden over tijd. Wat is er veranderd in

de rol van natuur in wonen? Hoe werden de voorzieningen toen geregeld? Wat zouden we daarvan kunnen meenemen naar de toekomst? Was wonen altijd al een complex maatschappelijk vraagstuk?

Welke inzichten hebben studenten nu ontdekt? Ze kunnen hun reflecties verder verdiepen door een product te maken met bijvoorbeeld lego, klei of een tekening, waarbij ze de maatschappelijke waarden die voor hen belangrijk zijn verbeelden.

Koppeling met de kwalificatie-eis

Maatschappelijke visies en ordeningen worden voortdurend gevormd door ontwikkelingen op sociaal, economisch, historisch, politiek, technologisch en ecologisch vlak. Maar deze ontwikkelingen zijn geen vanzelfsprekendheid; ze worden beïnvloed door keuzes van mensen, organisaties en beleidsmakers. Hoe bepalen deze factoren onze kijk op wonen en de inrichting van onze leefomgeving?

Door studenten zelf verbanden te laten leggen tussen maatschappelijke ontwikkelingen en de manier waarop de samenleving is ingericht, ontdekken ze hoe deze processen elkaar beïnvloeden. In hoeverre spelen historische en economische ontwikkelingen een rol in hoe wij wonen? Hoe hebben politieke en technologische keuzes stadsplanning en woonvoorzieningen gevormd? En hoe kunnen burgers hier zelf invloed op uitoefenen?

Door hun ideale woonplek te visualiseren, reflecteren studenten op de impact van menselijke keuzes en maatschappelijke waarden. Zo leren ze niet alleen hoe visies en ordeningen ontstaan, maar ook welke rol zij zelf

kunnen spelen in deze ontwikkelingen. Ze ontdekken hoe factoren zoals regelgeving, stadsplanning en de rol van woningcorporaties bijdragen aan deze processen. Daarnaast onderzoeken ze de impact van demografische veranderingen, zoals vergrijzing, en economische belangen op de woningmarkt.

Concreet sluit dit aan bij:

- *dat studenten verschillende typen ontwikkelingen (zoals historische, sociale, culturele, politieke, bestuurlijke, juridische, economische, demografische, technologische en ecologische) kunnen verbinden aan de ontwikkeling van maatschappijvisies en maatschappelijke ordeningen;*
- *dat maatschappelijke ontwikkelingen geen natuurlijk gegeven zijn, maar zelf ook beïnvloed worden door mensen, organisaties of andersoortige groepen;*
- *de relatie tussen veranderende verhouding tussen markt-overheid en de impact daarvan op maatschappijvisies, en vice versa.*

Thema C: Maatschappijvisies & maatschappelijke vraagstukken

Doelzin 4: Ervaringen

De student verkent ervaringen van zichzelf of van anderen met verschillende maatschappijvisies en maatschappelijke ordeningen. De student legt daarbij de relatie met gebeurtenissen in de samenleving en de beroepspraktijk.

Uitwerking

Het gaat hierbij om:

- deelnemen aan en onderzoeken van situaties uit de samenleving en het beroepsleven waar maatschappijvisies bestaan, van elkaar verschillen en botsen;
- samenwerken met anderen (zoals medestudenten, professionals, belanghebbenden en beleidsmakers) om gezamenlijk oplossingsrichtingen voor maatschappelijke vraagstukken te verkennen, te ontwikkelen en te beargumenteren;
- reflecteren op de eigen waarden, overtuigingen en visie op maatschappelijke vraagstukken en hoe deze overeenkomen met of verschillen van andere maatschappijvisies;
- aangaan van dialogen om nieuwe perspectieven en inzichten te verwerven over verschillende maatschappijvisies en (de werking van) maatschappelijke ordeningen;
- ontwikkelen van vaardigheden in communiceren, overtuigen en samenwerken om effectief te kunnen navigeren in situaties waar maatschappijvisies en maatschappelijke ordeningen een rol spelen.

Toelichting

Te denken valt hierbij aan:

- deelnemen aan een gesprek, dialoog of debat over maatschappelijke vraagstukken waarin verschillende maatschappijvisies en ordeningen aan bod komen, zoals wie draagt wanneer (onder andere financiële) verantwoordelijkheid, welke groepen hebben recht op (financiële) ondersteuning (bijvoorbeeld studenten), en bijvoorbeeld vraagstukken over ethische aspecten (bijvoorbeeld bij technologiegebruik in het onderwijs);
- bijdragen aan een discussie over een na te streven (persoonlijke) levensstijl en vitaliteit, en de relatie tussen deze wensen en bijvoorbeeld opvattingen over de hoogte van belastingen op verschillende producten (zoals alcohol, suiker, groenten en fruit);
- bijdragen aan activiteiten (zoals sport, kunst en cultuur, praktische filosofie, levensbeschouwing) en de relatie tussen de mate van gebruik van voorzieningen en bijvoorbeeld opvattingen over de inrichting van leefomgeving of woonlocatie;
- meelopen met bijvoorbeeld een gemeenteraadslid of een werkgever en bevragen hoe maatschappijvisies of regels invloed kunnen hebben op bijvoorbeeld onderwijskansen, inspraak voor burgers of inspraak tijdens stages, arbeidsomstandigheden en de invloed van de CAO;

- bespreken van de betekenis van digitale en technologische ontwikkelingen, zoals ongelijke toegang tot technologie en digitale vaardigheden voor alle burgers;
- onderzoeken waar (eigen) standpunten, waarden, overtuigingen kunnen conflicteren, zoals in de keuze tussen visies op autonomie en toegankelijkheid van anticonceptie, en het verband met de kijk op seksualiteit in de maatschappij en hoe deze zich door de tijd heen ontwikkelt;
- overwegen van collectieve acties, zoals het organiseren van een project waarbij studenten een maatschappelijk vraagstuk aanpakken vanuit verschillende maatschappijvisies, om te ervaren hoe de verschillende visies de aanpak en oplossingen beïnvloeden; experts interviewen over digitale intimidatie of chantage (na diefstal van persoonsgegevens) en het verband met (AVG-) wetgeving; het kunnen duiden van de (eigen) ervaring met oriënteren op waarden, overtuigingen en visie (door bijvoorbeeld te reflecteren op ervaringen met exposing of afpersing na diefstal van persoonlijke gegevens) en deze in verband te brengen met bijvoorbeeld de implementatie van (AVG-) wetgeving of de rol van verschillende media in (des)informatie.

c: Maatschappijvisies & maatschappelijke vraagstukken

4: Ervaringen

Voorbeelduitwerking:

Als we verdergaan met het vraagstuk van het (t)huis, komt de vraag naar voren: hoe moeten we de schaarste aan woningen aanpakken, en wie draagt hiervoor de verantwoordelijkheid? De meningen over hoe dit vraagstuk moet worden opgelost, lopen uiteen. Waar moeten huizen gebouwd worden? Hoeveel mag dat kosten? En wie is er verantwoordelijk voor: de markt, de overheid of de gemeenschap? Oplossingen voor maatschappelijke vraagstukken weerspiegelen verschillende waarden en belangen van burgers. Over wat belangrijk is en welk belang het zwaarste weegt, wordt verschillend gedacht. Keuzes worden gemaakt op basis van waarden en belangen, die op hun beurt de grondslag vormen voor maatschappijvisies en politieke ideologieën.

Het voorbeeld nader uitgewerkt

Met een verbeelding van de ideale woonplek kunnen studenten onderzoeken welke waarden en keuzes hierin besloten liggen. Om dit proces te ondersteunen, kun je verschillende maatschappijvisies aanreiken en samen onderzoeken hoe deze visies het ontwerp kunnen beïnvloeden.

Vragen die hierbij kunnen helpen zijn: Welke rol speelt de overheid, markt of gemeenschap in jullie ontwerp? Wat betekent jullie ontwerp voor gelijke kansen, duurzaamheid, of vrijheid?

Docenten kunnen studenten ook één maatschappijvisie laten kiezen die zij passend vinden voor hun ontwerp. Laat hen vervolgens nadenken over vragen zoals: Welke waarden of kenmerken van deze visie passen bij ons ontwerp? Denk hierbij aan zaken zoals gelijke kansen, duurzaamheid, vrijheid, of sociale verantwoordelijkheid. Wat zou de rol van de overheid moeten zijn in dit ontwerp? Moet de overheid woningen ondersteunen, reguleren, of juist niet ingrijpen? Wat zijn de gevolgen van het ontwerp voor verschillende mensen in de samenleving, bijvoorbeeld op sociaal vlak? Hoe kan het ontwerp bijdragen aan, of juist problemen veroorzaken voor bepaalde groepen, zoals jongeren, ouderen, of gezinnen?

Koppeling met de kwalificatie-eis

Het helpt studenten verschillende maatschappijvisies op wonen te onderzoeken, zoals neoliberalisme en sociaaldemocratie, en te begrijpen hoe deze visies invloed hebben op woningbeleid. Ze analyseren hoe waarden als gelijkheid, duurzaamheid, vrijheid en rechtvaardigheid hun ontwerp beïnvloeden en hoe deze waarden verschillende oplossingen voor het woningvraagstuk bepalen.

Studenten passen een specifieke maatschappijvisie toe op hun eerder gemaakte ontwerp en beargumenteren hoe hun keuzes aansluiten bij die visie, waarbij ze de rol van overheid, markt en gemeenschap onderzoeken. Ze reflecteren op hun eigen waarden en overtuigingen over wonen, verantwoordelijkheid en rechtvaardigheid, en vergelijken deze met andere visies. Door in dialoog te gaan en hun ontwerp te verdedigen, krijgen studenten inzicht in

de maatschappelijke structuren die het woningvraagstuk beïnvloeden. Dit doen ze door hun ontwerp te presenteren aan medestudenten en gezamenlijk te analyseren welke waarden en belangen in hun keuzes naar voren komen. Door elkaars ontwerpen te vergelijken en kritisch te bevragen, ontdekken ze hoe verschillende maatschappijvisies leiden tot uiteenlopende oplossingen voor het woningprobleem.

Concreet sluit dit aan bij:

- *reflecteren op de eigen waarden, overtuigingen en visie op maatschappelijke vraagstukken en hoe deze overeenkomen met of verschillen van andere maatschappijvisies;*
- *bijdragen aan activiteiten (zoals sport, kunst en cultuur, praktische filosofie, levensbeschouwing) en de relatie tussen de mate van gebruik van voorzieningen en bijvoorbeeld opvattingen over de inrichting van leefomgeving of woonlocatie;*
- *ontwikkelen van vaardigheden in communiceren, overtuigen en samenwerken om effectief te kunnen navigeren in situaties waar maatschappijvisies en maatschappelijke ordeningen een rol spelen.*

Thema C: Maatschappijvisies & maatschappelijke vraagstukken

Doelzin 5: Standpunt & handelingsmogelijkheden

De student verkent eigen standpunten over maatschappelijke vraagstukken en ideeën voor oplossingen. De student ontwikkelt handelingsmogelijkheden bij deze vraagstukken en ideeën voor oplossingen. De student beschrijft hoe eigen standpunten en handelingsmogelijkheden zich verhouden tot democratische waarden en dilemma's.

Uitwerking

Het gaat hierbij om:

- verkennen van de perspectieven van anderen om beter te begrijpen hoe maatschappelijke vraagstukken en oplossingsrichtingen mensen en verschillende groepen in de samenleving kunnen beïnvloeden;
- beargumenteren van eigen standpunten over maatschappelijke vraagstukken en oplossingsrichtingen;
- onderzoeken welke concrete mogelijkheden er zijn om als mens binnen en buiten het beroep bij te dragen aan het vormgeven van de samenleving met aandacht voor (gedeelde) belangen, waarden en doelen;
- beargumenteren welke keuzes de student daarin zelf maakt;
- reflecteren of en waarom ordeningen, oplossingen en handelingsmogelijkheden binnen democratische en rechtsstatelijke principes vallen;
- reflecteren op de eigen achtergrond, waarden en overtuigingen en hoe deze invloed hebben op de ervaren verantwoordelijkheid en handelingsmogelijkheden voor het bijdragen aan maatschappelijke vraagstukken.

Toelichting

Te denken valt hierbij aan:

- oefenen met het ontwikkelen en formuleren van eigen standpunten over vraagstukken zoals: wie heeft recht op studiefinanciering, in hoeverre is inkomensongelijkheid gerechtvaardigd, moeten zelfstandigen zonder personeel worden beschermd door regelgeving, wanneer moeten mensen tegen zichzelf beschermd worden door bijvoorbeeld een rookverbod en wanneer is er sprake van ondraaglijk lijden en is euthanasie gerechtvaardigd?;
- inleven in het perspectief van belanghebbenden bij het zoeken naar een oplossingsrichting voor een maatschappelijk vraagstuk dat zich in meerdere contexten kan voordoen, zoals op school, thuis, op het werk of in sociale groepen (bijvoorbeeld in hoeverre moet elektrisch rijden gestimuleerd worden en hoe gezond moet een schoolkantine zijn);
- innemen van een positie wanneer eigen standpunten conflicteren met de (beleids)praktijk, zoals bij het gebruik van illegale software om studiekosten te verminderen, of rond goedkope maar milieubelastende producten, of bij de wens tot meer vaderschapsverlof dan de regels voorschrijven;
- verkennen van handelingsmogelijkheden van een individu, zoals belasting betalen, scholing, lid worden van de vakbond, medezeggenschap uitoefenen, juridische stappen ondernemen;

- handelingsmogelijkheden van groepen, zoals actievoeren, stemmen, (sociale) media-acties;
- overwegen van collectieve acties, zoals het organiseren van een staking tegen verhoogde studiekosten, het lanceren van een online petitie om aandacht te vragen voor geestelijke gezondheid, deelnemen aan een klimaatmars, je stem uitbrengen bij verkiezingen;
- een actieve rol spelen of participeren bij maatschappelijke ontwikkelingen, vormen van vrijwilligerswerk of het mede vormgeven aan maatschappelijke ordeningen, zoals het lid worden van een actiegroep, een school- of buurtcommissie, of binnen de beroepscontext bijvoorbeeld ethisch hacken;
- het democratisch en rechtsstatelijke gehalte van deze acties, bijdragen en oplossingsrichtingen beoordelen, bijvoorbeeld of stakingen geoorloofd zijn, hoe burgerlijke ongehoorzaamheid te beoordelen is, of een rechter een uitspraak kan/moet doen.

c: Maatschappijvisies & maatschappelijke vraagstukken

5: Standpunt & handelingsmogelijkheden

Voorbeelduitwerking:

Wanneer we verder gaan met het vraagstuk van huisvesting, komt ook de vraag naar voren: wat betekent het om een (t) huis te hebben, en hoe verdelen we deze schaarse middelen rechtvaardig? Een (t)huis is voor studenten belangrijk: het is zowel een maatschappelijk als een verdelingsvraagstuk. Keuzes over 'de verdeling van de koek' maak je samen. Om invloed uit te oefenen, moet je gehoord worden, en daarvoor heb je een betekenisvolle stem nodig.

Het voorbeeld nader uitgewerkt

Het verkennen van meerdere perspectieven helpt studenten bij het ontwikkelen van kritisch denken. Laat studenten hun visie op wonen presenteren op een markt in de klas, aan elkaar en/of aan externe deskundigen. Een vertegenwoordiger van een woningbouwcorporatie, een architect, een projectontwikkelaar, een wethouder of een ambtenaar kunnen worden uitgenodigd. Studenten kunnen vooraf vragen voorbereiden die zij willen stellen op basis van hun ontwerp en gekozen maatschappijvisie.

Na de presentaties gaan de studenten in gesprek met de deskundigen. De docent leidt het gesprek en zorgt ervoor

dat iedereen de kans krijgt om een vraag te stellen. Het doel is om het ontwerp beter te begrijpen en verder te verbeteren met de hulp van de deskundigen.

Om beleidsmakers te overtuigen en maatschappelijke vraagstukken op te lossen, is samenwerking nodig. Studenten kunnen hun stem laten horen door samen een manifest te maken, bijvoorbeeld door middel van storytelling. Laat hen korte verhalen schrijven over een dag in het leven van een jongere of gezin dat te maken heeft met het woningvraagstuk in hun regio. Door elkaar de verhalen voor te lezen, met elkaar te bespreken en vervolgens een visuele uitwerking van hun oplossing te maken, kunnen ze de bouwblokken voor hun manifest creëren.

Wanneer het manifest klaar is, gaan de studenten naar het gemeentehuis. Daar overhandigen ze het manifest aan de wethouder of de beleidsambtenaar wonen. Dit is een belangrijk moment voor de studenten, omdat ze hun ideeën en oplossingen presenteren aan de mensen die invloed hebben op de woningmarkt. Ze krijgen de kans om in gesprek te gaan over hun werk en te laten zien hoe hun ontwerpen kunnen bijdragen aan het oplossen van grote maatschappelijke problemen.

Koppeling met de kwalificatie-eis

Door verhalen te schrijven over jongeren of gezinnen die met het woningvraagstuk te maken hebben, kunnen ze hun eigen waarden en overtuigingen onderzoeken. Dit proces stimuleert hen om na te denken over concrete manieren om bij te dragen aan de oplossing van maatschappelijke vraagstukken. Door hun visie op wonen te presenteren, leren studenten hun standpunten te onderbouwen en overtuigend te beargumenteren, zowel in hun ontwerp als in het manifest. Zo ontwikkelen ze de vaardigheid om een gefundeerde mening over dit onderwerp te formuleren.

Het werken aan dit manifest en het presenteren ervan aan beleidsmakers biedt studenten bovendien de kans om te reflecteren op democratische waarden.

Concreet sluit dit aan bij:

- *verkennen van de perspectieven van anderen om beter te begrijpen hoe maatschappelijke vraagstukken en oplossingsrichtingen mensen en verschillende groepen in de samenleving kunnen beïnvloeden;*
- *beargumenteren van eigen standpunten over maatschappelijke vraagstukken en oplossingsrichtingen;*
- *het democratisch en rechtsstatelijke gehalte van deze acties, bijdragen en oplossingsrichtingen beoordelen, bijvoorbeeld of stakingen geoorloofd zijn, hoe burgerlijke ongehoorzaamheid te beoordelen is, of een rechter een uitspraak kan/moet doen;*
- *reflecteren of en waarom ordeningen, oplossingen en handelingsmogelijkheden binnen democratische en rechtsstatelijke principes vallen.*

2.3 Thema D: Macht & besluitvorming

Dit thema gaat over hoe in een samenleving besluiten worden genomen en verkent verschillende vormen van besluitvorming. Welke vormen van macht en van medezeggenschap komen voor en zijn wenselijk? Welke belangen en welke waarden moeten meegenomen worden bij besluiten over wetten, regels en instituten.

Doelzin 1:	Kennis	97
Doelzin 2:	Kennis	102
Doelzin 3:	Veranderbaarheid	107
Doelzin 4:	Ervaringen	111
Doelzin 5:	Standpunt & handelings- mogelijkheden	114

LEES MEER

De democratische rechtsstaat biedt een houvast om de grenzen van een rechtvaardige besluitvorming te verkennen. Maar daarbij worden ook verschillende dilemma's duidelijk, zoals die tussen gelijkheid-vrijheid-solidariteit. Deze dilemma's rond medezeggenschap en macht spelen op verschillende niveaus.

Studenten leren spanningen rond macht (mede)zeggenschap en besluitvorming kennen, om hier in standpunt over in te nemen en af te wegen wat (on)rechtvaardig is. Ze verkennen verschillende vormen van macht (mede)zeggenschap en besluitvorming en wegen eigen machtsbronnen af om al dan niet invloed uit te oefenen op het inrichten van de samenleving⁶⁸.

De samenleving is geen ecosysteem waar de oorzaken gegeven zijn door de natuurwetten: om goed samen te leven moeten besluiten worden genomen. Als je dat overlaat aan anderen geef je een belangrijk deel van burgerschap op en gedraag je je als een 'idiot' (Aristoteles⁶⁹) omdat je anderen over jou laat besluiten en je niet meedenkt over hoe we willen samenleven.

Burgerschap vraagt het meedenken en meebeslissen over de regels, wetten en gewoonten die ons samenleven vormgeven. Welke vorm van medezeggenschap is daarbij wenselijk? Dit soort vragen zijn context gebonden. Hoe praat je bijvoorbeeld mee over kwesties binnen een gezin (zoals het kiezen van de vakantiebestemming, het avondeten of de besteding van geld), in een vriendengroep (zoals keuzes over uitgaan of een gezamenlijk cadeau geven), in de klas (bijvoorbeeld het kiezen van een vertegenwoordiger, de indeling van werkgroepjes of wie wanneer presenteert), op school en tijdens sportactiviteiten (zoals team- en clubkwesties), maar ook op het niveau van de gemeente, provincie of het land? Hoe wil en kan je daarin meebeslissen? Want dat bepaal je niet alleen.

Macht speelt in elke context een andere rol en kan worden geïllustreerd per context: ouders versus kinderen, leraar versus studenten versus schoolleiding versus landelijke eisen. Andere voorbeelden zijn het bestuur van een vereniging, de leiding van een team, het college van B&W, gedupeerden, Kamerleden en ministers. Voorbeelden van verschillende vormen van macht die zijn afgesproken en vastgelegd.

In welke mate belangen de doorslag moeten of zouden moeten geven is een belangrijke vraag. En welke belangen meegewogen moeten worden ook. Die van de aandeelhouder versus die van de werknemer, die van het teamlid versus die van de clubleiding, die van de ouders versus die van de kinderen, etc. Het is goed om de belangen in kaart te brengen voordat een afweging gemaakt kan worden wat de doorslag geeft of moet geven.

Bij besluitvorming gaat het vaak om de afweging tussen belangen en de waarden die daarachter schuilgaan. Dit dilemma zien we bijvoorbeeld bij milieu- en duurzaamheidskwesties. Productiewijzen kunnen economisch voordelig zijn voor werkgelegenheid en aandeelhouders, en daarmee waarden als bestaanszekerheid en welvaart ondersteunen. Tegelijk kunnen ze botsen met waarden als duurzaamheid, solidariteit en leefbaarheid. Daarmee rijst de vraag of democratische besluitvorming vooral draait om het afwegen van verschillende belangen, die altijd met waarden verbonden zijn, of om het expliciet maken en wegen van die waarden zelf. Wat op korte termijn voordelig lijkt, hoeft op lange termijn niet goed te zijn voor de samenleving.

Ook medezeggenschap en besluitvorming brengen dilemma's met zich mee. Is een meerderheidsbesluit altijd rechtvaardig? Wanneer moeten bezwaren van een minderheid zwaarder wegen? Denk aan besluiten die gevolgen hebben voor familiebedrijven, medicijnen,

toegang tot zorg of banen door milieumaatregelen. Daarnaast is er spanning tussen snelle besluitvorming en het creëren van draagvlak via zorgvuldige procedures.

Vrijheid en gelijkheid roepen eveneens lastige vragen op. Gelijke behandeling is niet altijd rechtvaardig. Ouders, docenten of werkgevers maken hierin vaak bewuste verschillen. Maar welk verschil is gerechtvaardigd? Op nationaal niveau gaat het over gelijke belastingheffing, extra belasting op ongezond voedsel, of subsidies voor cultuur. Ook bij straffen: moet iedereen voor hetzelfde vergrijp dezelfde straf krijgen, of telt de context mee?

Studenten leren standpunten in te nemen én te onderbouwen met argumenten, gebaseerd op een afweging van belangen, waarden en de rol van macht, bijvoorbeeld van hun peergroup of sociale media. Ze maken daarbij onderscheid tussen hoe de situatie nu is ("maar we zien toch overal dat...") en hoe het idealiter zou moeten zijn. In hun argumentatie kunnen ze ook rechtvaardigheid meenemen, ook als die afwijkt van wat wettelijk of gebruikelijk is. Daarnaast leren studenten machtsverhoudingen te herkennen en te bevragen. Ze kunnen zich afvragen: wie neemt hier de beslissingen, mijn ouder, docent, minister of de Tweede Kamer? En: is dat wenselijk of rechtvaardig?

Is het wenselijk dat we samen beslissen over de straf van een veroordeelde, over toelating tot het hbo, of dat boeren zelf bepalen hoe ze hun dieren verzorgen? Zulke vragen roepen discussie op over wie mag beslissen, en of dat rechtvaardig is.

Ook belangrijk is wie bepaalt wat een probleem is, hoe dat wordt omschreven en welke oplossingen passend zijn. Verschillende mensen hebben verschillende perspectieven op wat het probleem precies is, wat de oorzaken zijn en welke aanpak wenselijk is. Daarbij verschillen de meningen

ook over welke vormen van macht wenselijk zijn, zoals deskundigheid en feiten, en welke minder bepalend zouden moeten zijn, zoals macht door geld, bezit of traditie.

Thema D: Macht & besluitvorming

Doelzin 1: Kennis

De student onderbouwt hoe vormen van (mede)zeggenschap en besluitvorming in verschillende situaties ontstaan. De student onderbouwt ook welke belangen in deze vormen te herkennen zijn en welke voor- en nadelen er zijn aan deze vormen.

Uitwerking

Het gaat hierbij om:

- hoe machtsverhoudingen en belangen een rol spelen bij (mede)zeggenschap en besluitvorming in onder meer beroep en samenleving;
- welke argumenten gebruikt worden tegen of voor democratische en rechtsstatelijke vormen van besluitvorming, (mede)zeggenschap en machtsuitoefening;
- hoe (mede)zeggenschap en besluitvorming georganiseerd kunnen worden binnen alledaagse contexten (gezin, school, werk, vrije tijd);
- welke vormen van besluitvorming (zoals consensusvorming, meerderheidsbesluitvorming, deliberatie) voorkomen en welke voor- en nadelen deze kunnen hebben;
- welke argumenten worden gebruikt voor het legitimeren van andere vormen van besluitvorming, zoals in aristocratie, autocratie, theocratie, fascisme, communisme, anarchisme.

Toelichting

Te denken valt hierbij aan:

- concrete en voor de student herkenbare illustraties van (mede)zeggenschap en besluitvorming

die gaan over onder meer arbeid (bijvoorbeeld inkomensverdeling, toegang tot sociale voorzieningen, goede arbeidsomstandigheden), milieu (bijvoorbeeld afval en recycling, milieuvervuiling, klimaat), maatschappelijke diversiteit (bijvoorbeeld emancipatie van achterblijvende groepen, sociale uitsluiting en discriminatie) of gezondheid (bijvoorbeeld gezond leven, medisch-ethische kwesties);

- hoe in deze voorbeeldgevallen machtsverhoudingen en belangen een rol spelen bij de (mede)zeggenschap en besluitvorming, bijvoorbeeld door informatie, traditie, charisma, fysieke kracht, overtuigingskracht (bij kleinere groepen als vergaderingen of peer groups), door definitiemacht (media en wetenschap informeren over de ernst van maatschappelijke problemen);
- hoe in deze voorbeeldgevallen (mede)zeggenschap en besluitvorming plaatsvinden, bijvoorbeeld in scholen door bestuur, studentenraden en medezeggenschapsorganen; in een beursgenoteerd bedrijf, zoals Shell (directie neemt beslissingen waar aandeelhouders invloed op hebben) of bij een vereniging, zoals Vereniging Milieudefensie (democratische rechtsvorm voor leden) of een stichting, zoals Stichting Natuur en Milieu (rechtsvorm met alleen een bestuur); in het bijzonder bij democratisch tot stand gekomen (inter)nationale overheden of organisaties, met aandacht voor bijvoorbeeld stemprocedures, afvaardiging, consensusvorming, meerderheidsbesluitvorming, deliberatie;

- voordelen van rechtsstatelijke en democratische vormen van besluitvorming en machtsuitoefening zijn bijvoorbeeld dat burgers: inspraak hebben op de machtsuitoefening (bijvoorbeeld bij inspraak in de studentenraad), in principe tegen overmatige machtsuitoefening door de overheid beschermd zijn (bijvoorbeeld de aantasting van de privacy), met een beroep op de organisaties en overheden kunnen proberen hun recht te halen bij onafhankelijke rechters (bijvoorbeeld bij ontslag), als gelijk worden gezien mede door bureaucratie (bijvoorbeeld in het geval van uiteenlopende leefstijlen), beschermd worden tegen willekeur van overheden of organisaties (bijvoorbeeld bij ontslagprocedures);
- nadelen van rechtsstatelijke en democratische vormen van medezeggenschap en besluitvorming zijn bijvoorbeeld onslachtigheid door bureaucratie (bijvoorbeeld door veel wetgeving), langdurige of onbillijke procedures (bijvoorbeeld in een rechtszaak), compromissen (bijvoorbeeld bij een compromis over inkomensverdeling), veel overleg (bijvoorbeeld over de inrichting van een landschap);
- overwegingen om (mede)zeggenschap en besluitvorming ondemocratisch te organiseren, zoals efficiëntie, benodigde kennis/expertise is niet bij iedereen aanwezig, risico's van openbare informatie (in relatie tot privacy en veiligheid) of bescherming van minderheden.

D: Macht & besluitvorming

1: Kennis

Voorbeelduitwerking 1:

Het doel is om studenten te laten ervaren hoe besluitvorming werkt in groepen met verschillende belangen, voorkeuren en machtsverhoudingen. Laat studenten kennismaken met het thema door ze een situatie voor te leggen: stel je wilt met jouw gezin, familie of vrienden op vakantie, hoe besluit je waar je naar toe gaat? In groepen met verschillende belangen, voorkeuren en machtsverhoudingen speelt de manier van besluitvorming een grote rol.

Het voorbeeld nader uitgewerkt

Geef de studenten twee mogelijke contexten:

- A. Je vormt een gezin dat samen op vakantie wil. Het gezin bestaat uit twee ouders en twee kinderen (12 en 19 jaar). Hoe beslis je samen waar de vakantie naartoe gaat?
- B. Je gaat met vijf vrienden op vakantie. De vrienden zijn tussen de 17 en 20 jaar oud. Eén van jullie heeft gezondheidsproblemen (de docent vult dit concreet in), twee hebben vermogende ouders, één heeft een goed bijbaantje en twee hebben weinig te besteden. Hoe komen jullie tot een bestemming waar iedereen zich in kan vinden?

Tijdens de dialoog in groepjes (verdeeld over context A en B) bespreken studenten hoe de keuze tot het vinden van een vakantiebestemming tot stand komt. Argumenten hangen samen met bijvoorbeeld geld, gezondheid, leeftijd, interesses en klimaat. Laat studenten nadenken over de volgende vragen: Welk gewicht geef je aan je de belangen en afwegingen?

Is er sprake van gelijkheid, of zou je vanuit solidariteit de belangen van degenen die 'het minder hebben' zwaarder moeten laten wegen? Wat is een goede manier van besluiten nemen: telt het aantal stemmen (de meerderheid), of wegen goede argumenten zwaarder? Heeft iedereen evenveel zicht op wat goede argumenten zijn? Of speelt leeftijd, ervaring of achtergrond daarin een rol? Wie zou in dit soort situaties de beslissingsmacht moeten hebben? Degene met de meeste verantwoordelijkheid, de ouder, degene die betaalt?

Om studenten te helpen het thema besluitvorming beter te begrijpen, introduceert de docent drie fundamentele vormen van besluitvorming:

- **Consensusvorming** – een aanpak waarbij de groep samen zoekt naar een oplossing waar iedereen zich in kan vinden.
- **Meerderheidsbesluitvorming** – een methode waarbij gestemd wordt en de meerderheid bepaalt de uitkomst.
- **Deliberatie** – een proces waarin deelnemers eerst gezamenlijk argumenten afwegen, voordat er een besluit wordt genomen.

Deze begrippen geven studenten houvast bij het analyseren van hun eigen besluitvormingsproces.

Laat studenten vervolgens de belangen en overwegingen visualiseren op bijvoorbeeld een flap-over of een digitaal bord. De spanningen en verschillen worden zo zichtbaar. Laat de groepen vervolgens kort presenteren wat de beslissing was en hoe deze tot stand is gekomen. Wat waren

de belangen en overwegingen die hierbij een rol speelden?

Voor extra verdieping kunnen de studenten nadenken en discussiëren over de volgende vragen: Stel dat de groep niet gezamenlijk had beslist, maar dat één persoon de beslissing had mogen nemen, wie zou dat dan zijn geweest? Waarom zou deze persoon de macht krijgen om de beslissing te nemen? Wat zou het voordeel hiervan zijn? Wat is het nadeel? Ook creëer je meer verdieping met de volgende vraag: Hoe verschilt de rol van besluitvorming en macht in de privésituatie (zoals het gezin of een vriendengroep) van besluitvorming in de publieke sfeer of binnen een (formele) organisatie?

Laat studenten vervolgens reflecteren op het proces met de volgende vragen: Op welke manier hebben jullie besloten? Waarom op deze manier? Had tijdsdruk invloed op de keuze? Wat als jullie meer tijd hadden? Wat als de verschillen binnen de groep minder groot waren? Of wat als de verschillen juist groter waren?

Een heel andere lesvorm waarbij de studenten ook iets kunnen ervaren van de gevolgen van een meerderheidsbesluit: Begin de les met de kwestie dat er besloten is dat deze klas/groep te groot is. Daarom stelt de docent voor dat er gestemd wordt over wie naar een andere groep moet. Alle studenten zetten een naam op een briefje en daarna worden de stemmen geteld: degene met de meeste stemmen moet naar de andere klas/groep worden overgeplaatst. Hier zijn natuurlijk varianten op te bedenken: wie mag niet mee naar de sportdag of de excursie etc. vanwege beperkt aantal plekken. Nabespreken (hoe voelt dit meerderheidsbesluit) is dan opstap naar (of afsluiting van) de les.

Koppeling met de kwalificatie-eis

Aan de hand van dit voorbeeld krijgen studenten inzicht in hoe zeggenschap en besluitvorming vorm kan krijgen en welke elementen onderdeel hiervan zijn, zoals machtsverhoudingen en het beargumenteren van standpunten. De student leert na te denken over de rol van machtsrelaties, wie heeft de macht en over wie? Ze leren welke belangen een rol spelen bij het maken van keuzes en hoe argumenten gebruikt worden in besluitvorming en machtsuitoefening. Ook voor- en nadelen van verschillende voorbeeldgevallen van besluitvorming komen aan de orde. Het nemen van besluiten en reflecteren op de totstandkoming hiervan, past ook bij D4- ervaringen.

Concreet sluit dit aan bij:

- *welke argumenten gebruikt worden tegen of voor democratische en rechtsstatelijke vormen van besluitvorming, (mede)zeggenschap en machtsuitoefening;*
- *hoe (mede)zeggenschap en besluitvorming georganiseerd kunnen worden binnen alledaagse contexten (gezin, school, werk, vrije tijd);*
- *voordelen van rechtsstatelijke en democratische vormen van besluitvorming en machtsuitoefening zijn bijvoorbeeld dat burgers;*
- *nadelen van rechtsstatelijke en democratische vormen van medezeggenschap en besluitvorming.*

D: Macht & besluitvorming

1: Kennis

Voorbeelduitwerking 2:

Door de vergrijzing en de opkomst van dure, nieuwe medische technologieën wordt het steeds lastiger om zorg betaalbaar te houden, ook als behandelingen medisch gezien wenselijk zijn. Dit roept de vraag op: Hoe verdelen we de middelen eerlijk?

Het voorbeeld nader uitgewerkt

Bij vergrijzing, technologische vooruitgang en economische tegenwind worden scherpe keuzes onvermijdelijk. Denk aan de verdeling van publieke middelen tussen gezondheidszorg, onderwijs en defensie. Zulke keuzes brengen nieuwe belangen aan het licht, zoals de rol van patiëntenorganisaties of de invloed van de farmaceutische industrie.

De gezondheidszorg is in toenemende mate onderhevig aan marktwerking. Dit is een relatief recente ontwikkeling. Waar zorg vroeger vooral een publieke taak was, zien we nu ook commerciële belangen meespelen. In een samenleving zonder georganiseerde zorg gold het recht van de sterkste: wie ziek of zwak was, had eenvoudigweg pech. Vandaag is de vraag: hoeveel solidariteit en verzorgingsstaat willen en kunnen we dragen?

Om het vraagstuk verder te verdiepen, kun je ethische dilemma's verkennen, zoals de rol van eigen verantwoordelijkheid bij ziekten door leefstijl (roken,

alcoholgebruik) of de impact van leeftijd op toegang tot dure behandelingen.

Laat studenten een verkenning doen van de complexe belangen en waarden in dit vraagstuk. De studenten kunnen nadenken en discussiëren over de volgende elementen die onderdeel zijn van het vraagstuk:

- **Belangen:** welke belangen spelen hier een rol? Denk bijvoorbeeld aan belastingbetalers, medische professionals, patiënten en hun naasten, toekomstige patiënten en farmaceutische bedrijven. Elk van deze partijen kan verschillende belangen hebben die invloed uitoefenen op besluitvorming.
- **Waarden:** welke waarden spelen in dit soort beslissingen mee? Voorbeelden zijn solidariteit, rechtvaardigheid, gelijkheid van toegang tot zorg, het recht op genezing of op een goede kwaliteit van leven. Deze waarden kunnen soms met elkaar in spanning staan.
- **Besluitvorming:** wie neemt de beslissingen en bepaalt bijvoorbeeld waar het geld aan besteed wordt? Is dat een taak voor politici, voor experts, voor de meerderheid van burgers, voor patiëntenorganisaties, of mogen degenen die het kunnen betalen zelf beslissen?
- **Proces van besluitvorming:** wordt er besloten via politieke besluitvorming, door middel van een referendum, of door deliberatie waarbij argumenten zorgvuldig gewogen worden? Wat zijn de voordelen en nadelen van elk van deze vormen?
- **Gelijkheid in de praktijk:** wat gebeurt er als bepaalde groepen, ondanks het beleid, via de commerciële markt betere zorg kunnen inkopen? Hoe verhoudt dit zich tot het gelijkheidsbeginsel?

Deze discussie kan worden aangepast aan verschillende doelgroepen, zodat het aansluit bij het niveau en de belevingswereld van de studenten. Daarnaast kan de invulling van de les verschillen per opleidingsrichting. Studenten in een economische opleiding kijken bijvoorbeeld mogelijk anders naar deze dilemma's dan studenten in een zorg gerelateerde opleiding. De docent kan deze verschillen benutten voor extra diepgang.

Het geven van een actuele casus kan extra verdieping geven in de discussie. Een voorbeeldvraag is: Moeten patiënten verplicht overstappen op goedkopere medicijnen? De docent kan eventueel de rol van 'advocaat van de duivel' aannemen om het gesprek te prikkelen.

Ook hier een meer ervaringsgericht leselement: laat de studenten van een aantal veelgebruikte medicijnen de prijs opzoeken. Laat ze daarna in groepjes een voorstel schrijven over welk medicijn misschien maar niet meer vergoed moet worden door de verzekering. Als de groepjes daar over uit zijn, zetten ze dat op een flap met een korte motivatie. De studenten lopen vervolgens langs de flappen en zetten de bezwaren tegen die keuze eronder. Bij nabespreken wat zijn goede argumenten en wat zijn goede bezwaren, zoals: de kosten van de verzekering voor iedereen lager, het is soms eigen schuld, maar mijn opa zou dan...

Koppeling met de kwalificatie-eis

Ook aan de hand van dit voorbeeld leren studenten over vormen van (mede)zeggenschap en besluitvorming in verschillende situaties, over verschillende belangen en voor- en nadelen. Dit voorbeeld sluit ook aan bij het andere voorbeeld - Kennis, doordat studenten via een actuele en herkenbare casus inzicht ontwikkelen in hoe besluitvorming en (mede)zeggenschap in de zorgpraktijk vorm krijgen. De les nodigt studenten uit belangen van verschillende actoren (zoals patiënten, artsen, overheid en farmaceutische industrie) te identificeren en af te wegen, waarbij ook machtsverhoudingen zichtbaar worden. Door te reflecteren op besluitvormingsprocessen (bijvoorbeeld politieke besluitvorming, deliberatie of marktwerking) en deze te vergelijken op voor- en nadelen, leren studenten verschillende vormen van besluitvorming analyseren. Ook worden ze gestimuleerd om morele en praktische argumenten te formuleren over solidariteit, rechtvaardigheid en gelijkheid in toegang tot zorg. Zo oefenen ze met het onderbouwen van standpunten over besluitvorming in complexe maatschappelijke situaties.

Concreet sluit dit aan bij:

- hoe machtsverhoudingen en belangen een rol spelen bij (mede)zeggenschap en besluitvorming in onder meer beroep en samenleving;
- hoe (mede)zeggenschap en besluitvorming georganiseerd kunnen worden binnen alledaagse contexten (gezin, school, werk, vrije tijd);
- welke vormen van besluitvorming (zoals consensusvorming, meerderheidsbesluitvorming, deliberatie) voorkomen en welke voor- en nadelen deze kunnen hebben.

Thema D: Macht & besluitvorming

Doelzin 2: Kennis

De student onderbouwt hoe macht zichtbaar wordt en hoe democratische en rechtsstatelijke principes ervoor zorgen dat er grenzen zijn aan macht.

Uitwerking

Het gaat hierbij om:

- toegang tot machtsbronnen en hoe dit leidt tot toegang tot (mede)zeggenschap en besluitvorming voor individuen, organisaties en andersoortige groepen;
- democratische principes die de macht begrenzen, zoals regelmatig vrije en geheime verkiezingen, collectieve en meerderheidsbesluitvorming, volksvertegenwoordiging, gelijkheid van burgers, vrijheid van media, vrijheid van gedachten en integriteit van het lichaam;
- rechtsstatelijke principes die de macht begrenzen, zoals grondrechten, trias politica, legaliteitsbeginsel;
- de mate waarin de werking van deze principes - nationaal en internationaal - herkenbaar is in contexten zoals gezin, school, werk, vrije tijd, media en overheid.

Toelichting

Te denken valt hierbij aan:

- concrete en voor de student herkenbare illustraties van toegang tot machtsbronnen, zoals onderwijs (denk aan Cito-advies), inkomen (denk aan stagevergoeding, minimumloon), cultureel en sociaal kapitaal (denk aan achtergrond ouders en kennissen), gezondheid (denk aan leefbaarheid van woongebieden), toegang tot juridische voorzieningen (denk aan taalbeheersing); en hoe dit leidt tot ongelijke toegang tot (mede) zeggenschap en besluitvorming;
- hoe democratische principes de macht begrenzen, bijvoorbeeld regelmatig vrije en geheime verkiezingen bij de gemeenteraad of voor het bestuur van een sportclub, meerderheidsvorming in de Tweede Kamer of in de mr, volksvertegenwoordiging in de EU of een provincie, stemprocedures waar dezelfde regels voor kiesgerechtigden gelden, journalistieke vrijheid en vrijheid van meningsuiting;

- hoe rechtsstatelijke principes de macht begrenzen, bijvoorbeeld de toepassing van grondrechten (gelijke behandeling in gelijke gevallen, ook op de werkvloer), trias politica in het dagelijkse functioneren van de overheid (bijvoorbeeld burgers hebben het recht om bezwaar te maken tegen overheidsbesluiten zoals bij boskap of gasboringen en kunnen naar een onafhankelijke (bestuurs)rechter stappen; de overheid kan niet zomaar de (grond)wet veranderen omdat hier procedures voor gelden), het legaliteitsbeginsel bij (milieu)vraagstukken (bijvoorbeeld de overheid moet zich aan de stikstofregels houden).

D: Macht & besluitvorming

2: Kennis

Voorbeelduitwerking 1:

Julia van 18 vindt dat ze nu zelf mag beslissen of ze een piercing laat zetten. Ze heeft daar verschillende argumenten en redenen voor. Tot haar 17e heeft ze zich neergelegd bij het verbod van haar ouders, maar nu ze volwassen is, vindt ze dat ze zelf mag besluiten over wat ze met haar lichaam doet. Haar moeder heeft goede argumenten waarom een piercing geen goed idee is voor haar dochter en wil het verbieden. Ze zou graag zien dat ze mag meebeslissen over wat haar dochter doet met haar lichaam als dat gevolgen heeft voor de latere gezondheid van haar dochter. Ze is bang dat is nu nog niet in staat is dit zelf te beslissen omdat de invloed van haar peer groep veel te groot is en jongeren de gevolgen voor later nog niet kunnen overzien. Ook vindt ze dat de wet hier wel wat harder mag begrenzen omdat de kosten van dergelijke ingrepen later door de gemeenschap moet worden betaald.

Het voorbeeld nader uitgewerkt

In Nederland mag iemand wettelijk een piercing laten zetten vanaf de leeftijd van 16 jaar zonder ouderlijke toestemming. Voor jongeren onder de 16 jaar is schriftelijke toestemming van een ouder of voogd vereist, en in sommige piercingshops moet de ouder fysiek aanwezig zijn tijdens het zetten van de piercing⁷⁰.

In het voorbeeld zijn meerdere spanningsvelden aan te wijzen:

- Is iemand van 16/18/21 in staat de gevolgen te overzien als er ingrepen in het lichaam worden gedaan, waarvan de gevolgen later invloed kunnen hebben op de gezondheid? Omdat de kosten bij complicaties (een abces of kraakbeenschade) invloed kunnen hebben op de gezondheid en latere zorgkosten.
- De moeder vindt dat zij mag beslissen over mogelijke ingrepen als die gezondheidsrisico's inhouden. Medezeggenschap in het gezin is hierin geen optie (twee ouders tegenover een 18jarige), maar het is ook de vraag of de overheid mag ingrijpen in beslissingen achter de voordeur (bij ons in het gezin verbieden we dit ook al zegt de wet iets anders).
- Zolang de hersenen van jongeren nog niet volledig ontwikkeld zijn en lange termijn gevolgen moeilijk te overzien zijn, mag de ouder het 'denken' van het kind overnemen. Hier komt nog bij dat een jongere nog moeilijk weerstand kan bieden tegen de invloed van influencers en sociale media. Aan de andere kant is Julia nu 18 en kan ze volgens de wet zelfstandig beslissingen nemen.
- Het is belangrijk om bij het nadenken hierover verschil te maken tussen hoe het nu geregeld is en hoe de wenselijke situatie zou zijn. Hoe willen we dat dit besloten wordt binnen een gezin en hoever mag de overheid hier haar macht gebruiken om beslissingen te begrenzen?
- Wie betaalt als zetten van piercing al heel snel tot gezondheidsproblemen leidt? Is dit de jongere zelf? Zijn dit de ouders? Degene die de piercing zette? Of zijn de kosten voor het zorgsysteem?

De leeftijd van 18 jaar is een grens in veel landen, waaronder Nederland, omdat het wordt gezien als het moment waarop iemand wettelijk volwassen wordt. Vanaf deze leeftijd heeft een persoon volledige wettelijke rechten en verantwoordelijkheden en kan hij of zij zonder ouderlijke toestemming beslissingen nemen over zaken als piercings. Hier zijn enkele redenen waarom 18 jaar zo'n belangrijke mijlpaal is voor zowel kinderen als ouders:

- Wettelijke volwassenheid: Dit betekent dat een persoon volledig verantwoordelijk is voor zijn of haar eigen beslissingen en acties, zonder tussenkomst van ouders of voogden.
- Ouderlijk gezag eindigt: Dit betekent dat ouders geen wettelijke zeggenschap meer hebben over de keuzes die hun kind maakt, zelfs niet op gebieden zoals gezondheid en financiën.
- Stemrecht: Het recht om deel te nemen aan democratische processen markeert het begin van de maatschappelijke verantwoordelijkheid.
- Financiële onafhankelijkheid en verplichtingen: Vanaf 18 jaar kunnen jongeren zelfstandig financiële contracten afsluiten, zoals abonnementen, leningen en huurcontracten.
- Gezondheidszorg en medische beslissingen: Jongeren vanaf 16 jaar mogen zelf beslissen over behandelingen en ze hebben recht op volledige privacy.
- Wonen en werken: Vanaf 18 jaar mogen jongeren in veel landen zelfstandig wonen, fulltime werken, en kunnen ze huurcontracten ondertekenen.

- Einde leerplicht: In Nederland eindigt de leerplicht bij 18 jaar (of wanneer een jongere een startkwalificatie heeft behaald). Dit geeft hun de vrijheid om te beslissen of ze willen doorstuderen, werken, of andere keuzes maken⁷¹.

Nadenken en discussiëren over de spanningsvelden stimuleert de student om door middel van voorbeelden te herkennen hoe macht zich manifesteert en hoe het begrensd wordt. Laat de studenten discussiëren over vragen zoals: In hoeverre beschermt de rechtsstaat? En tegen wat? Tegen onverantwoorde besluiten van minderjarigen? Of juist van de lichamelijke integriteit van iedere burger (onafhankelijk van de leeftijd)?

De casus kan complexer gemaakt (afhankelijk van leeftijd en veiligheid in de groep):

Julia is 18 jaar en vindt dat ze nu oud genoeg is om zelf te beslissen over haar lichaam. Ze overweegt een cosmetische ingreep: een borstvergroting. Ze voelt zich al jaren onzeker over haar lichaam en ziet bij leeftijdsgenoten op sociale media hoe zelfverzekerd ze zijn na zo'n ingreep. Nu ze volwassen is, wil ze zelf beslissen, zonder toestemming van haar ouders.

Haar moeder maakt zich grote zorgen. Ze vindt dat Julia de gevolgen van zo'n ingreep nog niet goed kan overzien. Een operatie brengt medische risico's met zich mee, zoals infecties, littekenvorming en latere complicaties waarvoor soms vervolgooperaties nodig zijn, waarvan de kosten uiteindelijk op de zorgverzekering terechtkomen. Ook vindt haar moeder dat sociale druk en schoonheidsidealen hier een te grote rol spelen. Ze vindt dat jongeren tegen zichzelf in bescherming moeten worden genomen, en dat de wet strengere regels zou moeten stellen.

In deze casus is het dilemma weer aanwezig: de individuele keuzevrijheid (met mogelijke kosten afwenteling op de gemeenschap en wat is een vrije keuze onder druk van sociale groep?) versus meer sturing door de overheid (of ouders) via wetgeving waarbij jongeren tegen zichzelf worden beschermd.

Koppeling met de kwalificatie-eis

Nadenken over dit voorbeeld stimuleert de studenten om te herkennen hoe macht zichtbaar wordt en hoe het mogelijk wordt begrensd. Het voorbeeld maakt inzichtelijk hoe wettelijke grenzen (rechtsstatelijke principes) en maatschappelijke verwachtingen (sociale macht) samenkomen en soms botsen, en daagt studenten uit om de zichtbaarheid van macht en de begrenzing ervan te analyseren in een herkenbare context.

Hiernaast kan Doelzin 3: Veranderbaarheid worden gekoppeld aan het voorbeeld. Sinds wanneer is de piercing populair? Dit raakt aan thema's zoals afnemende invloed van kerk, autoriteit en gezin, en de toenemende individualisering en democratisering. Jongeren beslissen zelf wat ze mooi vinden, en de grens hiervan blijft onderwerp van discussie. Individuele rechten, zoals lichamelijke integriteit en inspraak, spelen hierbij een cruciale rol, vergelijkbaar met eerdere demonstraties voor bijvoorbeeld "baas in eigen buik". Sociale media spelen ook een rol in dit proces, met zowel positieve effecten (zoals vrijheid van keuze) als negatieve invloeden (zoals beïnvloeding). Moeten we jongeren beschermen tegen deze invloeden? Of past de keuze voor een piercing juist binnen de bredere trend van democratisering, vergelijkbaar met de verlaging van de stemgerechtigde leeftijd?

Concreet sluit dit aan bij:

- *toegang tot machtsbronnen en hoe dit leidt tot toegang tot (mede)zeggenschap en besluitvorming voor individuen, organisaties en andersoortige groepen;*
- *democratische principes die de macht begrenzen, zoals regelmatig vrije en geheime verkiezingen, collectieve en meerderheidsbesluitvorming, volksvertegenwoordiging, gelijkheid van burgers, vrijheid van media, vrijheid van gedachten en integriteit van het lichaam.*

D: Macht & besluitvorming

2: Kennis

Voorbeelduitwerking 2:

Op veel verschillende plekken op de wereld horen we dat 'democratie onder druk' staat. Wat betekent dat en wat vinden studenten daar zelf van?

Docenten kunnen ter voorbereiding een aantal voorbeelden zoeken (bijvoorbeeld aan de hand van nieuwsberichten) van democratieën die onder druk staan. Tijdens de les kan de docent toelichten wat een democratie is, wat kenmerken daarvan zijn en wat er dan per voorbeeld aan de hand is. Studenten kunnen ook zelf in groepjes met een opdracht aan de slag gaan om te onderzoeken wat 'democratie staat onder druk' betekent en wat daar gevolgen van zouden kunnen zijn. Door over democratische principes te leren, leren ze ook over andere staatsvormen en vormen van besluitvormen.

Vervolgens kunnen studenten een eigen standpunt formuleren en onderbouwen.

Koppeling met de kwalificatie-eis

Door middel van het uitzoeken van de actuele situatie van democratieën wereldwijd, leren studenten over democratische principes, over macht en over grenzen aan macht.

Concreet sluit dit aan bij:

- *toegang tot machtsbronnen en hoe dit leidt tot toegang tot (mede)zeggenschap en besluitvorming voor individuen, organisaties en andersoortige groepen;*
- *democratische principes die de macht begrenzen, zoals regelmatig vrije en geheime verkiezingen, collectieve en meerderheidsbesluitvorming, volksvertegenwoordiging, gelijkheid van burgers, vrijheid van media, vrijheid van gedachten en integriteit van het lichaam.*

Thema D: Macht & besluitvorming

Doelzin 3: Veranderbaarheid

De student onderbouwt hoe maatschappelijke ontwikkelingen een rol spelen in vormen van macht en besluitvorming. De student onderbouwt ook hoe personen en groepen invloed op deze maatschappelijke ontwikkelingen hebben of hebben gehad.

Uitwerking

Het gaat hierbij om:

- dat studenten verschillende typen ontwikkelingen (zoals historische, sociale, culturele, politieke, bestuurlijke, juridische, economische, demografische, technologische en ecologische) kunnen verbinden aan vormen van macht en besluitvorming;
- dat maatschappelijke ontwikkelingen geen natuurlijk gegeven zijn, maar zelf ook beïnvloed worden door mensen, organisaties of andersoortige groepen;
- dat het karakter van machtsuitoefening en besluitvorming verandert over tijd en plaats;
- dat vormen van macht en besluitvorming uitingen zijn van hoe rechtsstatelijke en democratische principes opgevat worden en in de praktijk benadrukt worden.

Toelichting

Te denken valt hierbij aan:

- ontwikkelingen zoals (historisch) de gevolgen van de opkomst van massabewegingen in de negentiende eeuw voor grondrechten en democratie; (politiek-bestuurlijk) de rol van Europese integratie bij de vorming van grondrechten zoals vastgelegd in het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens; (demografisch) de samenhang tussen de babyboomgeneratie en de roep om meer inspraak; (sociaal) de emancipatie van bepaalde groepen; (economisch) de gevolgen van artificial intelligence op de dienstverlening van bedrijven; (technologisch) digitalisering van de overheid en de gevolgen voor toegang tot informatie; (ecologisch) klimaatverandering en de toegang tot besluitvorming van jongere generaties;
- de gevolgen van deze ontwikkelingen op machtsuitoefening en besluitvorming, bijvoorbeeld bij bedrijven (meer inspraak), bij de overheid (de wens voor de invoering van een referendum), en in het gezin (democratische opvoedingsstijl);
- steeds veranderende voorstellen om democratische en rechtsstatelijke principes aan te passen, zoals meer of minder inperkingen van de rechterlijke macht, meer of minder democratische betrokkenheid van burgers bij organisaties of gemeentelijke plannen, en meer of minder inperkingen van grondrechten zoals vrijheid van meningsuiting;
- manieren waarop individuen, zoals de student,

en groepen in de samenleving zelf aan deze ontwikkelingen (kunnen) bijdragen, bijvoorbeeld door (politiek-bestuurlijk) medezeggenschap te bepleiten of Europese integratie wel/niet te ondersteunen; (sociaal) bereidheid te tonen tot inclusief gedrag; en (economisch) te strijden voor andere arbeidsomstandigheden.

D: Macht & besluitvorming

3: Veranderbaarheid

Voorbeelduitwerking:

Stel je voor dat er een besluit genomen moet worden over wie mag stemmen bij verkiezingen of wie mag meepraten over beslissingen op school, zoals de keuze van een lesmethode of het aanbod in de kantine. Wie bepaalt wie mee mag denken met deze beslissingen?

Voorbeeld nader uitgewerkt

De bovenstaande vragen lenen zich voor bespreking en verdieping op verschillende niveaus. Daarom worden er twee uitwerkingen aangeboden waarmee docenten samen met de studenten het thema kunt verkennen.

Uitwerking A: Besluitvorming op maatschappelijk niveau

De docent kan de les starten met een korte terugblik op de geschiedenis van het stemrecht. Studenten onderzoeken hoe dit zich heeft ontwikkeld: van een recht voor een beperkte groep mannen (met een bepaald inkomen of bezit) tot het algemene kiesrecht voor mannen en vrouwen van 18 jaar en ouder. In kleine groepen denken studenten vervolgens na over de achterliggende redenen voor deze uitbreiding van het stemrecht en welke argumenten er zijn om het huidige systeem te behouden of juist aan te passen.

In de bespreking kunnen verdiepende vragen aan bod komen zoals:

- Heb je op een bepaalde leeftijd voldoende kennis en inzicht om te stemmen?
- Moeten alle gevangenen stemrecht hebben?
- Wanneer krijgen mensen die naar Nederland migreren stemrecht en is het logisch dat hier onderscheid wordt gemaakt tussen gemeentelijke en landelijke verkiezingen?
- Zou er een burgerschapstoets moeten komen voordat je mag stemmen?

De discussie kan daarna verbreed worden met een actuele casus, zoals de komst van een kerncentrale. Wie mag daarover meebeslissen? Alleen omwonenden? Inwoners van de provincie? Of iedereen in Nederland, omdat het gaat over nationale energievoorziening? Misschien zelfs op Europees niveau? Studenten kunnen onderzoeken hoe dit soort besluitvorming nu juridisch en politiek geregeld is en waarom dat zo gegroeid is. Vervolgens kunnen ze reflecteren op wat de gevolgen zijn van besluitvorming op verschillende niveaus (van lokaal tot Europees) en of die verdeling nog steeds passend is.

Uitwerking B: Besluitvorming dichtbij – op school

Hetzelfde thema kan ook besproken worden aan de hand van herkenbare schoolnabije situaties. Denk aan de vraag wie bepaalt welke lesmethode wordt gebruikt of wat er in de kantine wordt verkocht. De docent laat studenten uitzoeken hoe zulke besluiten nu worden genomen. Gaat dat via de schoolleiding, de docent, de landelijke richtlijnen of heeft de studentenraad hier invloed op?

Laat studenten ook nadenken over het effect van besluitvorming op hun eigen welzijn. Bijvoorbeeld: wat is de impact van ongezond kantineaanbod op studenten met weinig geld of beperkte gezondheidskennis? Wordt iedereen even serieus genomen in besluitvorming over onderwerpen die invloed hebben op hun leefstijl of gezondheid? Als studenten een goed beeld hebben van hoe het nu werkt, kunnen ze nadenken over hoe het volgens hen zou móeten gaan. Wie zou volgens hen het meeste zeggenschap moeten hebben? De docent, de studenten, de ouders of een externe partij? Daarbij kunnen ze ook kritisch reflecteren op de achterliggende motieven van hun voorkeuren: komen die voort uit groepsdruk, externe beïnvloeding zoals reclame, gemak, of juist uit overwegingen rondom gezondheid en duurzaamheid?

Zo ontdekken studenten dat besluitvorming ook op schoolniveau gaat over afwegingen tussen belangen, waarden en macht, en dat het belangrijk is om daarover goed na te denken en met elkaar in gesprek te gaan.

Besluitvorming in het beroep

Ook op de werkvloer spelen vraagstukken rond macht en besluitvorming. Denk aan situaties waarin bepaald moet worden wie welke taken uitvoert, hoe wordt omgegaan met veiligheidsregels, hoe werktijden worden ingedeeld of wie wanneer vakantie-uren mag opnemen. Studenten kunnen onderzoeken wie bij dit soort besluiten betrokken is op hun werkplek, zoals de rol van leidinggevenden, medewerkers, vakbonden of een ondernemingsraad. En welke invloed zij als werknemer kunnen uitoefenen.

Daarnaast kunnen studenten onderzoeken hoe maatschappelijke ontwikkelingen en groepen mensen invloed hebben (gehad) op besluitvorming binnen organisaties. Denk aan de actuele roep om meer diversiteit en inclusie op de werkvloer, of aan veranderende arbeidsverhoudingen door de groei van flexwerk. Of aan ontwikkelingen uit het verleden, zoals de opkomst van vakbonden, de invoering van de 8-urige werkdag of de komst van de Ongevallenwet.

Vervolgens kunnen studenten reflecteren op vragen als: wie beslist er nu écht op mijn werkplek? Zijn die verhoudingen eerlijk of zou dat anders kunnen? Wat zou ik kunnen doen om mijn stem te laten horen?

Studenten leren met dit onderzoek dat besluitvorming op de werkvloer samenhangt met sociale, economische en politieke ontwikkelingen die door de tijd heen veranderen. Ze ontdekken ook dat zij, net als anderen, invloed kunnen uitoefenen op deze besluitvorming.

Een andere lesvorm rond veranderbaarheid: laat studenten op een A4tje een soort pamflet schrijven waarin ze een pleidooi houden om iets op de werkvloer of arbeidssituatie te veranderen. Ze gaan daarbij ook in op waarom en hoe ze dat voor elkaar willen krijgen. De pamfletten worden

opgehangen en de studenten zetten hun naam onder het pamflet als ze 'mee zouden willen strijden' voor die verandering.

Koppeling met kwalificatie-eis

Door na te denken over wie beslist, waarom dat zo is geregeld en wat mogelijke alternatieven zijn, krijgen studenten inzicht in de complexiteit van besluitvorming in een democratie. Ze ontdekken dat besluiten vaak het resultaat zijn van historische keuzes en politieke belangen, en dat veranderingen nieuwe vragen oproepen die macht en besluitvorming beïnvloeden.

Concreet sluit dit aan bij:

- *dat maatschappelijke ontwikkelingen geen natuurlijk gegeven zijn, maar zelf ook beïnvloed worden door mensen, organisaties of andersoortige groepen;*
- *dat het karakter van machtsuitoefening en besluitvorming verandert over tijd en plaats;*
- *de gevolgen van deze ontwikkelingen op machtsuitoefening en besluitvorming, bijvoorbeeld bij bedrijven (meer inspraak), bij de overheid (de wens voor de invoering van een referendum), en in het gezin (democratische opvoedingsstijl).*

Thema D: Macht & besluitvorming

Doelzin 4: Ervaringen

De student verkent ervaringen van zichzelf of van anderen met vormen van macht en besluitvorming. De student legt daarbij de relatie met gebeurtenissen in de samenleving en de beroepspraktijk.

Uitwerking

Het gaat hierbij om:

- deelnemen aan en reflecteren op persoonlijke ervaringen met macht en besluitvorming in verschillende contexten, zoals op school, thuis, op het werk en in sociale groepen;
- deelnemen aan en reflecteren op praktijksituaties, projecten of discussies waarbij macht en besluitvorming een rol spelen, binnen contexten als gezin, school, werk, vrije tijd, (digitale) media en overheid;
- (samen)werken met anderen in situaties waarin beslissingen worden genomen en macht wordt uitgeoefend;
- gezamenlijk verkennen en ontwikkelen van oplossingsrichtingen voor (maatschappelijke) vraagstukken gerelateerd aan macht en besluitvorming;
- reflecteren op de eigen machtsbronnen en hoe deze zijn ingezet om verandering binnen het werk of in de samenleving te bevorderen;
- vergelijken van de eigen ervaringen met vormen van macht en besluitvorming die op macro- of mesoniveau kunnen spelen in samenleving en beroep;
- ontwikkelen van vaardigheden in onderhandelen,

overtuigen, besluiten en samenwerken om te kunnen navigeren in situaties waar macht en besluitvorming een rol spelen.

Toelichting

Te denken valt hierbij aan:

- deelnemen aan gesprek, dialoog of debat over verschillende vormen van macht, inspraak en besluitvorming rond maatschappelijke vraagstukken over thema's zoals studiefinanciering, inspraak van landelijke studentvakbonden, hoe de medische zorg en jeugdzorg worden georganiseerd, smart cities en data van burgers die via de overheid door bedrijven worden verzameld (privacy);
- opdoen van praktijkervaring over hoe macht en besluitvorming kunnen worden vormgegeven, zoals deelnemen aan studentenraden of projecten waarbij de student samenwerkt met anderen om beslissingen te nemen en invloed uit te oefenen op hun omgeving, met aandacht voor de ethische aspecten en gevolgen van de impact van deze beslissingen;
- onderzoeken wat het eigen standpunt op macht en besluitvorming is in verschillende contexten zoals (in) formele besluitvormingsprocessen in organisaties, op stage of in het werk, of bij maatschappelijke vraagstukken;
- reflecteren op conflicten (bijvoorbeeld op de werkvloer) en herkennen welke (in)formele

gezagsverhoudingen hierbij een rol spelen, zoals over werkdruk en welzijn van medewerkers, arbeidsomstandigheden, diversiteitsvraagstukken, strategie van het bedrijf en inspraak van de ondernemingsraad of professionele autonomie;

- deelnemen aan bijvoorbeeld het verenigingsleven en andere activiteiten op het gebied van sport, muziek, theater, vrijwilligerswerk en herkennen hoe in die contexten representatie en (in)formele besluitvormingsprocessen verlopen;
- bijdragen aan een discussie over eigen gebruik van (sociale) media en het herkennen van beïnvloeding door nieuws, algoritmen en de macht die bedrijven hierop uitoefenen;
- kunnen duiden van de (eigen) ervaring met macht en besluitvorming door deze in verband te brengen met de manier waarop formele macht- en gezagsstructuren zijn georganiseerd en hoe bepaalde (groepen) mensen machtsmiddelen (zoals fysieke of retorische kracht) inzetten in samenleving en beroep.

D: Macht & besluitvorming

4: Ervaringen

Voorbeelduitwerking:

Stel je werkt in een team binnen een ziekenhuis, onderwijsinstelling of een andere organisatie. Jouw team krijgt een budget waarbinnen jullie als team keuzes moeten maken.

Het voorbeeld nader uitgewerkt

Om hierover goede beslissingen te nemen, is het belangrijk om per setting eerst te verkennen waar de speelruimte zit. Neem bijvoorbeeld de setting van een onderwijsassistent. Hoe verdeel je het beschikbare budget? Gaat er meer geld naar hoogbegaafde leerlingen of juist naar zorgleerlingen? Investeer je in meer docenten voor de klas of kies je ervoor om extra onderwijsassistenten in te zetten? Of is het zinvoller om te investeren in goede leermiddelen, zodat stagiaires zelfstandig met een groep aan de slag kunnen?

Ook binnen de ouderenzorg spelen verdelingskwesties een belangrijke rol. Hoe besteed je als instelling het beschikbare geld en de beschikbare tijd? Gaat de voorkeur uit naar investeren in kwaliteit van leven, bijvoorbeeld door goede recreatie en extra begeleiding bij uitjes mogelijk te maken, of juist naar het verlengen van het leven, met meer medische middelen en behandelingen? Kies je voor het aantrekken van meer specialisten, of juist voor meer directe zorgverleners aan het bed of in de huiskamer?

Soortgelijke voorbeelden kunnen ook voor andere settings worden gegeven. Stel je werkt als klusjesman, tuinman of monteur voor iemand met een bijstandsuitkering. Je weet dat deze persoon moeite heeft om de rekening te betalen. Je collega stelt voor om minder gewerkte tijd op de factuur te zetten en dat verlies te compenseren door bij de volgende, vermogende klant juist extra tijd te rekenen. Laat de studenten nadenken over wat ze zouden doen in zo'n situatie? Ga je akkoord, protesteer je, of wil je het bespreken in het volgende teamoverleg? En met welke argumenten onderbouw je je keuze?

Zou je in dit soort beroepssettings de vraag of kwestie ook kunnen verbreden door je af te vragen of studenten zich ook hard willen maken om er een politieke kwestie van te maken. Wil je je als burger hier hard voor maken door te protesteren of lid te worden van een actiegroep of een politieke partij? Of misschien kies je ervoor om politieke partijen op dit thema aan te spreken en hun standpunt hierover mee te laten wegen bij verkiezingen.

De docent kan dan na een standpunt de studenten laten verkennen hoe ze dat standpunt kunnen omzetten naar een actie. Dit soort vragen kun je dan stellen bij de beroepssetting:

- als je dit standpunt hebt, betekent dat dan dat je bij een stemming de partijprogramma's op dit punt gaat vergelijken?
- betekent dit dat je op een andere partij gaat stemmen?
- betekent dit dat je vaker gaat vragen hoe collega's hierover denken?
- betekent dit dat je in de volgende vergadering bij de rondvraag aan de orde gaat stellen?
- betekent dit dat je gaat kijken wat de vakbond hierover zegt?
- betekent dit dat je gaat kijken of hierover een beroepscode bestaat?

Koppeling kwalificatie-eis

De bovenstaande praktijksituaties sluiten direct aan bij Doelzin 4 - Ervaringen, waarin studenten hun eigen ervaringen met macht en besluitvorming verkennen en verbinden met bredere maatschappelijke en beroepsmatige contexten. Of het nu gaat om het verdelen van middelen in een zorginstelling, het maken van ethische keuzes in een praktische werksituatie of het afwegen van belangen in het onderwijs: in al deze voorbeelden worden studenten gestimuleerd om na te denken over wie invloed uitoefent, hoe besluiten tot stand komen en welke morele en maatschappelijke afwegingen daarbij een rol spelen. Door deze situaties te bespreken, ervaren studenten hoe machtsverhoudingen concreet vorm krijgen in hun (toekomstige) werk en leren zij reflecteren op hun eigen rol daarin.

Concreet sluit dit aan bij:

- *deelnemen aan en reflecteren op persoonlijke ervaringen met macht en besluitvorming in verschillende contexten, zoals op school, thuis, op het werk en in sociale groepen;*
- *deelnemen aan en reflecteren op praktijksituaties, projecten of discussies waarbij macht en besluitvorming een rol spelen, binnen contexten als gezin, school, werk, vrije tijd, (digitale) media en overheid;*
- *(samen)werken met anderen in situaties waarin beslissingen worden genomen en macht wordt uitgeoefend;*
- *reflecteren op de eigen machtsbronnen en hoe deze zijn ingezet om verandering binnen het werk of in de samenleving te bevorderen;*
- *vergelijken van de eigen ervaringen met vormen van macht en besluitvorming die op macro- of mesoniveau kunnen spelen in samenleving en beroep.*

Thema D: Macht & besluitvorming

Doelzin 5: Standpunt & handelingsmogelijkheden

De student verkent eigen standpunten over het gebruiken van macht en invloed die gericht is op besluitvorming. De student ontwikkelt handelingsmogelijkheden om macht en invloed te gebruiken bij besluitvorming. De student beschrijft hoe deze standpunten en handelingsmogelijkheden zich verhouden tot democratische waarden en dilemma's.

Uitwerking

Het gaat hierbij om:

- verkennen van de perspectieven van anderen in besluitvorming door te luisteren naar en ruimte te bieden voor verschillende standpunten;
- verkennen welk soort dilemma's zich bij de uitoefening van macht en de vormgeving van besluitvorming kunnen voordoen;
- onderzoeken welke concrete mogelijkheden er zijn om als mens binnen en buiten het beroep invloed uit te oefenen op besluitvorming, met aandacht voor gedeelde belangen, waarden en doelen;
- beargumenteren welke keuzes de student daarin zelf maakt;
- reflecteren of en waarom diens standpunten en handelingsmogelijkheden democratisch en rechtsstatelijk zijn;
- reflecteren op de eigen achtergrond, waarden en overtuigingen en hoe deze invloed hebben op de ervaren machtsbronnen en handelingsmogelijkheden bij besluitvorming.

Toelichting

Te denken valt hierbij aan:

- oefenen met verschillende rollen die ingenomen kunnen worden rond besluitvormingsprocessen, zoals een agenderende rol (denk aan een handtekeningactie of een gesprek verzoeken met bestuurders), een faciliterende rol (denk aan een ontmoeting tussen betrokkenen faciliteren), een activistische rol (denk aan demonstreren, prikacties uitvoeren) of een onderzoekende rol (denk aan het verzamelen van feiten en meningen vanuit verschillende perspectieven);
- verschillende standpunten en perspectieven verkennen door het gebruik van verschillende strategieën zoals cultuureducatie (film, theater), rollenspellen, dialoog of debat;
- herkennen dat machtsuitoefening en besluitvorming gepaard kunnen gaan met dilemma's, zoals bepalen wie meedoet bij het nemen van besluiten, welke belangen (lokaal, mondiaal, mensen, dieren/natuur) meegenomen moeten worden, in hoeverre er noodzaak is tot snel handelen ten koste van inspraak/draagvlak, in hoeverre besluitvorming representatief of expertgedreven moet zijn en in hoeverre er ruimte is voor objectiviteit en nuance ten opzichte van de waa van de dag;

- beoordelen van situaties uit de actualiteit waarin machtsposities een rol spelen en besluitvorming beïnvloeden, waarbij bijvoorbeeld sprake is van lobby, media-invloed, focus op regels, of (on)mogelijkheden tot tegenspraak;
- afwegen in hoeverre studenten machtsbronnen hebben en deze willen inzetten, zoals kennis van (arbeids)rechten en of deze juridisch afdwingen, of kennis van inspraakmogelijkheden en of zich daar actief voor willen inzetten;
- kunnen aangeven in hoeverre de beoogde machtsbronnen, besluitvormingsprocedure en inhoudelijke besluiten passen bij democratische waarden als individuele vrijheid, solidariteit, gelijkwaardigheid en verdraagzaamheid.

D: Macht & besluitvorming

5: Standpunt & handelingsmogelijkheden

Voorbeelduitwerking:

Kwesties rondom reizen en de impact daarvan op het klimaat zijn voorbeelden waarbij verschillende perspectieven en belangen voortdurend ter discussie staan. Docenten kunnen daarom een actuele kwestie bespreken rondom reizen het de klimaatimpact daarvan met studenten. Laat ze een actueel artikel lezen of een korte video bekijken over bijvoorbeeld:

- De uitstoot van vliegvluchten en autoritten
- De beperkte vergunningsruimte voor Schiphol
- De verdroging van delen van het Spaanse platteland door toerisme
- Milieuschade aan populaire vakantiegebieden

Eventueel kunnen docenten hierbij recente cijfers gebruiken om te laten zien hoe het probleem elk jaar groter wordt.

Voorbeeld nader toegelicht

Docenten kunnen uitleggen wat een dilemma van vrijheid versus duurzaamheid is aan de hand van het volgende voorbeeld: Aan de ene kant hebben mensen de vrijheid om zelf te bepalen waar en hoe ze op vakantie gaan. Aan de andere kant brengen massatoerisme en intensief reizen schade toe aan natuur en klimaat. Een dilemma is een keuze tussen twee opties die allebei grote nadelen hebben. In dit geval: ofwel de vrijheid van burgers inperken, ofwel het milieu verder belasten. Wat je ook kiest, je verliest altijd iets waardevols.

Verwijs vervolgens naar eerdere lessen waarin studenten bekeken hebben wie er meebeslist (zoals bij de vakantiekeuze binnen een groep). In dit geval is het belangrijk om ook stil te staan bij de waarden die ten grondslag liggen aan onze samenleving, zoals rechtvaardigheid, vrijheid en duurzaamheid. Leg kort uit wat waarden zijn: idealen of principes die mensen belangrijk vinden in het samenleven.

Groepsopdracht:

In deze opdracht gaan studenten in gesprek over een actueel dilemma: moet de overheid meer macht krijgen om reizen te beperken vanwege de klimaatimpact, of blijven we vasthouden aan maximale keuzevrijheid voor de burger? Ze verkennen deze vraag aan de hand van concrete situaties, zoals de druk op Schiphol of de milieuschade en verdroging in delen van Spanje door toerisme.

Tijdens het gesprek wordt duidelijk dat achter deze kwesties grotere vragen schuilgaan. Wiens belangen wegen bijvoorbeeld het zwaarst? Wat betekent het als niet iedereen zich straks nog een vliegreis kan veroorloven? En hoe verhouden individuele rechten zich tot collectieve

verantwoordelijkheid voor het milieu? Studenten onderzoeken welke waarden voor wie op het spel staan en hoe ze botsen met elkaar.

Bespreek vervolgens een mogelijke oplossing: het duurder maken van reizen zodat er minder gevlogen wordt. Dit roept echter direct nieuwe vragen op: wie kan zich dat nog veroorloven? Dit vergroot bijvoorbeeld de ongelijkheid, omdat alleen mensen met voldoende geld nog kunnen reizen. Studenten ervaren dat oplossingen vaak nieuwe afwegingen en dilemma's met zich meebrengen, zoals het milieu beschermen versus gelijke kansen op vrijheid en ontspanning.

Aan de hand van deze voorbeelden kunnen studenten oefenen met het innemen van verschillende perspectieven, zoals:

- De consument: wil betaalbare en toegankelijke vakanties.
- De producent (bijvoorbeeld luchtvaartmaatschappijen, reisorganisaties): wil winst maken en concurrerend blijven.
- Bewoners van toeristische gebieden: ervaren overlast of juist inkomsten.
- Toekomstige generaties: ervaren de gevolgen van klimaatverandering.

Laat studenten ook nadenken over wie er belang heeft bij bepaalde uitkomsten. Wie verdedigt welke standpunten, en met welk doel? Breng ook in beeld welke lobbygroepen hierin een rol spelen (zoals luchtvaartlobby's, toerismebonden of milieuorganisaties) en hoe zij proberen invloed uit te oefenen, bijvoorbeeld via demonstraties, reclame of petitie's.

Studenten kunnen zelf ook stilstaan bij de manier waarop de media het debat beïnvloeden. Stimuleer studenten om kritisch te kijken naar hoe belangengroepen in de media

worden neergezet. Worden milieuactivisten bijvoorbeeld afgeschilderd als helden of als 'drammers'? Hoe neutraal is berichtgeving over commerciële partijen of protestacties?

Studenten kunnen vervolgens nadenken over hun eigen handelingsperspectief. Hoe kijken zij zelf naar het spanningsveld tussen klimaat en vrijheid van reizen? Welke mogelijkheden hebben zij om invloed uit te oefenen – bijvoorbeeld door te stemmen, actie te voeren of anderen te informeren? En welke overwegingen maken zij daarbij: kiezen ze vooral vanuit hun eigen belang, of laten ze zich ook leiden door bredere maatschappelijke waarden?

Voor extra verdieping kunnen studenten zich buigen over de volgende verdiepende vragen die hen helpen om dieper na te denken over verantwoordelijkheid, besluitvorming en de grenzen van invloed.

- Wat moeten we doen bij dit groeiende probleem?
- Wiens verantwoordelijkheid is het om hier iets aan te doen?
- Wie heeft de macht om hier iets aan te doen?
- Hoe kunnen we besluiten hier iets aan te doen?
- Formuleer wat je een betere optie vindt: de burgers hiervan zelf bewust maken versus hierover moet een gezamenlijk besluit worden genomen.
 - a. Wat is bezwaar en voordeel van de keuze dat burgers zelf maar meer bewustzijn moeten krijgen van het probleem, zodat ze dan ook zelf een bewuste keuze maken omdat ze oog hebben gekregen van de gevolgen van hun keuzes?

- b. Wat is bezwaar en voordeel van de optie dat de overheid maar een besluit neemt waar we ons allen aan moeten houden, in plaats van dat over te laten aan de inzichten van de burgers zelf
- Wie heeft de macht om te reguleren wie wel/niet op vakantie mag?
 - Stel je voor: de politiek wil dit regelen? Bepaal in jouw groepje welke regels/wetten zou je willen om de impact op het milieu te verkleinen? Denk daarbij aan de belangen die verschillende groepen hebben en welke waarden een rol spelen bij welke wetten/regels die je zou willen.
 - Hoe moeten we in Nederland een besluit nemen (meerderheid/consensus/deliberatie) en wie mag meebeslissen?
 - Welke dilemma's ontdekken jullie nog meer bij de besluitvorming naast dat van vrijheid versus gelijkheid? (Denk aan vrijheid versus bescherming van zwakkeren).
 - Welk besluit of welke argumenten passen niet bij de principes van de democratische rechtsstaat? Noem minimaal drie besluiten die niet mogelijk zijn omdat ze tegen die principes ingaan.
 - Wat zou een reden/argument zijn om minder (vakantie) reis kilometers te maken?

Koppeling met de kwalificatie-eis

In dit voorbeeld verkennen studenten hun eigen standpunten over de spanning tussen vrijheid en duurzaamheid in relatie tot reizen. Ze oefenen met het innemen van verschillende perspectieven, analyseren belangen en dilemma's en denken na over wie invloed heeft op besluitvorming. Door na te denken en te discussiëren over deze vraagstukken ontdekken studenten dat ze bij dergelijke dilemma's niet alleen persoonlijke voorkeuren, maar ook democratische waarden een rol spelen in de besluitvorming.

Concreet sluit dit aan bij:

- *verkennen welk soort dilemma's zich bij de uitoefening van macht en de vormgeving van besluitvorming kunnen voordoen;*
- *onderzoeken welke concrete mogelijkheden er zijn om als mens binnen en buiten het beroep invloed uit te oefenen op besluitvorming, met aandacht voor gedeelde belangen, waarden en doelen;*
- *kunnen aangeven in hoeverre de beoogde machtsbronnen, besluitvormingsprocedure en inhoudelijke besluiten passen bij democratische waarden als individuele vrijheid, solidariteit, gelijkwaardigheid en verdraagzaamheid.*

31	Zie Burgerschapsonderwijs in een veranderende samenleving: https://www.expertisepuntburgerschap.nl/wp-content/uploads/2023/06/adviesrapport-burgerschapsonderwijs-in-een-veranderende-samenleving.pdf	35	Dat kan door leerdoelen en leeractiviteiten te ontwikkelen die het stellen van vragen en het kritisch denkvermogen van de student stimuleren. Hierdoor leert de student steeds beter om feiten van meningen te onderscheiden en om te twijfelen aan bepaalde opvattingen en veronderstellingen waar hij/zij voorheen wellicht nooit aan twijfelde.	39	Je kunt er bijvoorbeeld voor kiezen om in het weekeind te helpen bij sportactiviteiten in de buurt. Of om juist wel op woensdagmiddag te werken als je weet dat collega's met jonge kinderen op die dag liever van huis uit werken, daar baat bij hebben. Of het bedrijf kan ervoor kiezen om een werknemer die in een moeilijke periode zit, de ruimte te geven om zaken te regelen zonder dat dit negatieve gevolgen heeft voor kans op een vast contract of promotie.
32	Zie Aanbevelingen voor herformulering kwalificatie-eisen burgerschapsonderwijs mbo: https://www.expertisepuntburgerschap.nl/wp-content/uploads/2024/04/Herformulering-kwalificatie-eisen-burgerschap-mbo.pdf	36	Het recht op bezwaar biedt de burger de garantie dat het bestuursorgaan het reeds genomen besluit en de daartegen ingediende bezwaren en de daaraan onderliggende belangen tegen elkaar moet afwegen. En indien nodig dit besluit moet heroverwegen. Deze heroverweging kan ertoe leiden dat het reeds genomen besluit wordt teruggedraaid.	40	In een democratische rechtsstaat maakt iedere belanghebbende aanspraak op een zorgvuldige belangenafweging en een duidelijke motivering van de gemaakte keuzes. Zowel een bestuursorgaan (bijvoorbeeld de belastingdienst, de burgemeester of het UWV) als de rechter heeft de plicht om de genomen beslissing te motiveren zodat een belanghebbende altijd na kan gaan welke belangen zijn meegewogen en op welke gronden een keuze is gemaakt om een bepaalde beslissing te nemen.
33	Maatschappelijke Diensttijd: https://www.doemeemetmdt.nl/	37	Waar rechten dus doorgaans bij een rechter of een ander orgaan (denk aan bijvoorbeeld een klachtencommissie) afdwingbaar zijn, zijn belangen dit niet rechtstreeks maar kunnen deze belangen via juridische procedures alsnog worden behartigd.	41	Zie hierna onder Doelzin 4 en 5 het begrip Bildung.
34	Naast behoeften en individuele en collectieve belangen zijn er universele mensenrechten en onze grondrechten die bescherming bieden jegens medeburgers en de overheid. Zoals bijvoorbeeld het recht op een persoonlijke levenssfeer, eigen partnerkeuze, vrijheid van meningsuiting, godsdienst en mogelijkheden tot zelfontplooiing)? Deze mensenrechten zijn niet 'onderhandelbaar' en mogen slecht in hele uitzonderlijke situaties worden beperkt. Tegelijkertijd mag de uitoefening van deze rechten nooit leiden tot misbruik van de (mensen)rechten van anderen. Enkele van deze uitgangspunten zijn expliciet in de slotbepalingen van de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens opgenomen (artikel 28, 29 en 30 UVRM). Onze Grondwet omvat een 'vertaling' van deze mensenrechten naar Nederlandse wetgeving.	38	Ons sociale zekerheidsstelsel is gebaseerd op solidariteit van alle burgers met elkaar: van gezonde mensen met zieke mensen, van werkende mensen met werkloze mensen, van de beroepsbevolking met gepensioneerden en scholieren. Ook op de woningmarkt speelt solidariteit een rol bij de belangenafweging. Bijvoorbeeld bij het toewijzen van woningen aan alleenstaande moeders of statushouders. Wie worden als kwetsbaren beschouwd en in hoeverre moeten minder kwetsbaren zich – al dan niet verplicht	42	AVG staat voor Algemene Verordening Gegevensbescherming.

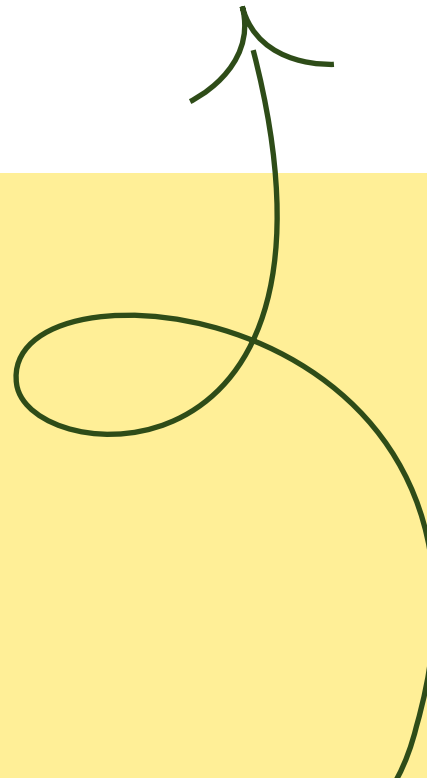
- 43 Het Burgerlijk Wetboek voorziet in het aanstellen van een bijzondere curator (art. 1:250 BW) die kinderen kan bijstaan binnen én buiten de rechtszaal.
- 44 Onze wet kent wel de Evenredigheidstoets (art. 3:4 lid 2 Algemene Wet Bestuursrecht) van toekomstige (maar niet speculatieve) belangen waaraan de bestuursrechter kan toetsen. Bij deze toets staan de geschiktheid, de noodzakelijkheid en de evenwichtigheid van het besluit centraal. Bij de afweging worden factoren zoals de beslissingsruimte van het bestuursorgaan, de aard en het doel van het besluit en de aard van de betrokken belangen meegewogen. Ook wordt er meer gewicht toegekend aan de belangen van de betrokkenen naarmate de negatieve gevolgen van het besluit een grotere inbreuk maken op de fundamentele rechten. En ten slotte wordt e.e.a. beoordeeld in samenhang met het Zorgvuldigheidsbeginsel (art. 3:2 AwB) en het Motiveringsbeginsel (art. 3:46 AwB). Zie o.a. https://vng.nl/sites/default/files/2023-11/factsheet_evenredigheidstoets.pdf.
- 45 Zie ook: Honingh en Van Ham, 'Verkenning en verdieping democratische erosie en respons in Nederland' uit 'Verkenning en verdieping democratische erosie en respons in Nederland' p.15 e.v. [file:///C:/Users/WIJNR000/Downloads/antwoorden-kamervragen-over-toenemend-wantrouwen-in-de-overheid-onder-jongeren%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/WIJNR000/Downloads/antwoorden-kamervragen-over-toenemend-wantrouwen-in-de-overheid-onder-jongeren%20(1).pdf)
- 46 Zie ook: Miltenburg e.a. (2024) Burgerschapspectieven vanaf blz. 34 e.v. <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2024/09/03/burgerperspectieven-2024-bericht-2>
- 47 Zie ook: Van persoonlijke krenking tot vertrouwensbreuk, Van Wonderen, Peeters <https://www.verwey-jonker.nl/publicatie/van-persoonlijke-krenking-tot-vertrouwensbreuk/>
- 48 Zie ook: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2023/10/09/antwoorden-kamervragen-over-toenemend-wantrouwen-in-de-overheid-onder-jongeren>
- 49 Zie ook: Rapport Polarisatie onder jongeren <https://www.nji.nl/system/files/2023-08/Rapport-Polarisatie-onder-jongeren.pdf>
- 50 Zie ook: Democratisch bewustzijn in Nederland, Van Wonderen, <https://www.verwey-jonker.nl/publicatie/democratisch-bewustzijn-in-nederland/>
- 51 Zie ook over versterken van de stemintentie bij MBO-leerlingen Teegelbeckers en <https://www.aup-online.com/content/journals/10.5117/PED2024.3.003.TEEG>
- 52 Per afzonderlijk onderdeel van de doelzin.
- 53 Zie ook o.a. Nieuwelink over strijd tussen waarden en spanning in relatie tot pluraliteit van opvattingen. <https://www.schoolveiligheid.nl/wp-content/uploads/2022/03/Nieuwelink-Hoe-verhouden-burgerschapsonderwijs-en-inclusie-zich-tot-elkaar-inclusief-inleiding.pdf>
- 54 Zie ook: Van Lit, Meijers, Van Ham, 'Democratische normen: normbesef en normstelling' uit 'Verkenning en verdieping democratische erosie en respons in Nederland' p.105 e.v. <https://www.kennisopenbaarbestuur.nl/documenten/2024/04/12/verkenning-en-verdieping-democratische-erosie-en-respons-in-nederland>
- 55 Zie ook de initiatieven vanuit het Expertisepunt MBO i.s.m. het ministerie van OC&W op dit gebied <https://gelijkekansenmbo.nl/tools/in-gesprek-in-de-klas/ondersteuning-bij-schurende-gesprekken-in-de-klas/>
- 56 Zie ook: Theorieën en aanpakken van polarisatie, Van Wonderen, Verloove, Felten, <https://www.kis.nl/sites/default/files/2022-06/theorieen-en-aanpakken-van-polarisatie-samenvatting.pdf>
- 57 Zie o.a. de didactische principes in Zuurmond, Guerin e.a (2022) Learning to question the status quo. Critical thinking, citizenship education and Bildung in vocational education.

58	Burgerschap: Politiekfilosofische perspectieven - Expertisepunt Burgerschap	67	Zie ook Nieuwelink (2023) Bevorderen van veerkrachtige democratische gezindheid: een pleidooi voor het versterken van burgerschapsonderwijs - HvA Research Database	71	Ook dit kan snel gevonden worden via ChatGPT maar ook in bronnen rond Rechtspraak: www.Rechtspraak.nl
59	Zie o.a. Werkplaats burgerschap. (2023). Praktijkboek voor het ontwerpen van kritisch burgerschapsonderwijs - herziene uitgave. Uitgegeven door de werkplaats burgerschap Democratisering van kritisch denken, ROC van Twente. PraktijkboekWerkplaats2023.pdf	68	Expertgroep Burgerschap. (2023). Adviesrapport burgerschapsonderwijs in een veranderende samenleving. Expertisepunt Burgerschap (p. 52). https://www.expertisepuntburgerschap.nl/wp-content/uploads/2023/06/adviesrapport-burgerschapsonderwijs-in-een-veranderende-samenleving.pdf		Bijvoorbeeld rechtzaken: 1. ECLI:NL:GHAMS:2024:2924, Gerechtshof Amsterdam, 23-000709-23 https://uitspraken.rechtspraak.nl/details?id=ECLI:NL:GHAMS:2024:2924 2. ECLI:NL:HR:2016:402, Hoge Raad, 15/01268 https://uitspraken.rechtspraak.nl/details?id=ECLI:NL:HR:2016:402
60	Zie ook Werkplaats burgerschap. (2023), p. 12 e.v.. PraktijkboekWerkplaats2023.pdf				
61	Zie hiervoor het clusteren van beladen maatschappelijke thema's als bewuste politieke keuze.	69	Het woord 'idiot' komt van het Griekse idiotos, waarmee Aristoteles en anderen verwezen naar burgers die zich niet bezighielden met het openbare of politieke leven. Zie bijvoorbeeld: Aristoteles, Politika (ca. 4e eeuw v.Chr.).		en leerplicht: Is een leerling van 17 leerplichtig? Inspectie van het onderwijs https://www.onderwijsinspectie.nl/onderwerpen/leerplichtwet/vraag-en-antwoord/is-een-leerling-van-17-leerplichtig#:~:text=De%20kwalificatieplicht%20zegt%20dat%20jongeren,van%20het%20mbo%20of%20hoger.
62	Zie ook thema C. Maatschappijvisies en Maatschappelijke vraagstukken				
63	Zie ook over versterken van de stemintentie bij MBO-leerlingen Teegelbeckers en Nieuwelink (2024) PED2024.3.003.TEEG.pdf	70	Dit soort informatie is snel te vinden via ChatGPT of via informatie op bijvoorbeeld bronnen rond Rechtspraak. Conform artikel 7: 447 van het Burgerlijk Wetboek: https://wetten.overheid.nl/jci1.3:c:BWBR0005290&boek=7&titeldeel=7&afdeling=5&artikel=447&z=2018-09-19&g=2018-09-19		
64	Per afzonderlijk onderdeel van de doelzin.				
65	Zie o.a. Daas e.a. (2025) https://pure.hva.nl/ws/portafiles/portal/52093132/Daas_et_al._Burgerschapscompetenties_van_jongeren._Een_vergelijkend_perspectief_B_M.pdf				
66	Zie ook: Van der Ploeg en Guerin, Questioning Participation and Solidarity as Goals of Citizen Education, https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13636820.2023.2166573				

3. VAN ADVIESRAPPORT TOT HANDREIKING

In dit hoofdstuk vatten we de belangrijkste uitgangspunten van het adviesrapport samen en beschrijven we het proces van de totstandkoming van de handreiking, die daarop gebaseerd is.

3.1	Kernpunten uit het adviesrapport	122
3.2	De totstandkoming van de handreiking	127

3.1 Kernpunten uit het adviesrapport

De onderbouwing van de Expertgroep Burgerschap

De Expertgroep Burgerschap heeft in het adviesrapport⁹ een aantal uitgangspunten en overwegingen opgenomen die ten grondslag liggen aan hun voorstel voor nieuwe kwalificatie-eisen en aan hun aanbevelingen over de examinering van burgerschapsonderwijs. De Schrijfgroep heeft de hieronder overgenomen uitgangspunten gevolgd in het vertalen van de kwalificatie-eisen naar voorbeelden van concreet onderwijs:

- Burgerschap is het ideaal van vrije en gelijke mensen met het vermogen om maatschappelijk en politiek te functioneren en daarmee gezamenlijk de samenleving vorm te (kunnen) geven. Burgerschap gaat zowel over de verhoudingen tussen burgers onderling als over de relatie tussen burgers en overheid.

- Burgerschapsonderwijs stimuleert studenten om hun sociaal-maatschappelijke en politieke competenties (verder) te ontwikkelen, waarmee ze hun burgerschap in een democratische rechtsstaat (verder) vormgeven.
- Burgerschapsonderwijs stimuleert dat studenten de verantwoordelijkheid willen en kunnen nemen voor de eigen positie en het eigen functioneren binnen de samenleving en de wereld.
- Burgerschapsonderwijs beoogt de volgende doelen in samenhang en balans te realiseren:
 - Voegen in én vormen van de samenleving
 - Koesteren én bekritisieren van de democratische rechtsstaat
 - Kritisch bevragen én luisteren en open staan voor onderbouwde meningen van anderen
- Burgerschapsonderwijs is onderwijs dat gehechtheid aan democratische waarden stimuleert en tegelijkertijd het functioneren van de democratische rechtsstaat (kritisch) bevrageet.
- Burgerschapsonderwijs is erop gericht dat studenten kennis en vaardigheden ontwikkelen die hen in staat stellen maatschappelijke vraagstukken te herkennen, de waarden en belangen van zichzelf en anderen leren te begrijpen en de vaardigheid opdoen om daarin positie te bepalen en onderbouwd en handelend op te treden.
- Burgerschapsonderwijs in het mbo stelt studenten in staat de oorzaken en gevolgen van maatschappelijke en beroepsethische vraagstukken in de beroepscontext te herkennen en daar een rol in te spelen.

Het adviesrapport stelt dat burgerschapsonderwijs zo de volgende **doelen** in samenhang en balans beoogt te realiseren:

- voegen in én vormen van de samenleving;
- koesteren én bekritisieren van de democratische rechtsstaat;
- kritisch bevragen én luisteren en open staan voor onderbouwde meningen van anderen.

De nieuwe kwalificatie-eisen die uit deze uitgangspunten en doelen zijn voortgevloeid leiden tot burgerschapsonderwijs dat studenten stimuleert te participeren en tegelijk kritisch na te denken over een breed scala aan thema's. Een belangrijke randvoorwaarde is dat een individuele student – idealiter onderbouwd – daarin ook de keuze kan maken om niet actief te participeren of mee te praten. De combinaties van kennis en vaardigheden die worden beoogd, helpen studenten om de complexiteit en gelaagdheid 2022 heeft de MBO Raad bij mbo-instellingen nagevraagd welke praktische vaardigheden ze aan bod laten komen in hun huidige burgerschapsonderwijs d van een vraagstuk te voorzien, meerdere perspectieven te zien, te reflecteren op eigen perspectief en positie en die van anderen, op het handelen van anderen (medeburgers, overheid, bedrijven) en op de vraag of en hoe je zelf handelend wilt optreden (met de onderliggende identiteitsvraag wie iemand wil zijn in relatie tot de ander en de wereld). Het vormt de basis voor reflexieve verantwoordelijkheid: dat je je wilt en kunt verantwoorden over de invulling van je eigen handelen of niet-handelen.

Burgerschapsonderwijs kan op verschillende manieren worden vormgegeven, met diverse inhouden, waarden en pedagogische benaderingen. Tijdens het adviestraject van de Expertgroep Burgerschap bleek uit gesprekken met studenten, docenten en bestuurders dat het voor velen belangrijk is om praktische vaardigheden, zoals het invullen van een belastingaangifte of aanvragen van studiefinanciering, expliciet op te nemen in het curriculum.

De vraag is echter hoe deze vaardigheden zich verhouden tot burgerschapsonderwijs. De Expertgroep Burgerschap ziet dit als meer het domein van maatschappelijk werkers dan van docenten, en in andere onderwijssectoren maken veel van deze vaardigheden geen deel uit van het curriculum. Toch kunnen dergelijke praktische vaardigheden studenten helpen actief deel te nemen aan de samenleving. In 2022 heeft de MBO Raad bij mbo-instellingen nagevraagd welke praktische vaardigheden ze aan bod laten komen in hun huidige burgerschapsonderwijs¹⁰. De inventarisatie toont veel variatie, van het bevorderen van een gezonde leefstijl en het regelen van praktische zaken, tot zelfredzaamheid, sociale en emotionele regulatie, communicatie, en complexere vaardigheden zoals probleemoplossing en beroepsethiek. Al deze vaardigheden worden gezien als belangrijk voor maatschappelijke participatie.

Het adviesrapport van de Expertgroep Burgerschap benadrukt echter dat praktische vaardigheden, zoals het invullen van een belastingformulier, niet het einddoel van burgerschapsonderwijs moeten zijn. Deze vaardigheden zouden “verburgerschap” kunnen worden, door ze te koppelen aan maatschappelijke vraagstukken. Bijvoorbeeld, het invullen van een belastingaangifte kan dienen als opstap om studenten te laten nadenken over waarom belasting en studiefinanciering bestaan, en hoe ze hier invloed op kunnen uitoefenen.

Praktische vaardigheden in het mbo richten zich vaak op intrapersonlijke (zelfbegrip, motivatie, emotieregulatie) en interpersoonlijke (samenwerken, communiceren, conflictoplossing, empathie) vaardigheden. Hoewel deze vaardigheden nuttig zijn voor burgerschap, zijn ze niet altijd ook burgerschapscompetenties. In het adviesrapport wordt onderstreept dat het belangrijk is dat het onderwijs over bijvoorbeeld financiële kwesties verder gaat dan alleen het persoonlijke vlak. Het moet ook ingaan op maatschappelijke en politieke vraagstukken, zodat studenten niet alleen

financiële kennis ontwikkelen, maar ook begrijpen hoe de samenleving is georganiseerd en hoe maatschappelijke problemen kunnen worden aangepakt. Ook leren studenten herkennen dat maatschappelijke problemen niet altijd als zodanig (h)erkend worden.

De rol van burgerschapsonderwijs in een snel veranderende, ook online verbonden, samenleving

De grenzen tussen de online en offline wereld vervagen in hoog tempo. Voor veel studenten zijn die werelden zelfs volledig verweven. De vier nieuwe burgerschapsthema's zijn dan ook niet los te zien van wat er online gebeurt. De invloed van technologie op het leven van studenten en daarmee op hun burgerschapsvorming is groot. De snelle opkomst van generatieve AI onderstreept dit nog eens extra. Hoewel deze technologische ontwikkelingen niet altijd expliciet genoemd worden binnen de nieuwe thema's, is het belangrijk om ze wel mee te nemen in de uitwerking van het onderwijs.

Online maatschappelijke discussies kunnen soms enorm snel polariseren, denk bijvoorbeeld aan reacties op een bepaald bericht op platforms als X en Instagram. Als je kijkt naar het totale maatschappelijke debat over hetzelfde onderwerp, komt daar vaak een genuanceerder beeld uit. Juist daarom is het van belang om in het burgerschapsonderwijs ruimte te maken voor reflectie op die online dynamiek. We moedigen scholen aan om deze ontwikkelingen actief te betrekken bij de invulling van het onderwijs. In deze handreiking doen we dat zelf ook, onder andere in enkele uitgewerkte voorbeelden.

Democratische rechtsstaat als buitengrens én scheppingsruimte

In de uitgangspunten is te lezen dat burgerschapsdocenten in hun onderwijs gehechtheid aan democratische waarden stimuleren, maar studenten óók leren de spanningen en tekortkomingen in het functioneren van de democratische rechtsstaat te onderzoeken. Dit wantrouwen is van belang omdat democratische waarden en principes niet altijd door instituties worden uitgedragen en omdat het functioneren van instituties en procedures niet vanzelfsprekend is. Denk aan het toeslagenschandaal, waarbij burgers slachtoffer werden van falende overheidsinstituties.

Daarnaast kent de democratische rechtsstaat een inherente spanning tussen democratie en rechtsstaat. Een democratie kan de rechtsstaat onder druk zetten wanneer de meerderheid wetten wil die grondrechten schenden, zoals discriminatie van minderheden. Omgekeerd kan een rechtsstaat de democratie beperken wanneer rechters democratische beslissingen terugdraaien of procedures zo strikt maken dat democratische verandering bijna onmogelijk wordt. Deze spanning vraagt om weloverwogen burgerschapsonderwijs.

Deze complexiteit vraagt ook om een doordacht burgerschapsonderwijs waarin kritische denkvaardigheden centraal staan. Onderwijs waarbij de student leert dat men als individu en als groep verbonden kan zijn met een groter, internationaal geheel¹¹. Studenten leren nadenken over begrippen als rechtvaardigheid en globalisering, maar niet in een vacuüm. Daarom hebben zij verschillende kennisdomeinen nodig: digitalisering, politiek, geschiedenis, aardrijkskunde, economie, mensenrechten en natuurrecht. Democratische waarden - die in de burgerschapsopdracht basiswaarden worden genoemd - bieden hiervoor belangrijke kaders. Deze kaders maken kritisch denken mogelijk doordat ze grenzen stellen: discriminatie door de overheid of het niet respecteren van grondwettelijke vrijheden wordt niet

getolereerd, juist om ieders gelijkwaardigheid te waarborgen. Ook in een mondiale en online context.

Dit uitgangspunt is cruciaal voor het creëren van een veilig én open leerklimaat. Kritisch denken en het ontwikkelen van eigen standpunten lukt alleen door respectvolle confrontatie met andere denkbeelden. Een school vormt vanwege haar pluraliteit een waardenvolle - en daarmee waardevolle - context voor burgerschapsonderwijs. Tegelijkertijd rust er op scholen een verplichting voor het creëren van een veilig leerklimaat

Net als in de bredere samenleving vormen grond- en mensenrechten belangrijke uitgangspunten, hoewel deze in de praktijk soms botsen en tegen elkaar moeten worden afgewogen. Het streven naar gelijkwaardigheid blijft de leidraad, ook wanneer vrijheden ter discussie staan, conflicten ontstaan of ongelijke machtsverhoudingen zichtbaar worden.

De opbouw van de nieuwe kwalificatie-eisen

De kwalificatie-eisen zijn ingedeeld in vier thema's waar telkens spanningen bij naar voren komen. Daarbij zijn er telkens keuzes te maken tussen verschillende waarden, belangen en standpunten. Dit staat in de kwalificatie-eisen centraal, die geformuleerd zijn in de vorm van ervarings- en beheersingsdoelen en opgebouwd volgens een vaste drieslag:

- Doelzinnen, met een gelijke structuur voor alle thema's, beschrijven aan de hand van doelgroep – leergedrag – inhoud de kern van het thema. Elk type doelzin (kennis, veranderbaarheid, ervaringen en standpunt en verkennen handelingsmogelijkheden) kent zijn eigen karakteristiek, die hieronder toegelicht wordt.
- 'het gaat hierbij om', waarin de doelzin uitgewerkt wordt in onderdelen.
- 'te denken valt hierbij aan', waaronder voorbeelden staan die de doelzin en de uitwerking daarvan illustreren en verhelderen, zonder dat deze specifieke voorbeelden verplichtend zijn voor docenten of studenten¹².

Elk thema is opgebouwd uit een aantal componenten [type doelzinnen]:

- Kennis (2x)
- Veranderbaarheid
- Ervaringen
- Standpunt en verkennen handelingsmogelijkheden

Op basis van het adviesrapport wordt hieronder kort toegelicht wat iedere component omvat:

- **Kennis** van onder meer **regels, ontwikkelingen en perspectieven**, die belangrijk zijn om deel te kunnen nemen aan de samenleving of om een onderbouwd standpunt in te kunnen nemen. De eerste twee doelzinnen bij elk thema gaan over hogere orde kennis van de studenten.
- De nadruk op de **continuïteit** en **verandering van de samenleving** biedt studenten de ruimte te leren over de betekenis en samenhang met de beschreven spanningsvelden die in elk thema spelen. De derde doelzin gaat over de rol van ontwikkelingen bij het onderwerp van het thema. Studenten krijgen inzicht in maatschappelijke processen die tot de huidige status quo hebben geleid. Ze zien in dat deze processen komen door menselijk handelen en gemaakte keuzes. Dat betekent ook dat de status quo veranderd kan worden en dat zij daar verantwoord ook invloed op uit kunnen oefenen.
- Burgerschap wordt mede bepaald door **ervaringen** die mensen hebben opgedaan en op kunnen doen. De vierde doelzin gaat telkens over ervaringen met het thema en de spanningen hieromtrent. Deze ervaringen kunnen met de opgedane kennis binnen de context van de samenleving, het beroepenveld en specifiek binnen het eigen (toekomstige) beroep worden geduid.
- Een belangrijk element van burgerschap is dat er verschillende **standpunten** zijn en mensen verschillende **handelingsmogelijkheden** hebben om bij te dragen aan een vraagstuk. De vijfde doelzin van elk thema gaat daarom om de verkenningen van eigen standpunten en handelingsmogelijkheden (mede op basis van kritische overwegingen) en hoe deze zich verhouden tot de democratische waarden en dilemma's¹³. Het is dus

belangrijk dat studenten hun eigen standpunt of handelen toetsen aan democratische en rechtsstatelijke principes.

Deze componenten bieden gezamenlijk een structuur die studenten de mogelijkheid geeft om op elk thema een leer-reis door te maken, waarbij ze kennis opdoen om te begrijpen, doen, ontmoeten en ervaren, mening vormen en reflecteren.

Om onderwijs te ontwikkelen dat aansluit bij de nieuwe kwalificatie-eisen, is het essentieel dat de leerdoelen helder en concreet worden geformuleerd. De lesmaterialen en didactische aanpak moeten aansluiten bij de (onderwijs) praktijk en de behoeften van zowel docenten als studenten. Ook is samenwerking tussen onderwijsinstellingen, maatschappelijke organisaties en het werkveld van groot belang om effectief burgerschapsonderwijs te realiseren. Om onderwijsinstellingen te ondersteunen bij het ontwikkelen van dit nieuwe burgerschapsonderwijs, heeft het ministerie van OCW opdracht gegeven aan het Expertisepunt Burgerschap om samen met een Schrijfgroep van betrokkenen uit het veld een handreiking te ontwikkelen. Deze handreiking biedt toelichting op de nieuwe kwalificatie-eisen en helpt docenten en onderwijsinstellingen bij het vertalen van de eisen naar het onderwijs.

3.2 De totstandkoming van de handreiking

De Schrijfgroep heeft van september 2024 tot en met juni 2025 onder begeleiding van CINOP gewerkt aan het ontwikkelen van een handreiking die aansluit bij de behoeften van docenten burgerschap. Om die behoeften zo duidelijk mogelijk in beeld te krijgen, is een aantal stappen ondernomen. Allereerst werd nagegaan hoe de handreiking het beste kan aansluiten bij de doelgroep en de dagelijkse onderwijspraktijk. Daarnaast werd onderzocht waar precies behoefte aan is binnen het mbo en op welke manier de handreiking docenten optimaal kan ondersteunen. Om deze vragen te beantwoorden en tot een gedegen eindproduct te kunnen komen, vond er periodiek overleg met de Schrijfgroep plaats.

1. BEHOEFTEANALYSE ONDER BURGERSCHAPSDOCENTEN

Om de handreiking goed af te stemmen op de praktijk en objectief te kunnen bepalen welke ondersteuning docenten nodig hebben, is een digitale behoefteanalyse uitgevoerd onder 278 burgerschapsdocenten in het mbo. De respondenten gaven les op verschillende niveaus: 15% op niveau 1 (entree), 44% op niveau 2, 59% op niveau 3 en 78% op niveau 4. Daarnaast gaf 73% les in de BOL-opleiding en 40% in de BBL-opleiding. Veel docenten werkten met meerdere doelgroepen tegelijk.

Op basis van de voorafgaande analyse vanuit de Schrijfgroep konden docenten aangeven waar zij de meeste behoefte aan hadden (meerdere antwoorden waren mogelijk), wat betreft de invulling van de handreiking. Een meerderheid (70%) koos voor inhoudelijke verheldering, waarbij belangrijke begrippen uit de kwalificatie-eisen worden toegelicht en verbanden visueel worden weergegeven. Ook werd binnen deze optie aangegeven dat er behoefte is aan concrete voorbeelden en casussen om inhoudelijke accenten te kunnen leggen in het onderwijs.

Daarnaast gaf 65% de voorkeur aan een ontwerp-gids met een stappenplan om onderwijs te ontwikkelen. Deze gids helpt bij het vertalen van de kwalificatie-eisen naar een leerlijn burgerschap en biedt praktische stappen om leerdoelen om te zetten in lessen. Ook geeft dit stappenplan inzicht in pedagogische en didactische keuzes daarbinnen.

De derde optie, een didactische docentenhandreiking, werd door 51% van de docenten als waardevol gezien. Dit onderdeel richt zich op de praktijk van het lesgeven en ondersteunt bij de inrichting en uitvoering van het dagelijkse burgerschapsonderwijs.

Belangrijkste behoeften uit de open antwoorden

Uit de open antwoorden kwam naar voren dat 25% van de docenten behoefte heeft aan praktische werkvormen en lesopzetten. Daarnaast gaf 15% aan dat duidelijke leerdoelen, leerlijnen en structuur belangrijk zijn. Een groep van 11% vroeg om meer inhoudelijke uitleg, begripsduiding en vakliteratuur, terwijl nog eens 11% aangaf behoefte te hebben aan differentiatie tussen verschillende doelgroepen, zoals BBL- en BOL-studenten en de verschillende opleidingsniveaus.

Daarnaast wilde 7% meer aandacht voor actualiteiten en maatschappelijke betrokkenheid in het burgerschapsonderwijs. Ook gaf 6% aan behoefte te hebben aan meer duidelijkheid over wettelijke richtlijnen en kaders, zoals de eisen waaraan het onderwijs moet voldoen.

Verder vroeg 8% om meer helderheid over de criteria waaraan een burgerschapsdocent moet voldoen. Dit valt echter buiten de scope van deze handreiking. Tot slot gaf 17% aan behoefte te hebben aan meer inzicht in de examinering van burgerschapsonderwijs. Het advies van de Expertgroep Burgerschap om een instellingsexamen in te voeren is gehonoreerd. Dit betekent dat onderwijsinstellingen vrij zijn in de keuze of vorm van het examen dat zij studenten laten afleggen wat betreft het burgerschapsonderwijs.

Er komt een instellingsexamen burgerschap. Scholen krijgen hiermee de ruimte om zelf te kiezen hoe ze examineren: op een manier die past bij hun visie, opleiding en studenten. De Coöperatie Examens MBO¹⁴ ontwikkelt hiervoor samen met het mbo eigentijdse, digitale instellingsexamens Burgerschap die aansluiten bij de nieuwe kwalificatie-eisen. Een digitaal examensysteem, training en begeleiding voor de gebruikers en voorbeeldexamens maken hiervan onderdeel uit.

Het ministerie van OCW zal over het vrijstellingenbeleid nadere informatie publiceren bij de wijzigingen in het Examen- en kwalificatiebesluit WEB omtrent de invoering van een instellingsexamen voor het onderdeel burgerschap.

Gemaakte keuzes

De resultaten van de behoefteanalyse laten zien dat docenten vooral behoefte hebben aan concrete en toepasbare ondersteuning bij het vormgeven van hun burgerschapsonderwijs. Daarom heeft de Schrijfgroep ervoor gekozen om de handreiking in twee dimensies op te bouwen. Een ontwerp-gids bestaande uit een stappenplan en een inhoudelijke toelichting op de verschillende thema's. Daarnaast biedt de handreiking toelichting op de doelzinnen en inspiratie voor het kiezen van onderwijsinhouden, met behulp van uitgewerkte voorbeelden.

In de handreiking is geprobeerd zoveel mogelijk recht te doen aan de verschillende leerwegen en doelgroepen binnen het mbo, waaronder BOL, BBL, LLO, waarin natuurlijk nog onderscheid te maken is tussen bekostigde en niet-bekostigde opleiders. Elke leerweg en doelgroep vraagt om een andere wijze van het vormgeven van het burgerschapsonderwijs alsmede de differentiatie hierbinnen. Zoals gebruikelijk in het mbo, staat het instellingen vrij om maatwerk te leveren binnen de daarvoor geldende richtlijnen. Deze handreiking kan geen pasklare antwoorden bieden voor alle maatwerkvraagstukken, maar geeft gerichte suggesties t.a.v. de mogelijkheden.

Vragen over randvoorwaarden

We realiseren ons dat deze handreiking niet alle vragen zal beantwoorden. Veel vooral praktische vragen blijven waarschijnlijk nog open. Denk aan vragen als: Hoeveel tijd moeten we besteden aan burgerschapsonderwijs? Hoe toetsen we het? Hoe organiseren we scholing voor onszelf en collega's? Op deze vragen geeft deze handreiking bewust geen pasklare antwoorden. Dat komt omdat dit keuzes zijn die elke school zélf moet maken, passend bij de eigen context, visie en mogelijkheden.

Wat we wel doen, is wijzen op goede bronnen die kunnen helpen bij het maken van die keuzes. Een belangrijke daarvan is de publicatie **Beter Burgerschap in het Beroepsonderwijs**¹⁵, opgesteld door de adviseurs Burgerschap van het Expertisepunt Burgerschap mbo. Deze publicatie biedt praktische handvatten en randvoorwaardelijke tips die scholen kunnen ondersteunen bij de verdere ontwikkeling en implementatie van hun burgerschapsonderwijs.

2. BETROKKEN STAKEHOLDERS

Bij het ontwikkelen van deze handreiking vonden we het belangrijk om goed aan te sluiten bij de praktijk en bij wat er leefde in het mbo-veld. Daarom zijn op meerdere momenten verschillende groepen stakeholders betrokken. Via twee klankbordbijeenkomsten dacht het (bekostigde en niet-bekostigde) onderwijsveld mee, vertegenwoordigd door docenten, practoren, directeuren en coördinatoren, allen betrokken bij burgerschapsonderwijs binnen een mbo-instelling, over de voorlopige concepten. Ook maatschappelijke organisaties leverden inhoudelijke input. Zij waren afkomstig uit een zo breed mogelijk spectrum, met expertise op thema's als mediawijsheid en digitalisering, cultuur, democratie, financiële geletterdheid, vitaliteit (inclusief seksuele vorming en diversiteit) en duurzaamheid. Daarnaast brachten studenten hun perspectief in op wat goed burgerschapsonderwijs betekent, hoe de handreiking daarin ondersteunend is en waar volgens hen verbeteringen of aanvullingen gewenst zijn.

De eerste klankbordbijeenkomsten vonden plaats op het moment dat de eerste concepten van de ontwerp-gids en thematische uitwerkingen gereed waren. Na verwerking van de feedback volgde een tweede bijeenkomst. Tijdens deze tweede klankbordbijeenkomst kwam er fundamentele feedback vanuit het College voor de Rechten van de Mens. Naar aanleiding hiervan is besloten om met een aantal leden van de Expertgroep Burgerschap en de Schrijfgroep aanpassingen door te voeren. Dit betrof aanpassingen in de voorbeelduitwerkingen maar ook wijzigingen in de titel van thema A, die werd gewijzigd van "Verschil en gelijkwaardigheid" naar "Vrijheid en gelijkheid", en aanpassingen in de doelzinnen van thema A. Op deze manier is er gewerkt aan een handreiking die breed gedragen wordt door het veld.

9 Expertgroep Burgerschap. (2023). Adviesrapport burgerschapsonderwijs in een veranderende samenleving. Expertisepunt Burgerschap (p. 17 - 28). <https://www.expertisepuntburgerschap.nl/wp-content/uploads/2023/06/adviesrapport-burgerschapsonderwijs-in-een-veranderende-samenleving.pdf>

10 Expertgroep Burgerschap. (2023). Adviesrapport burgerschapsonderwijs in een veranderende samenleving. Expertisepunt Burgerschap (p. 25). <https://www.expertisepuntburgerschap.nl/wp-content/uploads/2023/06/adviesrapport-burgerschapsonderwijs-in-een-veranderende-samenleving.pdf>

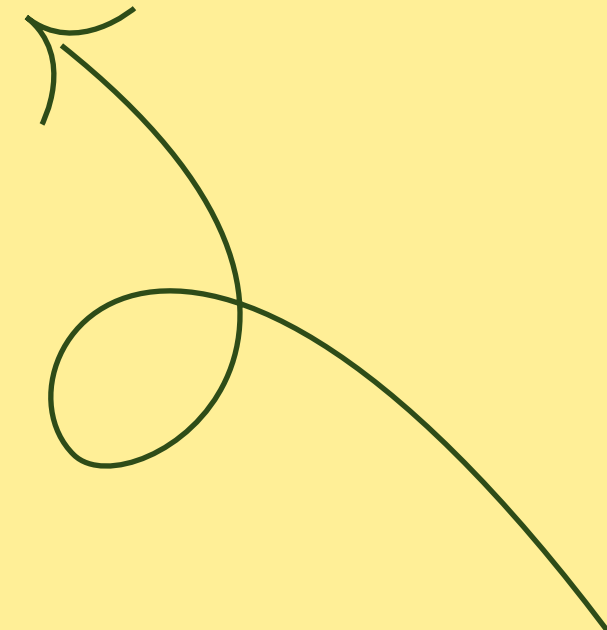
11 Zie o.a. <https://www.expertisepuntburgerschap.nl/nieuwsartikel/nuffic-wereldburgerschap-in-het-mbo/> en <https://www.nuffic.nl/wereldburgerschap-in-het-mbo>

12 Expertgroep Burgerschap. (2023). Adviesrapport burgerschapsonderwijs in een veranderende samenleving. Expertisepunt Burgerschap (p. 31).

13 Expertgroep Burgerschap. (2023). Adviesrapport burgerschapsonderwijs in een veranderende samenleving. Expertisepunt Burgerschap (p. 32).

14 Zie: <https://www.examensmbo.nl/burgerschap>

15 <https://www.expertisepuntburgerschap.nl/nieuwsartikel/beter-burgerschap-in-het-beroepsonderwijs/>

VERVOLG OP PAGINA 3

Onderzoek laat zien dat burgerschapsonderwijs meer is dan alleen kennisoverdracht of voorbereiding op de arbeidsmarkt². Het gaat ook om het ontwikkelen van zeggenschap, weerbaarheid, kritisch denkvermogen en respectvol samenleven in een diverse, fysieke en digitale maatschappij. Studenten leren zich te verbinden met en actief deel te nemen aan de samenleving. Dit maakt burgerschapsonderwijs niet alleen belangrijk voor het individu, maar ook voor de samenleving als geheel³. Onderwijs is het enige gemeenschappelijke traject dat alle burgers doormaken, en vormt daarmee een krachtige basis voor het versterken van hun maatschappelijke betrokkenheid. Het is daarom de uitgelezen plek om burgerschap te leren en verder te ontwikkelen⁴.

De kwaliteit van het burgerschapsonderwijs in het mbo blijkt uit onderzoek wisselend te zijn, waarbij in sommige gevallen sprake is van tekortkomingen. Een aantal knelpunten wordt gesignaleerd⁵. Zo zijn de huidige kwalificatie-eisen niet eenduidig en missen ze een sterke theoretische basis. Daarnaast zijn de leerdoelen niet concreet genoeg, waardoor het onduidelijk blijft wat studenten precies moeten leren. Ook bevatten sommige eisen voorschriften over maatschappelijk gedrag, wat als ongewenst wordt gezien. Verder zorgt de inspanningsverplichting voor vrijblijvendheid, wat soms leidt tot grote kwaliteitsverschillen tussen mbo-scholen. Om dit te verbeteren, werkt het ministerie van OCW aan nieuw beleid rond burgerschapsonderwijs, met als doel dit te versterken.

Nieuwe kwalificatie-eisen

In april 2022 heeft het ministerie van OCW een expertgroep van twaalf docenten, lerarenopleiders en onderzoekers gevraagd om advies uit te brengen over de inhoud van

de kwalificatie-eisen, de mogelijke invoering van een resultaatverplichting en eventuele andere maatregelen om de kwaliteit te verhogen⁶. De Expertgroep Burgerschap heeft in juni 2023 een rapport opgesteld waarin verschillende adviezen worden gegeven en een voorstel is gedaan voor twintig nieuwe kwalificatie-eisen. Dit rapport pleit voor een duidelijke en samenhangende visie op burgerschapsonderwijs in het mbo. Door het curriculum te verbeteren en de schoolcultuur te versterken, moeten studenten beter worden voorbereid op hun rol als burger en beroepsbeoefenaar in een democratische samenleving. Ook wordt er geadviseerd om examinering in te voeren. De nieuwe eisen waar studenten aan moeten gaan voldoen om burgerschapsonderwijs op het mbo af te kunnen ronden, zijn ingedeeld in vier thema's:

- **Thema A: Vrijheid en gelijkheid**, waarbij studenten dilemma's rond pluraliteit en gelijkheid leren herkennen in een samenleving met diverse opvattingen.
- **Thema B: Individu en groep**, waarin studenten verschillende belangen leren te wegen en daarmee een standpunt in te nemen over wat in bepaalde situaties een passende omgang is met individuele en collectieve belangen.
- **Thema C: Maatschappijvisies en maatschappelijke vraagstukken**, waarbij studenten maatschappijvisies, mogelijke acties en beleidsmogelijkheden verkennen, zodat ze toegerust zijn om op hun eigen manier al dan niet invloed uit te oefenen op het inrichten van de samenleving.
- **Thema D: Macht en besluitvorming**, waarin studenten spanningen rond macht, (mede)zeggenschap en besluitvorming leren kennen, om hier een standpunt over in te nemen en af te wegen wat (on)rechtvaardig is.

Burgerschap gaat onder meer over kennis en vaardigheden, houdingen en waarden, over gedrag en participatie. Ieder thema bestaat uit een vijftal kwalificatie-eisen, die duidelijk maken wat gevraagd wordt en die tegelijkertijd recht doen aan de uiteenlopende aspecten van het rijke concept burgerschap⁷. In hoofdstuk 1.1 wordt verder uiteengezet hoe de thema's en kwalificatie-eisen zijn opgebouwd.

De handreiking voor de nieuwe kwalificatie-eisen

Het ministerie van OCW heeft het Expertisepunt Burgerschap verzocht om de ontwikkeling van een handreiking te organiseren, die docenten burgerschap en onderwijsinstellingen in het mbo-handvatten biedt voor het ontwikkelen van nieuw burgerschapsonderwijs of het aanpassen van hun bestaande onderwijs op basis van de nieuwe kwalificatie-eisen. Hiervoor is besloten om CINOP als externe procesbegeleider in te schakelen, om de handreiking op een participatieve en effectieve wijze tot stand te brengen.

Het onderscheid tussen de burgerschapsopdracht en het burgerschapsonderwijs

Deze handreiking richt zich op het burgerschapsonderwijs in het mbo. Daarbij is het belangrijk om onderscheid te maken tussen twee begrippen die nauw met elkaar samenhangen: het burgerschapsonderwijs en de bredere burgerschapsopdracht.

Burgerschapsonderwijs verwijst naar de nieuwe kwalificatie-eisen die minimeisen formuleren voor wat studenten op het gebied van burgerschap moeten leren binnen het onderwijsprogramma.

De bredere **burgerschapsopdracht** is een (aanstaande) wettelijke opdracht⁸ aan mbo-instellingen. Die verplicht instellingen te zorgen voor een veilige leeromgeving waarin studenten actief oefenen met de basiswaarden van de democratische rechtsstaat. Het doel is dat studenten zich persoonlijk ontwikkelen, een plek vinden in de samenleving en goed voorbereid zijn op de arbeidsmarkt. Deze opdracht raakt de hele schoolcultuur en gaat verder dan alleen het formele onderwijsprogramma. De school wordt hiermee gezien als een minisamenleving.

Het onderscheid tussen de burgerschapsopdracht en het burgerschapsonderwijs biedt ook kansen. Denk bijvoorbeeld aan thema's als vitaal burgerschap, waar zorgen over zijn nu het niet expliciet terugkomt in de kwalificatie-eisen. Scholen kunnen ervoor kiezen om het te blijven behandelen binnen het bredere kader van de burgerschapsopdracht. Sommige onderdelen van vitaal burgerschap kunnen ook worden opgenomen in het onderwijsprogramma, mits er een duidelijke inhoudelijke koppeling is met de kwalificatie-eisen en de maatschappelijke context.

Kortom: de verduidelijking van de burgerschapsopdracht in combinatie met de nieuwe kwalificatie-eisen bieden ruimte. Door goed na te denken over waar je wat positioneert, kun je een samenhangend burgerschapsaanbod vormgeven dat recht doet aan zowel de wettelijke verplichtingen als de eigen visie van de school.

Leeswijzer bij de handreiking

De handreiking dient nadrukkelijk ter inspiratie en ondersteuning wanneer die gewenst is door onderwijsprofessionals en kent daarmee geen verplicht karakter. De handreiking biedt voorbeeldmatige uitwerkingen en suggesties voor werkvormen die docenten kunnen toepassen in hun eigen klas, evenals inzichten in hoe burgerschapsonderwijs beter kan aansluiten bij de belevingswereld van de studenten. De uitwerkingen zijn bewust divers beschreven om op die manier aan te sluiten bij de variëteit aan doelgroepen en leerwegen. Door burgerschapsonderwijs in de bredere context van hedendaagse uitdagingen te plaatsen, kan het onderwijs meer relevant en betekenisvol worden voor studenten. Zo kunnen onderwijsinstellingen burgerschapsonderwijs integreren op een manier die zowel past bij hun eigen onderwijsvisie als bij de veranderende maatschappij.

De handreiking is opgesteld door de Schrijfgroep Handreiking Burgerschap [hierna: de Schrijfgroep], bestaande uit elf deskundigen uit heel Nederland, allen met ruime ervaring binnen het mbo en/of op het gebied van burgerschap. In hoofdstuk 1.2 wordt nader toegelicht hoe de handreiking tot stand is gekomen en welke stakeholders daarbij betrokken zijn geweest.

Deze handreiking ondersteunt opleidingen bij het vormgeven van het burgerschapsonderwijs op basis van de nieuwe kwalificatie-eisen. De handreiking bestaat uit drie hoofdstukken die elk een eigen focus hebben:

Hoofdstuk 1 – Van adviesrapport tot handreiking

In dit hoofdstuk worden de belangrijkste uitgangspunten van het adviesrapport kort samengevat. Ook wordt toegelicht hoe deze handreiking tot stand is gekomen. De lezer krijgt hiermee inzicht in de context en de onderbouwing van de aanbevelingen die in de rest van de handreiking worden gedaan.

Hoofdstuk 2 – Ontwerpen van een leerlijn burgerschap

Dit hoofdstuk biedt handvatten voor het ontwikkelen van een leerlijn burgerschap binnen de opleiding. Vertrekpunt hierbij zijn de kwalificatie-eisen.

Er wordt ingegaan op:

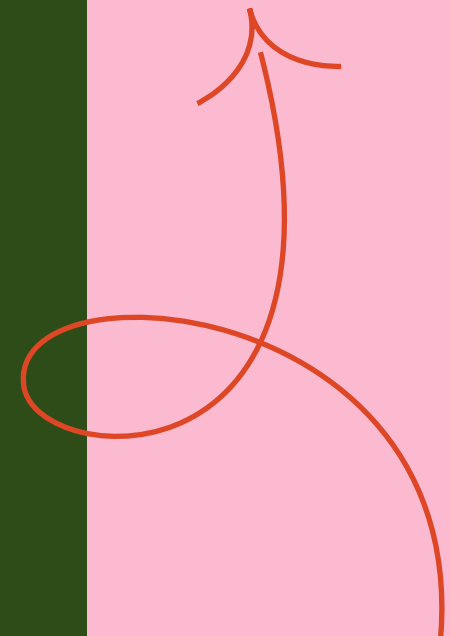
- hoe je op basis hiervan een leerlijn kunt opbouwen;
- welke didactische ondersteuning passend is;
- en hoe je rekening kunt houden met verschillen tussen studenten door middel van differentiatie en maatwerk.

Hoofdstuk 3 – Inhoudelijke verdieping per thema

In dit hoofdstuk worden de thema's uit de kwalificatie-eisen inhoudelijk toegelicht. Per thema worden:

- de verschillende thema's uitgelegd;
- de themaopbouw gevisualiseerd;
- de doelzinnen uitgelegd;
- en inspirerende voorbeelduitwerkingen gegeven bij de verschillende doelzinnen, die docenten kunnen gebruiken bij het invullen van hun lessen.

- 1 Expertgroep Burgerschap. (2023). Burgerschapsonderwijs in een veranderende samenleving: Herijking kwalificatie-eisen burgerschapsonderwijs mbo. Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- 2 Nieuwelink, H. (2023). Bevorderen van veerkrachtige democratische gezindheid: Een pleidooi voor het versterken van burgerschapsonderwijs [Lectorale rede]. Hogeschool van Amsterdam.
- 3 Den Boer, P., & Leest, B. (2021). Evaluatie Burgerschapsagenda mbo 2017-2021. KBA Nijmegen. <https://www.expertisepuntburgerschap.nl/wp-content/uploads/2022/11/Eindrapport-Evaluatie-Burgerschapsagenda-mbo-2017-2021.pdf>
- 4 Onderwijsraad. (2021). Grenzen stellen, ruimte laten: Naar een gemeenschappelijke kern in het onderwijs. <https://www.onderwijsraad.nl/publicaties/adviezen/2021/10/05/grenzen-stellen-ruimte-laten>
- 5 Expertgroep Burgerschap. (2023). Adviesrapport burgerschapsonderwijs in een veranderende samenleving. Expertisepunt Burgerschap (p.7). <https://www.expertisepuntburgerschap.nl/wp-content/uploads/2023/06/adviesrapport-burgerschapsonderwijs-in-een-veranderende-samenleving.pdf>
- 6 Expertgroep Burgerschap. (2023). Adviesrapport burgerschapsonderwijs in een veranderende samenleving. Expertisepunt Burgerschap (p.70). <https://www.expertisepuntburgerschap.nl/wp-content/uploads/2023/06/adviesrapport-burgerschapsonderwijs-in-een-veranderende-samenleving.pdf>
- 7 Expertgroep Burgerschap. (2023). Adviesrapport burgerschapsonderwijs in een veranderende samenleving. Expertisepunt Burgerschap (p.30).
- 8 Overheid.nl | Consultatie Wet uitwerking burgerschapsopdracht WEB

Titel Burgerschap in beweging

Auteurs Marlies Blaauw, Ingrid Faas, Laurence Guérin, Broer van der Hoek, Wouter van der Horst, Mathijs de Jong, Luuk Kampman, Marcel Mooijman, Helle Vermeij, Koen Vos, Ricardo Wijngaarde, Tara Schoemaker, Evelyne Waterschoot, Fleur Hendriks

Begeleiding, samenstelling en eindredactie door CINOP B.V.

Deze publicatie is tot stand gekomen op verzoek van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en is vrij te gebruiken binnen het onderwijs.

Datum 28-10-2025

Vormgeving Sanne Vos